

valóság

A TARTALOMBÓL

Zirkuli Péter: Memória – A 70-es és 80-as évek magyar társadalmi emlékezete

Székely Gábor: Nyelvhasználat háborúban és békében

Galambos László: Szakértők tündöklése és bukása

Szécsényi András: Apponyi Albert kultusza két világháború között

Tefner Zoltán: Német hegemonia egykor és most. A közép-európai uralom változó formái és módszerei

Balázs Károly: „Vajúdtak a hegyek...”
– A felső-árvai és szepesi községek Lengyelországhoz csatolása (1918–1920)

Kövendy Katalin: Cívisvárosi Ungváry és Bisóthka felmenőim

Kapronczay Károly: A Heine–Medin-járványok hazánkban és a világban

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2013

9

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2013. szeptember; LVI. évfolyam 9. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
iPress Center Hungary Kft.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezéregazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:

Nemzeti Kulturális Alap,
Nemzeti Erőforrás
Minisztérium.

OTP Bank Nyrt.

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Vigh Károly elnök
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tókéczki László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető:
Lukács Annamária

Memória – A 70-es és 80-as évek magyar társadalmi emlékezete

(Kutatási terv)

E kutatási tervet az ELTE Eötvös Collegium HTK (Humán Tudományok Központja) vezetőjeként állítottam össze. Előkészítésében részt vettek a HTK Memória, illetve Orál História Kutatócsoportjának munkatársai, közülük is elsősorban Csákö Mihály (CSc), Fenyves Katalin (PhD, Dr. habil.), Heller Mária (CSc), Nagy Péter Tibor (DSc) és Vass Csaba (CSc, Dr. habil.).

Az Eötvös Collegiumban „*a történelem én vagyok*” mára szállóigévé vált jelmondata értelmében már elkezdődött olyan interjúk készítése, melyek által feltárható, megérthető a magyar történelem, így a „szocializmus” ’70-es és ’80-as évekre kiélezett társadalmi emlékezetének több aspektusa. A kutatások célja és értelme a rendszerváltást közvetlenül megelőző időszak, a „legvidámabb barakk” Magyarországa mai és akkori társadalomképének feltárása, ami hozzásegíthet minket ahhoz, hogy eddig kevésbé preferált szempontok szerint áttekinthetők legyenek az 1989 utáni társadalmi események is. A kutatómunkát azonban nem kívánjuk kizárólag interjúk technikával kitölteni, a népi írók, illetve más közírók műveit is görcső alá kívánjuk venni. A kutatás eredményeit nemcsak tudományos igényű publikációkban tesszük közzé, hanem célunk a hanganyagokból olyan adatbázis létrehozása is, melynek egy részét közkinccsé tesszük a téma iránt érdeklődőknek (az Eötvös Collegium könyvtárában), illetve terveink között szerepel olyan filmek készítése, melyek nemcsak a szakma számára tehetik érdekessé a kutatás eredményeit, hanem minden, a téma iránt érdeklődő ember számára is.

Tekintse az olvasó ezt a kutatási tervet és mellékletét vitaanyagának, kritikus hozzászólásával segítve a továbblépést.

1

E kutatási terv *célja a hetvenes-nyolcvanas évek emlékezetformálásának feltérképezése*, ideértve annak mind *formális* (oktatási, intézményes), mind *informális* változatait (utóbbihoz tehát családi, baráti, egyéb közösségek emlékezhagyományozási módjait). Ez az emlékezetformálás – technikáiban, következményeiben – *máig hat*, s figyelembe véve a történeti kutatásoknak a „hosszú tartamra” vonatkozó, számunkra meg nem kerülhető nézeteit, *további évtizedeken át hatni fog*.

2

Totalitárius rendszerek. Emlékezet. „Én-történet”. Orál história

a/ A vizsgált időszak *egy totalitárius rendszer utolsó két évtizede* volt. A totalitárius (faszista, nemzeti szocialista, kommunista) rendszereket illető érdemi vitára magyarul eddig nem került sor. E kutatásnak ezért része egy előljáró elméleti fejezet, mely mérleget ad a tárgyat illető, több évtizedes nemzetközi kutatásokról oly módon is, hogy a kutatócsoport, ilyen tárgyú megbeszéléseket tanulmányban összegzi, a tanulmányt pedig kommentált

szöveggyűjteménnyel publikálja. (A kommentált szöveggyűjtemény a magyarul nagyrészt még mindig nem hozzáférhető nemzetközi szakirodalomból vett szemelvényeket tartalmazna a húszas évektől a kilencvenes évekig. (L. *Melléklet*: Totalitarizmus.)

b/ Az emlékezet kutatásában a projekt visszanyúl annak több évszázados, illetve még régebbi hagyományaihoz, az ószövegségi *zakhor*-tól (héber, a. m. „emlékezz!”) görög-római s onnan középkori és reneszánsz *ars memoriae*-n át az újkor és legújabb kor (egyebek közt nemzeti) identitásalakító emlékezetkezeléséig, minek megközelítésében újító volt másfél évtizede a francia „*lieux de mémoire*”-kutatások több kötetben összefoglalt eredménye (melyet hasonló német s olasz kutatások követtek, magyarok – eddig! – nem). Ez utóbbi jelzett megközelítésben az „emlék helyei” közé csatátér és szótár, műemlék és jobb-, baloldal parlamenti ülésrendje stb. egyaránt beletartozik. (Magyar vonatkozásban pedig pl. Erdély, I. lentebb.) Mind a visszatekintés, mind a „*lieux de mémoire*” (a párizsi EHESS-ben kidolgozott) módszerének magyar adaptációja szükségképpen innovatív elemeket tartalmaz. (Az emlékezetéről szintén kommentált szöveggyűjtemény kiadását szeretnénk tervezni.)

c/ Az alább jelzendő megközelítések az előző (b/) ponthoz újítóan szándékoznak kapcsolódni, ugyanakkor feladatuk – a kutatócsoportok közös munkájának első szakaszában (= első félévében) – egybefonni azt a fogalmi hálót, mely a továbbiakban az *interdiszciplináris és egyúttal interkulturális* (pl. judeo-keresztény) *együttműködés*hez megfelelő tudományos alapot biztosít.

E fogalmi háló kialakításában *két további elemet* ajánlunk.

Egyik: annak figyelembe vétele, hogy a hasznos statisztikai és egyéb egzakt módszerek a vizsgált tárgyak jellege folytán nem szoríthatják ki a társadalomkutatásból s eredményeinek megfogalmazásából a poétikai jelleget, vagyis egyrészt azt, amit Lévy-Strauss is „barkácsolásnak” nevezett, másrészt azt, amit egy amerikai szociológus (Richard Brown) a „*szociológia poétikájának*” minősített (A Poetic for Sociology: Toward a Logic of Discovery for the Human Sciences. Cambridge University Press, 1977), áttekintve mind a kutatásban, mind a kutatások összefoglaló ismertetésében alkalmazott metaforikus (stb.) elemeket.

E szellemben kapcsolnánk hozzá a kutatáshoz – a reflexió mellett – a *nyilvános önreflexiót*, vagyis azt, hogy a kutatásban részt vevők (a kutatócsoport tagjai, illetve tanulmányírásra, tudományos tanácskozáson való részvételre felkért munkatársai) közül azok, kik koruknál fogva maguk is részesei voltak a vizsgált korszaknak, azaz a hetvenes-nyolcvanas éveknek, szigorúan szakmai visszatekintést rögzítsenek CD-re (a kutatási terv ifjabb résztvevőinek közvetítésével) saját útjukról. (A történeti-szociológiai kutatásokat nemzetközi méretekben is új utakra terelő francia kutatóktól egyébként a Gallimard publikált néhány éve ilyen jellegű könyvet, „*ego-histoires*” [*én-történetek*] műfajmegjelöléssel.)

d/ Ezek a magyar „*én-történetek*” részét képeznék a kutatási terv egészét végigkísérő, szélesebb körű *orál történelmi* kutatásoknak. A korabeli sajtón s egyéb dokumentumokon (így a már meglévő, de szükségképpen bővítendő adatbázisokon) kívül ezek és a további (I. lentebb) orál történelmi felvételek képeznék a terv derekas részét s az elemző feldolgozáshoz az anyagot.

e/ A feldolgozás célja pedig annak kiderítése volna, hogy *miként alakítja s fogalmazza meg önmagát valamely közösség, egy társadalom*, a jogtudományban már elfogadott (általában a magyar társadalomtudományokban még csak ritkán alkalmazott) terminussal – az emlékezet által is – *autopoétikus*, azaz *önmagát felépítő módon*.

A háttér-gondolat mindehhez az, hogy *ilyen, valamely, jelen esetben a magyar (=magyarországi és határon túli) társadalom önmagát felépítő módjára közösségileg, ill. szélesebb értelemben társadalmilag bármiképp elképzelt s komplex társadalomkutatói módszerekkel feltárható elvárásaira és eljárásaira vonatkozó interdiszciplináris kutató-*

sok folytatása s e kutatások eredményeinek alkalmazása nélkül demokratikusan működő társadalom el nem képzelhető.

A háttér-gondolat tartozéka: a *határon túli magyar közösségek* helyzete sajátos. Állampolgárságuk szerint részei országuknak, ugyanakkor részei a magyar nemzetnek.

E kutatási terv így értelemszerűen rájuk is kiterjedne, első lépésben a romániai magyarságra (remélve, hogy egyéb kutatási tervekben adódhat majd többrendbeli pályázati lehetőség, s vele tehát mód további hasonló [fel- és délvidéki, kárpátaljai] kiterjesztésre).

3

Orál história és személyes emlékezet. Szocializáció

„*A történelem én vagyok*”. Ez volt az orál történelmi kutatások egyik referencia-ankétjának címe (1999–2001). 555 személyt kértek föl Svájcban a kutatók, hogy beszéljék el az „1939–45 közti időszakra vonatkozó személyes és köznapi élményeiket”.

A *személyes emlékezetnek* a magyar hetvenes-nyolcvanas éveket illető, hasonló jellegű kutatására kiváltképp szükség azért is van, mert a diktatórikus viszonyok közt ún. kettős beszéd alakult ki. Szükséges tehát feltárni, mi volt egyrészt a „hivatalos” (intézményes, cenzúrázott), másrészt pedig a személyesen (családon, baráti közösségeken) belül ható emlékezetformálás.

Az orál történelmi ankét így kettős. Faggatná a *hivatalos emlékezet alakítóit* (l. lentebb), s természetesen a *korabeli történelem elszenvedőit, a magánembereket* – mind Budapesten, mind a romániai magyar kisebbségben. Utóbbi közegben a magyar emlékezet átadásában a családoknak kiemelkedő szerepük volt. (Az iskolai történelemoktatás a gimnáziumok magyar tagozatán is románul folyt akkor, a hivatalos felfogásnak kirívó módon megfelelően.) Az orál történelmi ankét romániai részének elvégzése a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetemen, közelebről az ahhoz kapcsolódó ME.dok kutatóintézzettel együttműködve készül majd.

E tárgykörben a kutatási terv része volna egy *esettanulmány*, mely a mélységesen magyar kötődésű *partiumi zsidóság* „kivándoroltatásával” foglalkozna. (Románia a hatvanas évek közepétől kezdődően s etnikai tisztogatásszerűen „vándoroltatta ki” az évszázadok óta ott lakó szász, sváb és zsidó lakosságot, első lépésben a partiumi és erdélyi magyar zsidókat, magyar voltukra is tekintettel.)

A két párhuzamos ankét módot ad fontos tanulságokat ígérő *kontrasztív elemzésre*, különös tekintettel a szocializációra (ideértve a romániai kisebbség magyar szocializációját a személyes emlékezet és emlékezetformálás által egy olyan közegben, mely ennek az emlékezetnek a megszüntetésére totalitárius módszerekkel mindent megtett).

A *szocializáció* összekötő kapocs a személyes emlékezet és a közösségi emlékezet között. Elsősorban a *családi szocializáció* formájában érdemes megközelítenünk. Ez kiemelkedő olyan korszakokban, amelyekben a formális közösségek és az informális intim közösségek konfliktusos viszonyban vannak. A „pártállam gyermekeinek” esetében – Szabó Ildikó vonatkozó kutatásai szerint – a (fentebb már említett) „hosszú tartamra” vonatkozó emlékezetnek, a családtörténetnek, a családi történetek továbbadásának kitüntetett szerepe van. Ezt a szerepet *családi mélyinterjúkkal* lehet megközelíteni. Szintén családi interjúk keretében lehet vizsgálni – mint családirag megőrzött és átadott iskolai emlékeket – a *másik fontos szocializációs ágens, az iskola* szerepét. E ponton érintkezik az „informális”, illetve a formális (intézményes, oktatáspolitikával szabályozott) emlékezetalakításra vonatkozó kutatócsoporti vizsgálódás.

Számon tartandó még, hogy a hetvenes évek a *társas élet új formáit* is hozták (kommunák, „illegális” házi szemináriumok stb.), melyek kapcsán szükséges vizsgálni a kortárs-csoportok szocializációs hatását, azon belül az emlékezet alakítását. S itt is figyelembe veendő, hogy amiként a közösségi emlékezetnek különféle variációi lehetnek különféle társadalmi csoportokban, úgy ezek szocializációja különböző – mely különbségekre hivatott fényt deríteni az elvégzendő kutatás.

4

Oktatás. Intézményes emlékezet

A.

Értelmezni s elemezni szükséges a történelmi emlékezet *objektívált formáinak szocializációs hatását* is (s ebben támaszkodni lehet az akkor már működött Tömegkommunikációs Kutatóközpont kutatásaira). Ha pedig a *nevelést* – Durkheim nyomán – *módszeres szocializációnak* tekintjük, megkülönböztetett figyelmet kell szentelnünk a pártállami nevelésre, mely „agitpropként” az egész lakosságot vette a szó szoros értelmében célba.

Az oktatást illetően a kutatás, megfelelően kiválasztott *tanárok, tanügy igazgatási és tanárképzési szakemberek meginterjúvolásával s korabeli dokumentumok elemzésével* választ a következő kérdésekre keres:

a/ A hivatalos korabeli *tankönyvek* mely szemléletformáló elemeivel szemben érzett annak idején legerősebb személyes disszonanciát? Hogyan oldotta ezt meg?

b/ A hivatalos tankönyvekhez képest a szöveggyűjtemények, térképek valamelyest alternatív történelemkép kiformálását is lehetővé tették. Éltek ezzel a lehetőséggel?

c/ A történelmi szak-tananyaggal szemben a *legális nyilvánosságban* (tv, írott sajtó stb.) *felbukkanó történelemmagyarazatok* mennyire hatottak a történelemtanításra?

d/ Hatottak-e a történelemoktatásra a „*nem legális*” *publikációk* (szamizdat, SzER...)?

d/ Melyek voltak a történelmi tudatképzés azon elemei, melyek a legnagyobb *ellentétet* ébresztették (egy-egy iskolán belül, tanárnemzedékek között...). Miként kezelték ezeket a konfliktusokat?

f/ A történelmi tudat képzésének melyek voltak azon pontjai, melyekben legnagyobb eltérés mutatkozott a történelem-tanárok és a történelmi tudatot formáló más, iskolai szereplők (KISZ, ünnepszervezők stb.) között?

g/ A képzés során a tanulókkal támadt *vitáknak* melyek voltak a „frontvonalai”?

h/ A történelmi tudat formálásába beléptek-e közvetlenül a *szülők* (kérésrel, tanácsal, tiltakozással), illetve a tanulók mennyiben hozták el az iskolába a családi emlékezet konfliktusait?

i/ Gyakorlatuk mennyiben ütközött a *szakfelügyelői elvárásokkal*?

j/ Továbbképzések, hasonló alkalmak („összekacsintásokkal”, „elhallgatásokkal”) mennyiben közvetítettek mást, mint a hivatalos szakfelügyelet, vagy a hivatalos dokumentumok?

B.

A „támogatott, tűrt, tiltott” emlékezet

Az idézőjelben szereplő három szó a korszak oktatás- és művelődéspolitikájának jellemző terminusa volt. A totalitárius rendszer természetének megfelelően kiterjedt az élet minden területére.

Vizsgálendő tehát, hogy *alkalmazói miért s miként jártak el, ellenvélemény hol s miként kaphatott helyet.*

A vonatkozó kutatás elemzi először is az idevágó *határozatok* szövegét, *interjúkat* készít a még élő funkcionáriusokkal, s reprezentatív *kérdőíves adatfelvételt* készít a korabeli értelmiségpolitikáról, végezetül pedig áttekinti a vonatkozó sajtó- és könyvpublikációkat.

Megvizsgálja így, hogy a korszak társadalmi tagozódásról szóló „határozataiban” mi volt az értelmiség helye és szerepe, hozzájuk képest milyenek voltak az alternatív, de „szocialista” társadalmi tagozódás elméletek, illetve a ténylegesen ellenzéki elméletek, az elméleteken túl pedig a különféle viselkedési stratégiák, valamint a (párt)állam és az értelmiség kapcsolata.

C.

A korabeli (írott) *sajtó vitáinak* narratológiai elemzése hivatott megvilágítani az emlékezetformálás konfliktusait, mely elemzéshez *újabb két esettanulmány* tartozna, és pedig a *cenzúráról*, magyarországi működéséről és hatásáról, valamint a *szamizdat* emlékezetalakító szándékairól.

5

Dokumentáció

A már említett orál történelmi anket s az egyéb interjúk eredménye részét képeznék egy megalakítani tervezett, az Eötvös Collegiumban létesülő orál történelmi archívumnak, melyhez fotóarchívum is tartozna, vagyis az e kutatómunka keretében készítendő, illetve gyűjtendő fotók társadalomtörténelmi gyűjteménye (további kutatáshoz a Collegium diákjai számára is nyitottan).

6

Kutatószemináriumok

A kutatás egészét végigkísérné az Eötvös Collegium tanrendjébe felvett, több műhely *hallgatói számára nyitott kutatószemináriumok* a Collegium Humán Tudományok Központjának keretében működő Memória és Orál História Kutatócsoportok szervezésében.

* * *

TOTALITARIZMUS

– *tanulmány és kommentált szöveggyűjtemény* –

A huszadik század a totalitárius rendszerek évszázada volt. Az *egyetemi tankönyvként és segédkönyvként* ajánlott *tanulmány és kommentált szöveggyűjtemény eszméletörténelmi* szempontból vizsgálja őket: áttekinti, hogy a *történelmi és politikai gondolkodás* miként és hányféleképp tett kísérletet ezeknek a rendszereknek az értelmezésére *a húszas évektől máig*.

Magukból a *történelmi dokumentumokból csak néhányat* közöl ez a kötet, és pedig az első részben politikusok programadó megnyilatkozásait, a harmadik részben meg a totalitárius rendszerek pusztításait összefoglaló kutatási eredményekből szemelvényeket (Kotek lá-

ger-tanulmányát s a Holokauszt Intézet igazgatója által koordinált amerikai genocídium-enciklopédia több szócikkét [Gulág, Szolzsenyicin, Soa]. E rövid első és harmadik rész kiegészítése, függeléke csupán a munka derekas részének, vagyis a másodiknak, mely **időrendben** követi és ismerteti a **totalitarizmus-értelmezéseket**.

Önálló tanulmányokat teljes terjedelmükben közlök, könyvrészletek esetében a kiválasztott fejezetet a maga egészében. A tanulmányokat, könyvfejezeteket minden esetben *magyarázó jegyzet* előzi meg. Ezek a bevezető jegyzetek voltaképp *rezümészzerűen megfogalmazott kisebb tanulmányok*, amelyek vázolják az egyes szerzők munkásságát, a totalitarizmussal foglalkozó írásaik helyét munkásságuk összefüggésrendszerében, illetve az egyéb vonatkozó kutatásokkal való kapcsolatukban. A bevezető jegyzetek utalásai hivatottak az időrendtől eltérő, *problémaközpontú olvasásra javaslatokat* tenni: pl. a náciizmus és a kommunizmus komparatista interpretációit illetően Jászitól s Mausztól a harmincas évekbeli Hans Kohnon át a néhány év előtti Furet–Nolte levélváltásig, a totalitárius nézetek ideológiai megalapozásának kérdéskörében, a „szekuláris vallás” fogalom használatában egybevetést ajánlva Gurian, Koestler, Arendt, Voegelin és Aron között, az értelmiségtörténeti vonatkozásokkal kapcsolatban pedig pl. Hayek, Aron és Szamuely között és így tovább.

A tanulmányok közé néhány fogalomtiszttázó, didaktikusan összefoglaló, nagyobb lexikoncikket is felvettem (pl. Boudon–Bouricaud). Terjedelmi okokból viszont nyilván több tanulmánytól kellett eltekintennem. Közülük két alapvető, Arendt és Furet, magyarul önálló kötetként már megjelent, rájuk tehát a jegyzetek hívják majd föl a figyelmet, az említett két szerzőtől más írásokat szerepeltetek.

Az itt csupán jelzett összefüggésekről, kapcsolatokról és vitákról a kb. két ív terjedelmű **bevezető tanulmány** feladata lesz tüzetesebb elemzést adni.

A tanulmányt és antológiát, a könyv jellegéből értelemszerűen adódó módon, **név- és tárgymutató** egészíti ki.

A tervezett tartalom jegyzéke:

Bevezető tanulmány

I

VLAGYIMIR ILJICS LENIN (1917)

Állam és forradalom. (Részlet.)

ADOLF HITLER (1924, 1926)

Az én harcom. *Mein Kampf*. Részlet.

GIOVANNI GENTILE – BENITO MUSSOLINI (1932)

A fasizmus. *Fascismo*. In: *Enciclopedia Italiana*. 1932, XIV. kötet, pp. 847–851.

ALFRED ROSENBERG (1934)

Totális állam? *Totaler Staat?*. In: *Völkischer Beobachter*, 1934. jan. 9.

SZTÁLIN–KIROV–ZSDÁNOV (1936)

Észrevételek a történelemről. In: *Pravda*, 1936. jan. 27.

MAO CE-TUNG (1938)

A háború folytatása. Előadás-sorozat, 1938. május–június. Részlet.

ADOLF HITLER (1941–42)

Asztali beszédek. Henry Picker: *Hitlers Tischgespräche im Führerhaupt-quartier*. Hrg. Gerhard Ritter. Bonn, 1951.

II

LUKÁCS GYÖRGY (1918)

A bolsevizmus mint erkölcsi probléma. In: *Szabad Gondolat*, 1918/12. pp. 228–332. Újraközl.: *Történelem és osztálytudat*. Magvető, 1971, pp. 11–17.

JÁSZI OSZKÁR (1922, 1927)

A bolsevizmus erkölcsi válságához. *Bécsi Magyar Újság*, 1922. április 9. Újraközl.: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*. Héttorony Könyvkiadó, 1989, pp. 104–107.

A demokrácia krízise. Fasizmus és bolsevizmus között. *Korunk*, 1927. Újraközl.: *uo.*, pp. 217–231.

MARCEL MAUSS (1923)

Fasizmus és bolsevizmus. Gondolatok az erőszakról. *Fascisme et bolchevisme. Réflexions sur la violence*. In: *La vie socialiste*, 1923, febr. 3., 10., 17., 24., márc.5. Újraközl.: *Écrits politiques*. Fayard, 1997, pp. 509–531.

EMMANUEL LEVINAS (1934)

Néhány észrevétel a hitlerizmus filozófiájáról. *Quelques remarques sur la philosophie de l'hitlerisme*. In: *Esprit*, 1934. *Post-scriptum*, 1990. Újraközl.: Rivages poche, 1997, pp. 7–26.

PAUL TILLICH (1934)

A totalitárius állam és az egyház követelményrendszere. *The totalitarian state and the claims of the church*. In: *Social Research*, NY, 1934/1. pp. 405–433. Újraközl.: *Gesammelte Werke*. X. pp. 121–145. Evangelisches Verlagswerk, Stuttgart.

HANS KOHN (1935)

Kommunista és fasiszta diktatúra. Összehasonlító tanulmány. *Communist and Fascist Dictatorship: A Comparative Study*. In: *Revolutions and Dictatorships*. Harvard, 1941, pp. 179–199.

JACQUES MARITAIN (1936)

Teljes humanizmus. *Humanisme intégral*. In: *Œuvres complètes*. VI. pp. 599–609. Éd. Universitaires, Fribourg – Éd. Saint Paul, Paris, 1984.

FREDERIK A. VOIGHT (1938)

„A császáré”. *Unto Caesar*. Constable, London, 1938. (Részlet.) (A cím utalás: Biblia, Máté 21,22.)

CARLTON J.H. HAYES (1939)

A totalitarizmus újszerűsége a nyugati civilizáció történetében. *The Novelty of totalitarianism in the history of western civilization*. In: *Proceeding of the American Philosophical Society*, 82, no 1, 1940 febr., pp. 91–102.

SERGÉ CHAKOTIN (1940)

A tömegek elrablása. A totalitárius politikai propaganda pszichológiája. *The Rape of the Masses. The Psychology of Totalitarian Political Propaganda*. London, 1940. (Részlet.)

FRANZ NEUMANN (1942)

Béhémoth. Oxford University Press, 1942. (Részlet.) (1. fejt.: A totalitárius állam.)

FRIEDRICH A. VON HAYEK (1944)

A szolgaság útja. *The Road to Serfdom*. London, 1944. (Részlet.) (XII. fejt.: A náciizmus szocialista gyökerei.)

LUDWIG VON MISES (1944)

A mindenható kormányzat. *The Omnipotent Government. The Rise of the Total State and the Total War*. London, 1944. (Részlet.)

KARL POPPER (1945)

A nyitott társadalom és ellenségei. *The open society and its enemies.* Routledge, London, 1945. (Új kiad.: Princeton, 1966.) (Részlet.)

ARTHUR KOESTLER (1945)

Egy mítosz anatómiája. Eredetileg *A jögi és a komisszár* c. kötetben (J. Cape, 1945), magyarul az *Egy mítosz anatómiája* c. válogatásban (Osiris, 1999, pp. 281–296.)

VICTOR SERGE (1945)

Szocializmus és totalitarizmus. *Socialisme et totalitarisme.* Újraközl.: *Hommage à Victor Serge. Spartacus*, série B, no 50 (Paris), 1972, pp. 12–17.

ERNST CASSIRER (1946)

Az állam mítosza. *The Myth of the State.* Yale University Press, 1946, (Részlet.) (XVIII. fejj.: A modern politikai mítoszok technikája.)

JULES MONNEROT (1949)

A kommunizmus szociológiája. A XX. század „iszlám fundamentalizmusa”. A szekuláris vallások pszichológiája. *Sociologie du communisme.* Gallimard, 1949. (Új kiad.: 1963.) pp. 9–25., 283–289.

BENEDETTO CROCE (1949)

Az ateista Isten országa. *La città del Dio ateo.* In: *Il Mondo*, 1949. okt. 8. Újraközl.: Massimo Téodori (ed.): *L'anticomunismo democratico in Italia.* Liberal Libri, Firenze, 1998, pp. 96–102.

GEORGE ORWELL (1952)

A megkötelezett irodalom. *La littérature engagée.* In: *Preuves*, 1952, no 16. (A párizsi *Preuves* c. folyóirat felkérésére írt cikk címének szójátéka: *littérature engagée*: elkötelezett, *engagée*: [ketrecbe] bezárt.)

Vagy:

Uő. (1941)

Irodalom és totalitarizmus. G. Orwell: *Válogatott esszék. Az irodalom felszámolása.* Európa, 1990, pp. 205–209.

JACOB L. TALMON (1952)

A totalitárius demokráciák. *The history of totalitarian democracy I-II.* Seches-Warburg, London, 1952. (Részlet.) (A bevezető fejezet.)

ERIC VOEGELIN (1953)

A totalitarizmus eredete. *The Origins of Totalitarianism.* In: *Review of Politics*, 1953. január.

HANNAH ARENDT (1953)

Válasz. *A Reply.* Uo., majd újraközl.: *Essays in Understanding, 1930-54.* Harcourt, 1994.

WALDEMAR GURIAN (1953)

A totalitarizmus mint politikai vallás. *Totalitarism as Political Religion.* In: C. J. Friedrich (ed.): *Totalitarianism.* Harvard University Press, Cambridge, 1953.

CZESLAW MILOSZ (1953)

A fogoly gondolat. Esszé a népi logokráciákról. *Zniewolony umys.* (Részlet.) (VIII. fejezet.)

KARL JASPERS (1954)

Harcban a totalitarizmussal. *Im Kampf mit Totalitarismus.* In: *Philosophie und Welt.* Piper, München, pp. 76-96. (Előbb angolul: *Confluence*, 1954/3. pp. 251–266.)

RAYMOND ARON (1955)

Az értelmiség ópiuma. Valláskereső értelmiség. *L'opium des intellectuels. Les intellectuels en quête d'une religion.* In: *L'opium des intellectuels.* Calmann-Lévy, 1955. Coll. Pluriel, 1991. ch.IX. pp. 274–303.

JEANNE HERSCH (1956)

Ideológia és valóság. *Idéologies et réalité.* Plon, 1956, pp. 6–30., 79–82.

MANES SPERBER (1956)

A totalitárius rendszerek vonzerejéről. *De la force d'attraction des systèmes totalitaires.* In: *Psychologie du pouvoir.* O. Jacob, 1995, pp. 113–129.) (A német írónak [Koestler barátjának s kiadójának] ez az esszéje [kivételesen] franciául íródott [eredetileg előadás volt a strasbourggi egyetemen]. A fordításhoz javasolt kiadás tehát ez.)

KARL J. FRIEDRICH – ZBIGNIEW K. BRZEZINSKI (1956)

Totalitárius diktatúra és autokrácia. *Totalitarian dictatorship and autocracy.* Harvard University Press, 1956. Új kiad.: 1965. (Részlet.) (2. fejj., pp. 15–27.)

KARL AUGUST WITTFOGEL (1957)

Keleti despotizmus – összehasonlító tanulmány a totális hatalomról. *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power.* Yale, New Haven, 1957. (Részlet.)

RAYMOND ARON (1957–58)

Demokrácia és totalitarizmus. *Démocratie et totalitarisme.* Gallimard, 1965. Új kiad.: Folio, 1987. (Részlet.) (XV. fejj., pp. 282–299.)

ERNST NOLTE (1963)

Fasizmus. Értelmezések. Kutatási módszerek. *Der Faschismus in seiner Epoche.* Piper, 1963. (Részlet.) (1. rész, bev., 3. és 4. alfejezet)

RENZO DE FELICE (1969)

Fasizmus-értelmezés. *Le interpretazione del fascismo.* Bari, 1969.; 1971. (Részlet.) (1. rész, 1. fejezet.)

LEONARD SHAPIRO (1972)

Totalitarizmus. *Totalitarianism.* New York, Praeger, 1972. (Részlet.)

SZAMUELY TIBOR (1974)

Az orosz hagyomány. Tkasev és a leninizmus gyökerei. *The Russian tradition.* Secher and Warburg, 1974. (Részlet.) (16. fejj.)

CORNELIUS CASTORIADIS (1981)

A totalitarizmus sorsa. *Les destinées du totalitarisme.* In: *Domaines de l'homme.* Seuil, 1986, pp. 201–218.

RAYMOND BOUDON – FRANCOIS BOURRICAUD (1982)

Totalitarizmus. *Totalitarisme.* In: uők: *Dictionnaire critique de la sociologie.* PUF, 1982. Új kiad.: 2000, pp. 626–635.

OCTAVIO PAZ (1983)

Szovjetunió: a totalitárius birodalom. *Tiempo unblado.* Seix Barral, Barcelona, 1983. III. fejezet.

LÉSZEK KOLAKOWSKI (1983)

Totalitarizmus és hazugság. *Totalitarianism and lie.* In: *Commentary,* 1983. május. Újraközl.: Irving House (ed.): *1984 Revisited. Totalitarianism in our century.* Harper, NY, 1983, pp. 122–135.

PIERRE HASSNER (1984)

A totalitarizmus – Nyugatról nézve. *Le totalitarisme vu de l'Ouest.* Újraközl.: *La violence et la paix.* Seuil/Points, 2000, pp. 159–192.

HELENE CARRERE D'ENCAUSSE (1985)

A Szovjetunió, avagy a példaszerű totalitarizmus. *L'URSS ou le totalitarisme exemplaire.* In: M. Grawitz – J. Leca (ed.): *Traité de science politique.* 2. köt. *Les régimes politiques contemporains.* PUF, 1985, pp. 210–237.

JEAN-LUC DOMENACH (1985)

Kína, avagy a totalitarizmus viszontagságai. *La Chine ou les tribulations du totalitarisme.*

M. Grawitz – J. Leca (ed.): i. m. pp. 238–267.

VAJDA MIHÁLY (1986)

Megcsalt nembeliség vagy megvalósult orosz történelem? In: *Orosz szocializmus Közép-Európában*. Századvég Kiadó, 1989, pp. 184–192.

KARL-DIETRICH BRACHER (1987)

A totalitárius tapasztalat. *Die totalitäre Erfahrung*. Piper, 1987. (Részlet.)

ANDREJ SZINYAVSZKIJ (1988)

A szovjet állam metafizikája és misztikája. Az újrakeresztelt világ. In: *A szovjet civilizáció*. III/5 és VI/1 fejezet. Francia kiadás: Albin Michel, 1988. (Eredetileg: oroszul. Szinyavszkij az e könyv alapjául szolgáló előadásait a Sorbonne-on oroszul tartotta.)

ALFRED GROSSER (1989)

Szükséges és nehéz összehasonlítás. *La comparaison nécessaire et difficile*. In: *Le crime et la mémoire*. Champs/Flammarion, 1989, pp. 39–46., 76–83., 166–173.

JÜRGEN KOCKA (1989)

„Totalitarizmus” és „fasizmus”. „Totalitarismus” und „Faschismus”. *Gegen einen falschen Begriffskrieg*. In: *Geschichte und Aufklärung*. Vandenhoeck-Ruprecht, Göttingen, 1989, pp. 114–119.

JEAN BAECHLER (1992)

Az ideológiák természete. Az ideokráciák alapvetése. *La nature de l'idéologie. La fonction des idéocraties*. In: *La grande paranthèse (1914-1991). Essai sur un accident de l'histoire*. Calmann-Lévy, 1992. (Részlet. VI., VII. fejj. pp. 111–150.)

EMILIO GENTILE (1993)

A fasizmus és a politika szakralizációja. *Fascismo e la sacralizzazione della politica*. In: *Il culto del littorio. La sacralizzazione della politica nell'Italia fascista*. (Részlet.) (Az idézett című utolsó fejezet.)

IAN KERSHAW (1994)

Totalitarizmus: náciizmus és sztalinizmus – összehasonlító perspektívából. *Totalitarianism revisited: nazism and stalinism in comparative perspective*. In: *Tel Aviver Jahrbuch für Deutsche Geschichte*. 1994, no 23, pp. 23–40.

MARTIN MALIA (1994)

Lenin és a bolsevizmus. Az utópia perverz logikája. In: *The soviet tragedy. A history of socialism in Russia, 1917-1991*. The Free Press. (Részlet. Az idézett című II/3 és XIII. fejezet.)

RICHARD PIPES (1995)

Töprengések az orosz forradalomról. In: *A concise history of the russian revolution*. Knoph, New York, 1995. XVI. fejezet. Magyar ford.: *Az orosz forradalom története*. Európa, 1997, pp. 535–574.

KRYSZTOF POMIAN (1995)

Mi a totalitarizmus? *Qu'est-ce que le totalitarisme?* In: *Vingtième siècle. Revue d'histoire*, no 47, 1995. júl.–szept., pp. 4–23.

FRANCOIS FURET – ERNST NOLTE (1996)

Levéltváltás a fasizmusról és a kommunizmusról. *Fascisme et communisme*. Hachette/Pluriel, 2000, pp. 13–44. (copyright: Nolte: Herbig. München, Furet: Plon, 1998.)

FRANCOIS FURET (1996)

A totalitarizmus-fogalom különféle aspektusairól. *Les différents aspects du concept de totalitarism*. In: *Communisme*, no 47–48, 1996, pp. 7–11.

ALAIN BESANCON (1997)

Akadémiai előadás: a kommunizmus emlékezete és elfeledettsége. *Discours à l'Institut. Mémoire et oubli du communisme.* In: *Le malheur du siècle.* Fayard, 1998, pp. 154–163.

LOUIS DUPEUX (1998)

Az orosz totalitarizmus olvasata – a német nacionál-bolsevizmus tükrében (1919–1933). *Lecture du totalitarisme russe via le national-bolchevisme allemand (1919-1933).* In: *Revue d'Allemagne,* 1998. júl.–szept.

ROBERT CONQUEST (1999)

Totalitárius párt, totalitárius állam. In: *Reflexion on a ravaged century,* 1999. (Részlet. Az idézett című V. fejezet.)

JEAN-FRANCOIS REVEL (2000)

A „legmagasabb kedvezmény” elvét élvező totalitarizmus. *La clause du „totalitarisme le plus favorisé”.* In: *La grande parade. Essai sur la survie de l'utopie socialiste.* Plon, 2000. (Részlet. Az idézett című 9. fejezet.) pp. 171–196.

AMIR JAHAOUCHAHI (2001)

Az iszlám fundamentalizmus: a XXI. század totalitarizmusa. *L'islamisme, totalitarisme du XXIe siècle.* In: *Vaincre le IIIe totalitarisme.* Ramsay, 2001. (Részlet. Az idézett című V. fejezet.) pp. 91–109.

BEFEJEZÉS HELYETT: NÉGY BESZÉLGETÉS (1995–2000)

FRANCOIS FURET (1995)

»**Ha nem lett volna Lenin...**« *«Si il n'y avait pas eu Lénine...».* *L'Express,* 1995. I. 19. pp. 76–78.

CLAUDE LEFORT (1999)

Ismét a kommunizmusról. *Retour sur le communisme.* *L'Express,* 1999. II. 4. (Újraközl.: Marc Ferro [ed.]: *Nazisme et communisme.* Hachette/Pluriel, 1999, pp. 272–276.)

PIERRE HASSNER (2000)

»**A kommunizmus ugyanolyan gyilkos volt, mint a náciizmus.**« *«Le communisme a été aussi meurtrier que le nazisme».* *L'Histoire,* no 247. 2000/11. pp. 70–73.

PAUL RICŒUR (2000)

Interjú az Emlékezet, történelem, felejtés című könyv megjelenése alkalmából. *Le Nouvel Observateur,* 2000. IX. 7–13. pp. 112–114.

III

JOEL KOTÉK – PIERRE RIGOULOT (2000)

A lágerekről. Meghatározások és észrevételek. *Des camps: définitions et clarifications.* In: *Le siècle des camps.* JC Lattès, 2000. (Részlet. Az idézett című első fejezet.) pp. 11–46.

ISRAEL W. CHARNY (ed.) (1999)

A genocídium enciklopédiája. *Encyclopedia of genocide.* ABC-Clio Inc., 1999.

E többszerzős enciklopédia következő szócikkei: R. J. Rummel: **Szovjetunió – a genocídiumok országa. A szovjet Gulág-állam.** Lyman H. Legten: **Egész népek deportálása a Szovjetunióban.** Steven L. Jacobs: **Gulág.** Irving Louis Horowitz: **Szolzsenyicin : A Gulág-szigetcsoport.** Yehuda Bauer: **A Soa. Az Egyesült Államok és szövetségeseinek reagálása.** Alan S. Rosenbaum: **A genocídium egyedisége.**

Nyelvhasználat háborúban és békében

(*Indokok és motívumok. A téma megjelölése*) 2013 – többek között – „Gárdonyi év” is. 150 évvel ezelőtt, 1863-ban Agárdon született Ziegler Géza, aki aztán Gárdonyi Géza néven vonult be a magyar irodalomba. Ez volt számomra az egyik indok, hogy hozzáfogjak e dolgozat megírásához. 2013-ban van azonban egy másik, az említetté nálunk talán kevésbé ismert eseménynek is százötvenedik évfordulója: 1863-ban kezdte írni Lev Nyikolajevics Tolsztoj a Háború és békét. Egy korábbi írásomban (Székely 2009) már vázlatosan foglalkoztam azzal a kérdéssel, hogyan is beszélnek Tolsztoj, Gárdonyi és Jókai Mór történelmi, „háborús” regényeinek alakjai. Most – az említett évfordulókhöz kapcsolódóan – ezt a témát dolgozom fel, alaposabban, körütekintőbben.

Jókai Mór „nem illik bele” a „jubilánsok” körébe. Ugy vélem azonban, hogy Az egi csillagok mellett A kőszívű ember fiai az a másik nagy magyar regény, amelynek cselekménye a magyar történelem egyik felejthetetlen háborújához kapcsolódik. Az egi csillagok és A kőszívű ember fiai – véleményem szerint – a magyar ember számára ugyanúgy „a nagy honvédő háború” regénye, ahogyan a Háború és béke a honvédő háború regénye az orosz emberek szemében.

A Láthatatlan ember nem illik a „honvédő háborúkról” szóló történelmi regények körébe. Vagy mégis? Hiszen Aetius végső soron szintén a hazáját védte! Csakhogy mi, magyarok ebben az esetben – Gárdonyi Gézával együtt – egy kicsit inkább a másik oldalnak, a támadó félnek „szurkolunk”. Témánk szempontjából talán mindegy, kinek az oldalán volt az igazság több mint 1500 évvel ezelőtt. Tény, hogy a Láthatatlan ember – jellegét tekintve – beleillik a háborúról és békéről szóló regények sorába, és Gárdonyi Géza írta. Indokoltnak tartom tehát, hogy ezzel a művel is foglalkozzunk.

A fentieket összefoglalva a dolgozat témáját a legrövidebben a következőképpen tudom megfogalmazni: 1. Hogyan beszélnek az említett irodalmi művek alakjai anyanyelvükön, illetve azon a nyelven, amelyen a szerző a regényt írta? 2. Hogyan szolgálja a regényalakok nyelvhasználata jellemük, illetve egy adott szituáció megformálását? 3. Hogyan beszélnek az említett irodalmi művekben a regényhősök idegen nyelven, illetve idegen nyelveken? 4. Hogyan szolgálja a regényalakok idegen nyelvi szóhasználata jellemük, illetve egy adott szituáció megformálását?

(*Előzetes megjegyzések*) Az elemzés a következő művek alapján készült:

Gárdonyi Géza: *Egi csillagok*. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1960.

Gárdonyi Géza: *Láthatatlan ember*. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1964.

Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961.

Lev Nyikolajevics Tolsztoj: *Воина и мир*. Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1962. *Háború és béke*. (Fordította Makai Imre). Budapest: Európa Könyvkiadó, 1976.

A felsorolt művekkel kapcsolatban három megjegyzés feltétlenül indokolt: 1. Az említett művek a történelmi regények közé sorolhatók, tehát azok közé az irodalmi alkotások közé, amelyeknek műfaját – Szerb Antal szerint (vö.: 1962: 497) – Walter Scott teremtette meg. Schöpflin Aladár azonban azt írta Gárdonyi regényeiről, hogy „ami ezekben történelem, az csak messziről fénylő színháttér, a földolog az előtér, mindig egyforma időtlen kicsiny emberi sorsok képe” (1937: 28.). Ehhez hasonló a helyzet Jókai Mór és Tolsztoj esetében is: a történelem inkább csak háttér, a cselekmény az emberi sorsok bemutatása

révén bontakozik ki. 2. „Az Egri csillagok különböző szövegváltozatai közt ideje volna rendet tenni” – idézi Császtvay Tünde irodalomtörténész Jásper Ferenc, majd még hozzáfűzi: „A Gárdonyi-kutatásnak nagy adóssága sok más mellett az is, hogy a különböző szövegváltozatok közt rendet kellene tenni, ez szép és fontos témája is lehetne például egy tudományos fokozat megszerzésének” (Jásper 2012: 11.). Kétségtelen tény, hogy Gárdonyi regényei különböző szövegváltozatokban olvashatók. Ez a helyzet azonban Jókai műveivel kapcsolatban is. E dolgozatban a felsorolt kiadásokban megjelentetett szövegváltozatok alapján foglalkozom mind Gárdonyi Géza regényalakjainak, mind pedig A kőszívű ember fiai hőseinek nyelvhasználatával. 3. A Háború és béke esetében más a helyzet. Figyelembe kell vennünk mind az orosz szöveget, mind a magyar nyelvű fordítás szövegét. Annak ellenére, hogy nem egyszer indokolt egy-egy eltérésre, vagy a fordító által választott megoldásra felhívni az olvasó figyelmét, nem végzek fordításelemzést. Csak azt vizsgálom, hogyan beszélnek a regényhősök oroszul, hogyan beszélnek a magyar fordításban, és hogyan használják a francia, német, olasz nyelvet.

(Az írói nyelvről) A tanulmányok – még a tömör lexikonfejezetek is – általában összegzik az írói nyelvre, az egyes írók nyelvére jellemző legfontosabb, vagy legfontosabbnak tűnő sajátosságokat. Gárdonyi Géza műveinek nyelvéről például ilyen jellemzést olvashatunk: „Írói nyelvezetét a népköltészet tanulmányozásával alakította ki. Minden cifraságot kerül; ... az egyszerűsége, világosságra törekszik” (Magyar 1963). Nagy Miklós így jellemzi Jókai stílusát: „...kezdetben a zeneiség volt jellemző ... az érett írónál mindez háttérbe szorult ... az élő beszéd természetességének megközelítésére való törekvés figyelhető meg” (1963). Tolsztoj „nyelve az orosz klasszikus próza csúcspontja: tömör, láttató, plasztikus; rendkívül pontos és teljes leírásra törekszik” (Bakcsi 1976). Arra is van példa, hogy a stílus értékelésével kapcsolatban az irodalmárok megemlítik, milyen szerepet játszik a regényalakok nyelvhasználata. A korábban már idézett Nagy Miklós írja Jókairól: „... művészete sajátos ötvözete a romantikának és a realizmusnak. ... Fontos szerephez jut a főhősök nyelvének s a róluk szóló leírásoknak a szemléletessége” (i. m.). Mint említettem, e dolgozat központi témája nem az írói nyelvnek, hanem egyértelműen a regényalakok nyelvhasználatának a vizsgálata.

(A szereplők jellemének, hangulatának és az adott helyzetnek, szituációnak az árnyalása a nyelvhasználat segítségével)

1. Az író leírja, hogyan beszél a hős, utal a hangszínre, hangmagasságra, hangerőre

Egy adott szituáció jellemzését, a regényalak lelkiállapotának ábrázolását, sőt akár lényeges jellemvonásainak bemutatását is segíti, ha megtalálja az író azt a kifejezést, amely leginkább illik a regényalak megszólalásának adott változatához. Az emberek másképp beszélnek akkor, ha valamit elmesélnek, vagy egyszerűen közölnek valamit, mint akkor, ha felszólítanak valakit valamire. Másképp beszélnek akkor, ha nyugodtak, mint akkor, amikor dühösek, félnek, vagy éppen szerelmet vallanak. Adott szituációban másképpen beszél egy szangvinikus lelki alkattal rendelkező ember, mint egy nyugodtabb, vagy félénkebb, szelídebb személyiség. Nem mindegy tehát, hogy az adott nyelvben rendelkezésre álló szinonimák közül melyiket választja ki az író. Mind Gárdonyi regényeiben, mind pedig A kőszívű ember fiaiiban számos példát találunk a beszédváltozatot jellemző kifejezések használatára:

Láthatatlan ember: „**dörögte Csáth**” (22), „**dadogta a százados**” (68), „**dörmögte jó-ságosan**” (104), „**ordította olyan hangon, hogy a faház reszketett belé**” (122), „**susogva szólott**” (125).

„Egri csillagok”: „*Buzogányt! – bögte a medvefejes*” (65), „*Üssétek le a fejüket – felelte a szultán olyan egykedvűen mintha azt mondta volna, keféljétek meg a kaftánomat*” (134). „*No-no Bálint öcsém – mondotta jószágos, mélyrengésű hangon...*” (146).

A köszívü ember fiai: „*A hölgy egy izzó tekintetet vetett Ödönre, s azzal hevülten rebegé: – Jó. Meglesz.*” (45), „*No, tartsa az állát! – rivallt Pál úr gazdájára...*” (88).

Tolsztoj is körültekintően választja meg a megfelelő kifejezést, de nála nem egy esetben azt is tapasztaljuk, hogy a szóhasználatot jellemző kifejezések változtatásával meszterien mutatja be egy-egy szituáció fejlődését, az adott helyzet megváltozását, és ezzel együtt a regényalak lelkiállapotának módosulását, változását is.

„– *Elárulta cárját, hazáját, eladta magát Bonaparténak, valamennyi orosz közül csak ő mocskolta be az orosz nevet, miatta vész el Moszkva – mondta Rasztopcsin egyenletes, éles hangon; de váratlanul, gyorsan letekintett Verescsaginra, aki továbbra is alázatos tartásban állt. Ez a pillantás mintha haragra lobbantotta volna Rasztopcsint, szinte kiabálva fordult a nép felé – Ítélezzetek rajta, bánjatok vele magatok! Kiadom nektek!*” (Háború és béke 3. könyv: 347).

Rasztopcsin gróf az idézett helyen bűnbakot keres. Az említett Verescsagin nevű kisember feláldozásával megkísérli saját helyzetét menteni a nép előtt, tehát még *egyenletesen*, majd *szinte kiabálva*, de még félelemtől mentesen beszél. Később azonban megváltozik a helyzet: a nép Rosztopcsin gróf, Moszkva kormányzója ellen fordul. Ekkor megváltozik Rosztopcsin beszédmódja is:

„*Gye... gyerünk gyorsabban! – kiáltotta remegő hangon a kocsisra*” (Háború és béke 3. könyv: 352).

Egy másik regényrészletben Tusin kapitány, aki pozitív hős, bátor katona a csata előtt „*kellemes, férfias, filozofáló*” hangon beszélt (Háború és béke 1. könyv: 215–216), majd a csata hevében „*vékony hangon kiált*”. Amikor a helyzet kritikussá válik, „*sipít*” (Háború és béke 1. könyv: 219). (Makai László az orosz *нронуюаг* hangutánzó szót ’nyek, csipog’) fordította a magyar *sipít* szóval. Nem biztos, hogy tökéletes megoldás, de nehéz jobbat találni. A magyar változat e formában visszaadja az orosz eredeti szöveget, és az írónak azt a szándékát is, hogy Tusin lelkiállapotának változását a hangszín változásával is illusztrálja.)

Érdemes talán azt is megemlíteni, hogy olykor az író szóválasztására is „*rányomja bélyegét*” az adott regény uralkodó stílusjegye. A „*hevülten rebegé*” fordulat például valószínűleg csak romantikus regényekben elfogadható, realista írók nemigen élnek ilyenfajta kifejezéssel.

2. A regényalak a normától eltérő módon használja a nyelvet

A Láthatatlan ember egyik mellékszereplője Turzó főtáltos beszédhibás:

„– *Bindönféle fületlen gombok, valabi ruzsaszinú köbül valók, köntösre alkalbasok. Ötvenenkint egy zsódos*” (234).

Sajátos Sárkőzinek, a cigánynak a nyelvhasználata az Egri csillagokban:

„– *Hát nem ismerst meg?*

– *Hogyne ismerném meg nagyságos uram, csókolom kezsit, lábát. Eccerre megismerem. Csak azs nem jut esembe, hogy híjják?*” (305).

Jókai Mór Tallérossy Zebulonja sem a magyar nyelvi norma szerint fogalmazza meg gondolatait:

„*Onnan felülről gyüvök három egész napok ótátul fogva. Elgyüttem egészen utolsó stációig szerencsisen, Szúnyoglakig. Hívatom bírót, parancsolom forspontot. Van, de nincs. Hát hun van? Mind elmente, ki csak lo volt, mar előre való nap Nemesdombra temetisre.*” (A köszívü ember fiai: 29).

A fenti példákkal kapcsolatban talán indokolt megjegyezni a következőket: A nyelvi normától eltérően beszéltetni a szereplőt csak látszólag egyszerű dolog. Az írónak következetesnek kell lennie, tehát a szereplőnek – valahányszor megszólal a regényben – mindig ugyanazokat a tipikus hibákat kell elkövetnie. Tallérosy Zebulon például sokkal később ezt mondja: „...*de hova elteszem orromat, mikor enyim nagy sasorr; tisztelendő atyáé meg tömpe*” (433). A „*hivatom bírót*” és a „*de hova elteszem orromat*” fordulatokban egyaránt hiányzik a magyar nyelvi norma szerint szükséges határozott névelő. Jókai nemcsak következetes, hanem gyaníthatóan pontosan ismeri azt a körülményt, hogy a szláv nyelvekben nincs határozott névelő, tehát a szlovák (akkoriban „tót”) nyelvi hatást ilyen finomságok révén is valószínűleg nagyon tudatosan, szinte a nyelvész tudatosságával érzékelteti az olvasóval.

Turzó, Sárközi, Tallérosy beszédmódja – összhangban egész személyiségükkel – a humort szolgálja. Szerepeltetésükkel Gárdonyi, illetve Jókai meg akarja nevetetni az olvasót. Ugyanakkor nincs szó iróniáról! Mindhárom szereplő „derék ember”. Turzó főtáltosnak maga Attila ad elégtételt: „*Te meg öreg Turzó, ha valaki akkor nevet, mikor haragszol, tanítsd meg becsületre akár ha karddal is*” (234). Sárközi – apróbb botlásoktól eltekintve – derekasan viselkedik Eger várának ostromakor. Tallérosy Zebulon csak tisztességes ember lehet, hiszen következetesen kitart a szabadságharcban a magyar ügy mellett, márpedig Jókainál a mítoszteremtés jegyében (vö.: Jókai célkitűzése: „...írjunk mitológiát 1848-49-ről!” – Wikipédia) mindenki tisztességes, becsületes ember, aki a magyarok oldalán áll, míg az ellenfél oldalán csak két szimpatikus személyiséget ismerünk meg, az osztrák Palvicz Ottót és az orosz Ramiroff Leonyint. Némileg más a helyzet Tolsztojnál.

A Háború és béke első részében Tolsztoj a szentpétervári szalonok világát mutatja be. Rosztovék fogadásán találkozunk egy cári szolgálatban álló német ezredessel, aki „*magas, testes, vérmes német volt. Láthatólag hűséges katona és nagy hazafi. Sinsin szavaira megsértődött.*

– *Hát azért, nad jo uram – mondta idegenszerű kiejtéssel. – Azért, mert a császár tudja, mit csinál. Megmondta a kialtvanyjában, hodj nem nezheti közömbösen az Oroszországot fenjegető veszélyt és hodj a birodalom biztonsága, meltosaga...*” (1. könyv: 77–78.).

Makai Imre, a regény fordítója ebben a kis töredékben két eszközzel érzékelteti, hogy az említett ezredes nincs teljesen birtokában az orosz nyelvnek: 1. Mellőzi a hosszú magánhangzókat. (Ezt az eredeti orosz szövegből természetesen nem vehette át). 2. Érzékelteti a szláv nyelvekre jellemző palatalizációból adódó problémát. Számunkra ez utóbbi eljárás érdekes. Azt a körülményt, hogy a német ezredes nem tud „lányítani” – ami egyébként gyakori probléma a német anyanyelvűek körében, ha magyarul, vagy oroszul beszélnek –, Tolsztoj nagyon pontosan bemutatja és megmagyarázza az olvasónak:

„*А затэм мылостывый гсудар – сказал он выговоривая э вместо е и ъ вместо ь – затэм, что император это знает.*” (Война и мир: 1. könyv: 81).

Tolsztoj magyarázata nyelvészeti szempontból nem korrekt, hiszen például az úgynevezett lágyság jelet, vagy a kemény jelet nem lehet „kimondani”. Ettől eltekintve azonban olyan módon érzékelteti a katonatiszt által használt orosz nyelv hiányosságait, hogy a regényalak nyelvhasználata teljesen megfelel a valóságban is megfigyelhető jelenségeknek. A német ezredes személyisége ennek révén is életszerűvé, hitelessé válik az olvasó szemében.

(Zárójelben jegyezzük meg, hogy Tolsztoj nemcsak ez esetben használja hibásan az egyszerű nyelvészeti szak kifejezéseket. Egy franciául beszélő orosz tiszt nyelvhasználatáról például ezt írja: „*договаривающий каждую букву*”. Márpedig – mint tudjuk – *буква*-t, azaz *betűt* az orosz nyelvben sem „mondhatunk ki”. Tolsztojnak a *звук* /'hang'/

szót kellett volna használnia. Makai nem javítja az író hibáját: „...szólt egy éles akkurátus hang, pontosan kiejtve minden betűt”. Az ilyen apróságok természetesen a legcsekélyebb mértékben sem csökkentik a mű értékeit, de érdekes megjegyezni, hogy olykor a legnagyobbak is hibáznak.)

Később – az austerlitz-i ütközet előtt – ismét feltűnik egy német származású ezredes, aki heves vitába keveredik egy orosz tábornokkal:

„Nadjon is tudom, kedjelmes uram!...Nem óhajtja ellátogatni az előőrsvonalba, és ön megláthat, hogy az edjáltalán nem alkalmas hadállás. És én nem akarok kiirtani az én ezredem az ön kedvéért.” (Háború és béke 1. könyv: 226.)

Makai remekül visszaadja az orosz eredetit, amennyiben a német ezredes oroszul nyelvtani hibákat vét, hibázik viszont akkor, amikor úgy beszélgeti a katonatisztet, hogy neki is problémája van a palatalizációval, éppen úgy, mint a korábban már bemutatott bajtársának. Makai ott hibázik, hogy Tolsztojnál ez az ezredes tud „lányítani”, csak a nyelvtant nem tudja:

„Очень известно, ваше превосходительство. ... Неудобно ли пожаловать в цепи, и вы будете посмотреть, что этот позиция никуда не годный. Я не хочу истреблять своя полка для ваше удовольствий.” (Война и мир: 1. könyv: 237).

A német ezredesek – eltérően Gárdonyi és Jókai említett hőseitől – a legcsekélyebb mértékben sem komikus figurák. Lehet mosolyogni beszédükön, de a hibás orosz beszéd ez esetben sokkal inkább a realista jellemrajz része, mint a humor eszköze.

Turzó főtáltos valódi hun. Nem „jövevény” a hunok között, mint némileg Tallérossy vagy Sárközi a magyarok között, illetve a német származású tisztek az orosz hadseregben. Turzó beszédhibás. Éppen úgy, mint Tolsztoj Gyenyiszovja, aki raccsol:

„Г’остов! Петя – крикнул в это время Денисов...” (Война и мир. 4. könyv: 559).

Gyenyiszovnak ezt a jellemvonását azonban csak akkor ismerjük meg, ha oroszul olvassuk a regényt, amelyben Gyenyiszov az *r* hangot következetesen *g*-nek ejti. A fordításban azonban Gyenyiszov nem raccsol:

„– Rosztov! Petya! – kiáltotta ekkor Gyenyiszov...” (Háború és béke: 4. könyv: 132).

Talán e néhány példa is bizonyítja, hogy a szereplők beszédmódja éppen úgy hozzátartozik jellemük megformálásához, mint például megjelenésük, ruházatuk leírása.

3. Tegezés, magázás, megszólítás

A megszólítási formák használata, a tegezés és a magázás „érzékeny jelölője a társadalmi viszonyrendszer alakulásának” (Répási 2010, 237), és érzékelteti az emberek egymáshoz való viszonyát (vö. ezzel kapcsolatban legújabban: Sándor 2012).

Bornemissza Gergely tegezi a nála jóval idősebb Sárközit. Nem azért, mert lenézné a cigányt, hanem azért, mert – a kor viszonyai között – iszonyatosan nagy a különbség egy királyi hadnagy és egy vándorcigány között. Baradlay Richárd – bár rangban magasan Pál úr felett áll – nem tegezi tisztí szolgáját („Terített rám, Pál úr?”), sőt – mint láttuk – Pál úr, ugyancsak magázó formában parancsolgat is gazdájának, néha alaposan le is szidja a „fiatalurat”. Mindezt megteheti, mert a kettejük közötti viszony ezt megengedi.

Érdekes megfigyelni, hogyan változik meg a tegező-magázó viszony, ha megváltozik két ember között a kapcsolat. A Baradlay fiúk természetesen tegezik egymást. Akkor azonban, amikor Buda ostrománál Ödön és Richárd igen súlyos vitába keveredik egymással, a következő párbeszéd hangzik el közöttük:

„Richárd erre a harag és a katonai büszkeség dacával veté oda e szót:

– Mert gyáva vagy te is, mint minden civilista!

Megbánta ugyan mindjárt, hogy ezt mondta; de úgy tett, mintha valami nagyon derék tromfot adott volna neki.

Ödön elsápadt, és nagy, lelkes szemeit öccsére meresztve, viszonzá, halk, de kemény hangon:

– Ezt még nekem az életben nem mondta senki. És ön sem mondta ezt megtorlatlanul” (457).

A haragvó Ödön viszonya megváltozott az őt megsértő öccsével szemben. A tegező formulát a rideg, távolságtartó önözés váltotta fel.

A Háború és békében a nyelvhasználatnak ilyen fajta változása teljesen „hektikusá” válik, amikor Tolsztoj az öreg Bolkonszkij herceg hangulatváltozásait érzékelteti az ominózus leánykérés leírásakor:

„Hogy értsem! – kiáltotta haragosan az apja. – Vaszilij herceg kedvére való menynek tart, és feleségül kér a neveltjének. Hogy értse?! ...Hát így értse! Én pedig tőled kérek választ.

– Nem tudom, ön hogy is ... mon père – suttogta a hercegnő.

*– Én?! Én?! Hát mi vagyok én? Engem csak **hagyjon** ki a dologból. Nem én megyek férjhez. Mit akar ön? Ezt óhajtánám tudni.” (1. könyv: 278).*

Később az öreg herceg újra tegezi a lányát. Tolsztoj tehát – Jókaihoz hasonlóan – messzemenően kihasználja a tegező–magázó fordulatokban rejlő lehetőséget egy ember indulatainak ábrázolására, mint ahogyan Jókaihoz hasonlóan ő is érzékelteti e módszerrel az indulatoktól mentes emberi kapcsolatokat is. Az öreg Bolkonszkij természetes módon mindenkor – akár haragszik rá, akár nem – tegezi Alpaticsot, az intézőt, aki talán még távolabb áll tőle a ranglétrán, mint Sárközi Bornemisszától, hiszen a herceg meg is verheti alkalmazottját, akinek lelkiismeret-furdalása van, mert el mert hajolni gazdája útése előtt (Háború és béke: 1. könyv: 261).

Andrej Bolkonszkij és Pierre Bezuhov barátok, mindketten az orosz főnemesség tagjai, tehát gyakorlatilag egyenrangúak. Bezuhov – nyilván tisztelete, nagyrabecsülése jeléül – magázza Andrejt, aki viszont tegezi őt.

Talán e néhány példával is sikerült érzékeltetni: Gárdonyi, Jókai, Tolsztoj mesterien kihasználja a tegezésben, magázásban rejlő lehetőségeket.

Lehet, hogy indokolt lenne alaposan megvizsgálni, hogy például Tolsztoj, illetve regényének fordítója mennyire a történeti valóságnak, a korabeli törvényi előírásoknak megfelelően használja a hivatalos megszólításokat, mint *kegyelmes uram, asszonyom; méltóságos uram, asszonyom*, de ez a kérdés terjedelmesebb tárgyalást igényelne, ami „szétfeszítené” e dolgozat kereteit, és nem járulna hozzá jelentősen a nyelvhasználat és a szereplők, illetve az adott szituációk közötti összefüggések vizsgálatához. Elégedjünk meg tehát ezzel a jelzésszerű utalással!

4. Játék a szavakkal

„– Vicuska! Cicuska!

A lány fölemelte a fejét. Komoly csodálkozással nézett a rács felé.

– Cicuska! – ismételte Gergely csaknem kacagva.

– Cicus! Vicus! Gyere hát ide!” (Egri csillagok: 142).

Az Éva keresztnév becéző alakjait játékosan használva napjainkban is bármelyik fiatal ember tud évdődni Éva nevű barátnőjével, kedvesével. Gárdonyi Géza ezzel az egyszerű eszközzel életszerűvé varázsolja azt a szituációt, amikor Bornemissza Gergely Budára érkezik, és hosszú idő után találkozik Cecey Évával.

Jókai Mór regényében az egyik bécsi diákvezér jellemrajzához hozzátartozik, hogy rímekbe szöveve fejtí ki mondandóját:

„Mausmann Hugónak alkalma lett rákezdeni végeszakadatlan klapanciáit, amiket versben beszélésnek szokott nevezni, csak úgy jött egymásba a »Brüder« – »Günter« –

»die Freiheit« – »sich freut heut« – »Metternich« – »schmetter nicht« – »minister« – »hin ist er«.” (A kőszívű ember fiai: 201).

A Háború és békében van egy jelenet, amikor a halálosan fáradt Nyikolaj Rosztov fejében lovaglás közben francia és orosz szavak kavarnak, és kapcsolódnak össze játékos módon, miközben feltűnik emlékezetében az otthon, a család. Makai nagyon sikeresen fordítja ezt a részletet:

„A félhomályban az álommal viaskodó Nyikolaj egy dombon valami fehér foltot lát és ebből egész tudatfolyam bontakozik ki ...

– Bizonyára hó az a folt, folt, - une tache! – gondolta Rosztov. De lám és mégse tás... Natása, húgom, fekete szempár. Na ... táska...” (Háború és béke: 1. könyv: 321–322).

A regényben viszonylag hosszasan olvashatjuk, hogyan szövődnek egymásba a rímek, amelyek bizonytalanul megfogalmazott, vagy meg sem fogalmazott gondolatokhoz, gondolatfoszlányokhoz kapcsolódnak. Karancsy László a következőket írja ezzel kapcsolatban:

„Valahol itt kezdődik a világirodalomban a szavak hangzásával való játszadozás, mint a gondolat szabad, a tudat és az akarat által kevésbé kötött áramlásának követésére irányuló törekvés” (1990: 126).

5. Különleges szavak

Agatha Christi egyik kisregényében a Poirot-sorozatból („Tragédia három felvonásban” – Fordította: Siklós Márta. Budapest: Európa Könyvkiadó) olvashatjuk a következőket: „*De a ruha frenetikus lett, egyszerűen frenetikus. ... Most éppen ez volt a legújabb divatszó: minden „frenetikus” volt*” (21). Jó megfigyelés: tény, hogy vannak olyan szavak, amelyek egy adott korszakban különösen gyakran használatosak, vagy éppen egy adott korszakban tűnnek fel.

A Háború és béke orosz változatában ez áll: „*Анна Павловна кашляла несколько дней у неё был грипп, как она говорила (грипп был тогда новое слово употреблявшееся только редкими)*” (1. könyv: 5.). Miről van szó? Anna Pavlovna az 1800-as évek elején köhög. Betegségét *gripp*-nek nevezi. Ez a szó a zárójelbe tett írói megjegyzés szerint új szó volt, amit akkor még csak kevesen használtak. Tolsztoj tehát legalább hatvan évvel a leírt események után tudja, hogy a *gripp* (’influenza, nátha’) szó a tizenharmadik század végén, a tizenkilencedik század legelején került be az orosz nyelvbe, és fontosnak tartja azt is, hogy e tényre felhívja olvasói figyelmét. Tehát távolról sem úgy cselekszik, ahogyan némely – egyébként nem egyszer kiváló – középkori festők cselekedtek, nevezetesen azok, akik például a Krisztus korabeli események résztvevőit középkori ruhákba öltöztették! Nem! Tolsztoj még ilyen apróságra is figyel, bizonyítandó, hogy nem saját koráról, hanem Napóleon és I. Sándor koráról van szó. És ami még érdekes: tökéletesen igaza van! Az orosz etimológiai szótár (Or. Et. Szótár 1986) ugyan nem közli, mikor került be ez a szó az orosz nyelvbe, de a német etimológiai szótárban (Kluge 1999) az áll, hogy a német nyelvben a franciából átvett jövevényszót „seit etw. 1800 allgemein als Grippe” (azaz ’a *Grippe* szót általánosan kb. 1800 óta’) használják. A magyar Etimológiai Szótár (2006) pedig az *influenza* szó magyar nyelvi használatát 1791-ben határozza meg. Mindez azt bizonyítja, hogy Tolsztoj pontosan tudta, mikor került be a *gripp* szó az orosz nyelvbe, és képes volt arra, hogy ilyen nyelvészeti finomsággal is jellemezze regényének egyik (nem is igazán fő, de viszonylag fontos) szereplőjét.

A szóhasználat, a nyelvhasználathoz hasonlóan éppúgy pontosíthatja, árnyalhatja egy irodalmi alak jellemvonásait, mint például az illető öltözése, éppúgy lehet egy korszak apró, jellemző jegye, mint ahogyan jellemző jegy az adott kort más korszakoktól megkülönböztető öltözködési szokás is.

(„Idegen” nyelvek) Kíséréljünk meg először válaszolni egy nagyon egyszerűnek tűnő kérdésre: Hány nyelvet ismert, beszélt Baradlay Ödön? Richárd ebből a szempontból egyáltalán nem bonyolult figura. Gyermekkori iskoláiról Jókai nem ír semmit. Evidens, hogy magyarul és németül gond nélkül beszélt (és valószínűleg – huszárcapitány lévén – kiválóan káromkodott is, bár ezt a finoman fogalmazó, kicsit talán prűd Jókai Mór nem említi). Jenő nyelvtudásának „feltérképezése” is egyszerű feladat: magyarul és németül anyanyelvi szinten beszélt. Más nyelvről vele kapcsolatban nincs szó „A köszívű ember fiaiban”. Ödön nyelvismeretének behatárolása azonban némi fejtörést okozhat az olvasó számára. Az nem vitás, hogy ő is tud magyarul és németül, meg persze franciául. Valószínű, hogy diákként a latin és az ógörög nyelvvel megismerkedett, hiszen gyermekkorában vagy egy jó nevű református kollégiumban tanult, vagy nevelői voltak. Az antik nyelvekkel mindenképpen foglalkoznia kellett. De vajon beszélt-e oroszul?! Könnyedén azt mondhatnánk, hogy igen, elvégre az orosz cári udvarban, az orosz „nagyvilági társaságban” találkozunk vele először. Csakhogy – mint később látni fogjuk – ebben a társaságban a francia nyelvtudás fontosabb volt, mint az orosz. Igaz, hogy Ramiroff Leonyin cserkesz kedvese azonnal beleszeretett a délceg magyar fiatalemberbe, de lehetséges, hogy az anyanyelvén kívül a lány is csak franciául tudott, hiszen ő sem az „egyszerű orosz emberek” között élt. Mintha erre a bizonytalanságra Jókai maga is felfigyelt volna, mert sokkal később, amikor Ödön menekülni kényszerül az osztrákok elől, és orosz fogásba esik, az író maga is székségesnek tartja megjegyezni: „tudott oroszul”. Csakhogy ugyanebben a jelenetben az egykori barát angolul szólítja meg a menekülő Baradlayt. Ödön tehát – valamilyen szinten – az angol nyelvet is ismerte. Összegezve: Baradlay Ödön minden valószínűség szerint tanult latint és ógörögöt, anyanyelvként beszélte a magyar nyelvet. Tudott angolul, franciául, németül és oroszul. És vajon hány nyelvet ismert Lev Nyikolajevics Tolsztoj, Jókai Mór és Gárdonyi Géza?

Lev Tolsztoj (*1828, Jasznaja Poljana – †1910, Asztapovo) anyja Volkonszkaja hercegnő igen művelt nő volt. Három idegen nyelven beszélt és „oroszul is helyesen tudott írni”, ami – különösen a nők körében – nagy szó volt a korabeli Oroszországban. Tolsztoj még kisgyermek volt, amikor édesanyja meghalt. Hamarosan követte őt az apa is, aki szintén művelt, olvasott ember volt. A fiatal Tolsztoj – testvéreivel együtt – Pelageja Iljicsnyina Juskova hercegné, született Tolsztoj grófnő házában, Kazányban nevelkedett. Az orosz arisztokrácia legfelső köreihez tartozó Tolsztojt az ilyen családokban szokásos módon magántanárok, francia, illetve német nevelők tanították. A nevelők neve is ismert orosz forrásokból (vö.: Hetényi 2000, ill. <http://members.iif.hu/ponticulus/rovatok/hidverok/tolsztoj.html>). Tolsztoj 1828-ban, 16 éves korában beiratkozott a Kazanyi Egyetem keleti nyelvek fakultására, mert diplomata akart lenni. Az egyetemen angol, francia, német, latin, arab, török és tatár nyelvből sikeres nyelvvizsgát tett, majd 1857-ben és 1858-ban másfél évet Németországban, Svájcban, Angliában, Olaszországban és Franciaországban töltött. Egyik rokonának feljegyzése szerint három hónap alatt olyan szinten megtanulta az ógörög nyelvet, hogy képes volt olvasni a klasszikusokat, „mert nagyon érdekelte ez a nyelv”. Valószínűsíthető, hogy valamennyire olaszul is tudott. Lev Tolsztoj tehát – az oroszokkal együtt – **legalább 10 nyelvet ismert használható szinten.**

Jókai Mór (*1825, Komárom – †1904, Budapest) előkelő nemesi családból származott. Demokratikus meggyőződése miatt változtatta meg a nevét Jókayról Jókaira. Pozsonyban német, latin és görög nyelvet tanult, majd apja halála után Komáromban Vály Ferentől, későbbi sógorától három év alatt megtanult angolul, franciául és olaszul. Műkedvelő nyelvész volt. Jókai Mór a magyar nyelvvel együtt **legalább hét nyelvet ismert magas színvonalon.**

Gárdonyi Géza (*1863, Agárd(puszt) – †1922, Eger) apja (Ziegler Sándor) – korábban viszonylag vagyonos bécsi polgár – elszegényedett, de gyermekeinek taníttatására nagy gondot fordított. Gárdonyi az egri Érseki Tanítóképzőben szerzett oklevelet. Idegen nyelveket inkább autodidaktaként tanult, de legalább a latin és a német nyelvvel valószínűleg már diákkorában megismerkedett. Külföldi útjai alapján arra következtethetünk, hogy foglalkozott a francia, az olasz és a török nyelvvel is. Nyelvtudományi érdeklődéséről több száz oldalas feljegyzései tanúskodnak.

Megállapíthatjuk, hogy akkor, amikor Tolsztoj, Jókai, Gárdonyi idegen nyelven szóltatta meg regényének egy-egy alakját, nem egyszerűen szótárakból „összefabrikált” idegennyelv-használatról van szó. A háttért mindhármuk esetében óriási nyelvtudás, a nyelvek, a nyelvtudomány iránti érdeklődés szolgálta, még akkor is, ha – mint erről Tolsztoj esetében már volt szó – nem mindig „szórszálhasogató pedantériával” használták a nyelvészeti szakkifejezéseket.

(*A francia nyelv*) A Háború és békében – Tolsztoj más műveitől eltérően – igen nagy szerepe van a francia nyelvnek. Indokoltnak tűnik, hogy az idegen nyelvi nyelvhasználat vizsgálatakor először ezzel a kérdéssel foglalkozunk.

Az egyik Tolsztojról szóló, 1976-ban készült egyetemi jegyzetben a következőket olvashatjuk: „Ведущей темой »Войны и мира« является народно патриотическая тема” (Hajnádi – Diósi – Csózik 1976: 271), azaz „a »Háború és béke« című regény vezérmotívuma népies, hazafias téma”. Később ugyanebben a könyvben a szerzők idézik az írónak a feleségéhez intézett szavait: „... любил мысль народную ...” (’szerettem a népies gondolatokat’), és „... я старался писать историю народа ...” (’arra törekedtem, hogy a nép történelmét írjam meg’) (273). A mintegy 20 évvel később megjelent monográfiában többek között ez áll: „Lev Tolsztoj regényeiben az orosz felső társadalmat ábrázolta (szemére is vetették ezt), az emberi, általános humánusot képviselte, amellyel igen nagy hatást tett az európai kortársakra” (Font–Krausz–Niederhauser–Szvák 1997: 414). Némi ellentmondást felfedezhetünk a két állításban: Tolsztoj végül is az „egyszerű” orosz nép életét, történelmet, vagy az orosz arisztokrácia életét akarta bemutatni, ezt vagy azt írta le? A két ellentmondásosnak tűnő állítás egyszerre igaz: Tolsztoj teljes körű képet adott az orosz életről, az orosz népről, arról a korról, amelyben regényének, regényeinek szereplői éltek. A Háború és békében sokat olvashatunk a jobbágyokról, a „muzsikokról”, a katonákról, az egyszerű emberek sorsáról gondolatairól, világlátásáról, és persze sokat olvashatunk az arisztokraták életéről is. Talán még azt is mondhatnánk, hogy a Háború és béke klasszikus családregegy, hiszen a főszereplők négy arisztokrata család (a Bolkonszkij és a Kuragin hercegi, a Rosztov és a Bezuhov grófi család) tagjai. A háttér – nyilvánvalóan fontos háttér – a napóleoni háborúk kora. 1976-ban jobban „illet” hangsúlyozni a „népi” vonulatot. Kétséges azonban, hogy az arisztokrata származású író bírálni kell-e azért, mert az orosz arisztokraták életéről (is) ír. Látszólag ezek a kérdések nem kapcsolódnak közvetlenül a nyelvhasználat kérdéseéhez, de ez csak a látszat. Tolsztojt azért is bírálták, mert – egyes kritikusok szerint – túl nagy helyet foglal el a regényben a francia nyelv. Márpedig – és ebben teljesen igaza van az 1976-ban kiadott jegyzet szerzőinek – a francia nyelv használata elkerülhetetlenül fontos a történelmi atmoszféra megteremtése céljából, illetve kétségkívül segíti az olvasót abban, hogy érzékelje, milyen távolság választotta el az orosz arisztokratákat az „egyszerű orosz emberektől” (Hajnádi–Diósi–Csózik i. m.: 280). Annyit talán még hozzátehetünk ehhez, hogy a francia nyelv gyakori használata egyes fejezetekben hozzásegíti az olvasót ahhoz, hogy tökéletesen reálisnak tűnő képet kapjon a korabeli orosz arisztokrácia műveltségéről, világlátásáról, életéről. Agatha

Christie már említett kisregényében is olykor-olykor megszólalnak a regényalakok francia nyelven („*M. Poirot felállt és meghajolt: Enchanté, monsieur!*” (64). ... „– *Maman! – nyafogta egy időközben előkerült francia kislány – Joue avec moi.*” (65), de ennek csak annyi funkciója van, hogy az író jelezni kívánja, hogy a regényalak francia nemzetiségű. M. Poirot esetében, akinek az anyanyelve francia, a francia nyelv esetenkénti használatával Agatha Christie azt is hangsúlyozza, hogy a belga nyomozó „más”, mint az angolok, tehát a sajátos nyelvhasználat a jellemrajz fontos kiegészítő eleme.

Lev Tolsztojnál a francia kifejezések használatának, a francia nyelven folytatott párbeszédnek, a hosszú francia nyelvű leveleknek lényegesen több feladat jut, mint Agatha Christienél. Amikor Tolsztoj francia nyelven szólaltatja meg arisztokrata hőseit eleget tesz annak a követelménynek, hogy realista módon mutassa be a „nagyvilági társaság” életét, de ezen kívül is – éppúgy, mint az anyanyelvi szóhasználat révén – ráirányítja az olvasó figyelmét számos fontos részletkérdésre.

1. Világossá válik az olvasó számára, hogy az orosz arisztokrácia számos képviselője jobban beszélt franciául, mint oroszul, esetleg nem is tudott oroszul.

Hélène (V. Kuragin lánya, P. Bezuhov első felesége) nyelvhasználatáról – többek között – a következőket tudjuk meg:

„*Ah maman, ne dites ... – szólalt meg Hélène és franciául folytatta a beszélgetést, mert úgy érezte, ha oroszul beszél, mindig marad valami homály a dologban*” (3. könyv: 290).

Hélène öccse „*Hippolyte herceg ... olyan orosz kiejtéssel beszélt akár azok a franciák, akik legfeljebb egy évet töltöttek Oroszországban*” (1. könyv: 29).

A Kuraginok a „negatív, nem igazán szimpatikus szárnyát” képviselik az orosz arisztokráciának. A nyelvtudást illetően nem jobb azonban a helyzet az egyik főhős, a mindinkább pozitív személyiségjegyeket felöltő Pierre Bezuhov esetében sem:

„*Pierre ... maga sem tudta, mit fog mondani, de igen élénken kezdte, néha egy-egy francia szó szaladt ki a száján, oroszul pedig könyvízüen fejezte ki magát*” (3. könyv: 97).

Pierre elvont dolgokról nem szokott, nem tudott oroszul beszélgetni, viszont alkalomadtán franciául káromkodott. Amikor megbotlik így kiált fel: „– *Quediable!*” Márpedig – állítólag – az ember azon a nyelven átkozódik, amely nyelven igazán jól tud beszélni.

Kutuzov nyelvhasználatáról egész dolgozatot lehetne írni. Itt csak egyetlen jellemző esetet említek meg. A franciák elleni hadjárat során az orosz fővezér Félicité de Genlis (1746–1830 – francia író, az Orleans-ház gyermekeinek, többek között Lajos Fülöpnek, a későbbi „polgárkirálynak” a nevelőnője) regényét a „*Les chevaliers du cygne*” ’A hattyú lovagjai’ című regényét olvassa. Olyan ez egy kicsit, mintha Aetius a catalaunumi ütközet előtt egy hun regényt olvasott volna. (Tulajdonképpen képes lett volna rá, mert a fogságban megtanulta a hun nyelvet. Kétséges azonban, hogy rendelkezésére állt-e hun nyelven írt regény!) Ezzel kapcsolatban talán annyit még érdemes megjegyezni, hogy Félicité de Genlis nagyon ismert lehetett Oroszországban. Az egészen fiatal Nyikolaj Rosztov rokonának, barátnőjének, első szerelmének, Verának, a Madame de Genlis gúnynevet adta (1. könyv: 58).

2. Oroszországban erény volt jól beszélni franciául.

„– *Ejha, de ügyesen forog a nyelv! Úgy még az a francia se győzi szusszal. No lássuk, mit tudsz, Szidorov!...*

– *Várj, hallgasd. Csakugyan ügyes! – felelte Szidorov, akiről azt tartották, hogy mesterien beszél franciául.*” (1. könyv: 212.)

Szidorov mellékszereplő, nem arisztokrata, de tekintélye van, adnak véleményére, mert „mesterien beszél franciául”. A tekintélyes, okos emberek általában jól beszélnek franciául, a kevésbé tekintélyesek többnyire gyengén.

Az öreg Bolkonszkij herceg – bár már kicsit szenilis –, korábbi érdemei alapján nagy tekintélynek örvend, és „kitűnő franciasággal” beszél. Az öreg Rosztov gróf viszont, aki meglehetősen bizonytalan pozícióban van „hol oroszul, hol franciául beszél, magabiztosan, de nagyon rosszul”.

Az, hogy valaki jól tud franciául, nem jelenti azt, hogy feltétlenül okos ember. Hélène Kuraginát – bár válása után az egyik társaság csodált központjává válik, és mint láttuk, biztosabb a francia, mint az orosz nyelvtudása – Tolsztoj egyáltalán nem bölcs, okos nőként mutatja be. Öccse pedig, Hippolyte herceg (igazi „degenerált” arisztokrata), általában számárságokat mond – francia nyelven.

Tehát: aki tekintélyes és okos, jól tud franciául, de a franciául, illetve az akár több idegen nyelvet beszélők között is vannak kimondottan buta emberek!

A francia kifejezések használata nagyon sok esetben szolgál egy-egy szituáció plasztikus bemutatására, illetve a szereplő gondolatainak illusztrálására.

Napóleon menekülésekor a kozákok – állítólag – majdnem elfogták a császárt. Ezzel kapcsolatban a következő, jellemző mondatot olvashatjuk:

„...*Amikor les enfants du Don csaknem elfogták a tulajdon hadserege közepén...*” (4. könyv: 119).

Más esetben a katonák parancsot kapnak, hogy „...*à la maraude szerezzenek maguknak élelmiszert...*” (4. könyv: 90).

Moszkvában Napóleon megparancsolta, hogy „...*ramenet les popes és kezdjék meg újra az istentiszteleteket a templomokban*” (4. könyv: 90).

Tolsztoj Háború és béke című regényére nagyon jellemző az a megoldás, hogy a folyamatos orosz nyelvű szövegben, akár egyetlen mondaton belül is megjelenik egy-egy francia kifejezés. Jókai Mór régi, eredeti nyelvű regényeiben hemzsegnak a latin, vagy a latin nyelvre visszavezethető kifejezések. Jókai tudniillik úgy írt, hogy a magyar kifejezésekkel „egyenrangúakként” kezelte a korabeli művelt közbeszédben is gyakran használt közkeletű, a művelt emberek számára minden további nélkül érthető idegen, főként latin eredetű kifejezéseket. Tolsztojnál más a helyzet. A francia kifejezések ilyen tömegben, más műveiben nem fordulnak elő. A „*les enfants du Don*” (‘a Don fiai’), „*à la maraude*” (‘martialózkodással’), „*ramenet les popes*” (‘hívják vissza a pópákat’) típusú kifejezések részben hozzájárulnak a korabeli hangulat felidézéséhez, részben kiemelnek, pontosítanak egy-egy részletet. Érdekes és jellemző például, hogy amikor Tolsztoj Napóleonról vagy I. Sándorról mond el valamit meglehetősen következetesen a *zocydapb* (‘uralkodó’), vagy az *umnepamop* (‘császár’) szavakat használja. Napóleon viszont, amikor arról beszél, hogy le fogja rombolni az ősi Moszkvát, akkor az mondja, hogy „*egy szavamba, egy intésembe kerül, és elpusztul ez az ősi fővárosa des Czars...*” (3. könyv: 327). Ez esetben a *cár* szónak (amely jellemző módon franciául hangzik el) sajátos többretegű konnotációt tulajdoníthatunk: a fejlett nyugat képviselője megveti az elmaradott keletet, de társul ehhez valamiféle félelem is az ismeretlentől, a *cár* ugyanis egy kicsit más, mint a nyugat királyai, császárai.

3. A regény szereplői közül többen nagyon tudatosan arra használják a francia nyelvű megnyilatkozásaikba fűzött orosz nyelvű mondatokat, kifejezéseket, hogy megvetésüket fejezzék ki beszélgetőtársukkal szemben. Andrej Bolkonszkij herceg például, aki – egyébként, mint nagyon tekintélyes férfiú nemcsak franciául, hanem olaszul is igen jól tudott (vö.: 1. könyv: 24) – oroszul beszélt az egyik tábornokkal, „*de azzal a francia kiejtéssel, ahogyan akkor beszélt, ha megvetően akart beszélni*” (1. könyv: 300). Bilibin (az orosz diplomata) „*továbbra is franciául beszélt, csak azokat a szavakat mondta oroszul, amelyeket megvetően hangsúlyozni akart*” (1. könyv: 187).

A Háború és béke orosz arisztokratáinak többsége mindent szeret, ami francia. Számukra a „nagy korszak” II. (Nagy) Katalin cárnő kora, amikor az orosz elit átvette a francia kultúrát, megismerkedett a francia felvilágosodás eszméivel, a francia irodalommal, a francia művészettel. Ez az élmény magával ragadta a következő generációt is. Igaz, hogy Bonaparte parvenü volt az immár csaknem két évszázados múltra visszatekintő Romanovokhoz képest. Igaz, hogy tábornokainak többsége „első generációs” herceg, király volt. Az sem számított, hogy a „kis káplár” sorozatosan tönkreverte a büszke cári hadsereget (is). Mindennek ellenére az oroszok szemében mindaz, ami francia volt, jó volt, példa volt, követendő volt. És akkor Napóleon Nagy Hadserege megtámadta az orosz földet, az orosz hazát! Ezzel minden megváltozott Oroszországban.

Marja hercegnő Julie nevű barátnőjével (a névhasználatra röviden még visszatérek) hosszú leveleket váltott francia nyelven. Amikor a Nagy Hadsereg katonái Borogyino felé masíroztak Julie így kezdte levelét:

„Oroszul írok Önnek kedves jó barátnőm..., mert gyűlölök minden franciát, a nyelvüket hasonlóképpen, annyira, hogy hallani sem bírom...” (3. könyv: 109).

Golicin herceg oroszul tanul (3. könyv: 87). Az egyik szentpétervári társaságban büntetik a gallicizmusok használatát (3. könyv: 180). A nagyvárosok utcáin veszélyes franciául beszélni. Az oroszok tehát meggyűlöltek a korábban oly’ annyira szeretett franciákat, **sőt a francia nyelvet is**. Érdekes, hogy sem Jókai Mór, sem Gárdonyi Géza nem ír egyetlen sort sem arról, hogy a tizenhatodik, illetve a tizenkilencedik században élt magyarok gyűlöltek volna a **török, vagy a német nyelvet**. A regénybeli Török Bálint – tekintsünk most el attól, mennyiben ábrázolta őt reálisan Gárdonyi (vö. erről pl.: Nemeskürty 1966: 339) – ugyan hol a törököket, hol a németeket kaszabolja, de fiainak és Bornemissza Gergelynek a latin és a görög nyelv mellett a török és a német nyelvet is tanulnia kell. A Baradlay fiúk korára a magyarság már lényegében véve megívta a csatát a magyar nyelv fennmaradása érdekében. Ödön is, Richárd is fegyverrel harcol az osztrákok ellen, de a német nyelvvel szemben semmilyen ellenszenvet nem éreznek. (Richárd esetében különösen sok bonyodalmat okozna a német nyelvvel szemben táplált ellenszenv, hiszen osztrák lányt vesz feleségül, Bécsben ajánlatos/kell neki élnie.) Ödönt helyel-közzel az menti meg a fogságtól és végső soron a kivégzéstől, hogy tud oroszul. Jókai és Gárdonyi hősei tehát – eltérően Tolsztoj hőseitől – olyan helyzetben, amely nagyon is hasonlít a korábbi, illetve későbbi magyarországi helyzethez – az idegen nyelveket nem érzelmi, hanem nagyon is racionális alapon használják és értékelik.

Az is igaz, hogy a francia nyelvvel szemben táplált ellenséges érzület nem minden oroszot ragadt magával. A többször emlegetett Rasztopesin gróf, Moszkva kormányzója és I. Sándor cár Moszkva elfoglalása után is franciául levelez egymással, és Kutuzov is – mint láttuk – zavartalanul olvassa a francia nyelvű regényt, miközben nyilvánvalóan azon töri a fejét, hogyan győzze le az ellenséges francia hadsereget.

Sokat foglalkoztam a francia nyelvhasználat kérdésével, de ez valóban egészen különös sajátossága a Háború és béke című regénynek. (Valószínűnek tűnik, hogy éppen a franciák, akik anyanyelvükön olvassák a regényt képesek a legkevésbé érzékelni a tizenkilencedik századi orosz arisztokrácia egyik fontos sajátosságát, hiszen ha egyszer minden franciául van, nem annyira feltűnő, mekkora szerepet is játszott ez a nyelv, és a francia kultúra az orosz főnemeseik és az orosz felső értelmiség köreiben.)

Mielőtt lezámám ezt a részét értekezésemnek, két dolgot talán még indokolt megjegyezni.

1. A névhasználat nagyon határozottan két csoportra osztja a főszereplőket. A Rosztov és a Bolkonszkij családban a keresztnevük *Natasa, Nyikolaj, Petya, Andrej, Marja*. Csupa igazi orosz név. A Kuragin családban csak az öreg herceg Vaszilij, a gyerekek már *Hélène*,

Anatole, Hippolyte. A Bolkonszkijok és a Rosztovok is beszélnek franciául, de ők még őrzik a „jó orosz” hagyományokat, és alapvetően derék emberek. Kuraginék már az el-franciásodás útjára léptek. A család tagjainak világszemlélete, magatartása nem igazán „comme il faut” Tolsztoj álláspontja szerint. (Az öreg Bolkonszkij herceg nem örül annak a bizonyos lánykérésnek. Igaz, hogy sem ő, sem a lánya „nincs oda” a Rosztov családért sem.) A fiatal Bezuhov gróf *Pierre*, de ő megy keresztül a legteljesebb jellemfejlődésen: a köztörvényes bűnözés határait súroló örültségeket elkövető iszákos, a nyugatot majmoló, zavaros eszméket követő fiatalemberből kitűnő, feleségét szerető orosz családapa, valódi „Pjotr” válik. Az olvasó emlékezetében azonban mindörökké *Pierre Bezuhov* marad.

2. Felmerülhet bennünk – sajátos kritikai megjegyzésként – az a kérdés, hogy „vajon jó üzlet volt” Tolsztoj részéről ilyen gyakorisággal, ilyen terjedelemben francia nyelven megszólaltatni regényének hőseit? Nem riasztotta el ez a módszer az olvasókat?

Az egyik már idézett történelmi témájú monográfiából (Font–Krausz–Niederhauser–Szvák 1997) megtudhatjuk, hogy az 1897-es népszámlálás adatai szerint Oroszország lakossága mintegy 126 millió volt. Mintegy 123 millióan a „mescsanyinok” (‘dolgozó, munkás’), a muzsikok (‘paraszt’) és a kozákok körébe tartozott. Ezek az emberek nagy valószínűséggel orosz nyelven sem olvastak hosszú regényeket, mert nem igazán tudtak olvasni, vagy nem volt idejük az olvasásra, pénzük könyvvásárlásra. A fennmaradó 3 millió (a nemesek, a papok, a (nagy)polgárok) nagyobb része viszont – ha akart – francia nyelven még a tizenkilencedik század végén is ugyanolyan könnyedén olvasott, mint orosz nyelven, mert e rétegekből nagyon sokan továbbra is francia nevelőktől, nevelőnőktől tanulták az idegen nyelvet, vagy színvonalas középiskolákban sajátították el azt. Tolsztoj tehát joggal gondolhatta azt – ha egyáltalán foglalkozott ezzel a kérdéssel –, hogy potenciális olvasóinak több százezres tömegét a francia nyelv nem fogja elriasztani.

A Háború és béke hősei azonban nemcsak franciául, hanem németül is tudnak. Mielőtt azonban a „német kérdésre” rátérnénk, foglalkozzunk röviden azzal, hogyan és milyen idegen nyelveken beszélnek Jókai Mór és Gárdonyi Géza regényalakjai!

(*Idegen nyelvek a magyar regényekben*) Özvegy Baradlayné francia nyelven értesíti Ödönt férje haláláról (47). Lánghy Aranka autodidakta módon, „magától” tanulta meg a francia nyelvet. A francia kultúra tehát nem idegen a vidéki magyar nemességtől, de igazán széles körben a viszonylag művelt magyarok az idegen nyelvek közül (a latin mellett) természetesen a német nyelvet ismerik. Jókai – bár inkább csak utalásszerűen – de az adott szituációt nagyon pontosan jellemezve idézi a bécsi dialektust:

„– *De mi az ördögöt csináltál Léni! – pörölt rá a fogadott Fra Mám. – Elment az eszed, hogy ablakokat hajigálsz be, s így megszalajtasz engem is meg Fra Kodlt is? Tu nárische Kréll!*” (231).

Meg kell azonban említeni azt is, hogy Jókai – egy kicsit talán a magyar iskolarendszer hibáit is kritizálva – utal arra, mennyire „szobatudósok” kerültek ki olykor a tekintélyes magyar kollégiumokból. A „lázdó” Lánghy tiszteletes, aki saját világában nagyon is harcias személyiség, Bécsben teljesen elveszett ember, hiszen „*diákul, görögül, hebreusul meg jóformán arabusul is*” (72) beszél, de németül nem.

Olykor Gárdonyi Géza hősei is megszólalnak idegen nyelveken. Az idegen nyelvű mondatok minden esetben akkor hangzanak el, amikor az idegen nyelv használata egyértelműen indokolt.

Bornemissza Gergely Eger felé közeledve találkozik az évek óta nem látott Sárközivel, aki nem ismeri meg. Gergely ekkor törökül folytatja a beszélgetést „*Alláh isini raszt getirüzüm!*” (307) amivel eléri, hogy Sárközi képes azonosítani személyét. A szituáció teljes mértékben életszerű, a török nyelvű mondat idézése minden szempontból jogos.

Azt, hogy Dobó István meglehetősen gyengén, de használható módon ismeri a német nyelvet, Gárdonyi ugyancsak meggyőzően illusztrálja:

„– *Kunntág majszter Fáyrich! Venn szí szagsz, bor, dann bekommen szí keine pulver, veil dasz bor keine pulver iszt szondern vein.*

Épp oly rosszul beszélt németül, mint a pattantus magyarul, de azért megértették egymást” (318).

Ez a rövid idézet tanúsítja azt is, hogy Gárdonyi az idegennyelv-használattal kapcsolatban is minden apróságra figyelt. Például pontosan tudta, hogy a németek nehezen képesek különbséget tenni a magyar *b* és *p* között.

Gárdonyinak abban is igaza lehetett, hogy a tizenhatodik századi furcsa török–magyar–délsláv világban nem csak a felső tízezer köreibben voltak „poliglott” emberek.

„– *Mi nyelven beszélsz? – kérdezi Gergely törökül.*

A vajda felvonja a vállát.

– Amilyen nyelven kérdeznek, föméltóságú ifjú vitéz uram...” (239).

Jókai és Gárdonyi regényeiben az idegen nyelvi fordulatoknak természetesen nincs akkor szerepük, mint a francia nyelvnek a Háború és békében. Ugyanakkor viszont mindkét magyar író ugyanolyan gondosan kezeli az idegen nyelvi nyelvhasználat kérdését, mint Lev Tolsztoj. Jellemző az is, hogy Gárdonyi Géza – Jókai Mórtól kicsit eltérően, Tolsztojhoz hasonlóan – a tolmácsokra, a tolmácsolás tényére is mindig utal, amikor ennek szükségességét látja. Modern (amerikai) filmekben elég gyakran megesik, hogy találkozik – mondjuk – egy olasz fiú és egy amerikai lány, akik minden probléma nélkül azonnal megértik egymást. Milyen nyelven? – ennek tisztázására nem nagyon jut idő, mint ahogyan az is ritka, hogy tolmács jelenik meg egy filmben. (A mai filmek sokkal dinamikusabbak, sodróbbak, mint akár a húsz évvel ezelőttiek. A tolmácsolás időigényes tevékenység, a rohanó világban pedig nincs idő!)

Tolsztojnak az arisztokrata világ ábrázolásakor nem kell gondot fordítania a tolmácsolás kérdésére, mert nincs szükség tolmácsra. Amikor azonban különböző nációhoz tartozó tábornokok vitatkoznak egymással az orosz vezérkarban, az író pontosan megmondja, ki kinek tolmácsol. Pfuel tábornok például németül beszélt. Az olasz származású Paulucci viszont „...nem tudott németül, így hát franciául tett fel kérdéseket. Wolzogen segítségére sietett főnökének – az viszont franciául beszélt gyatrán –, és tolmácsolni kezdte a szavait, de alig győzte, mert Pfuel hadarva bizonygatta:...” (3. könyv: 54).

Jellemző, hogy Tolsztoj – ahogyan ezt a francia nyelvvel kapcsolatban is gyakran megfigyelhettük – sok esetben nem teljes német mondatok idézésével, csak német kifejezések betoldásával érzékelteti az idegen nyelv használatát:

„– *Vagy itt van a támadás terve von **diesem italienischen Herrn, sehr schön.** Vagy a visszavonulás. **Auch gut***” (3. könyv: 53).

A fogságban lévő Pierre Bezuhov tolmácsol a Nagy Hadsereg francia és bajor származású katonái között, mert „tud németül”, jegyzi meg Tolsztoj (3. könyv: 371), akinek arra is van gondja, hogy közölje, Moszkva megszállásakor az egyik francia származású moszkvai boltos „csapott fel” tolmácsnak. Gárdonyi Géza pontosan tudja, hogy amikor Török Bálint először találkozott a szultánnal „*a tolmács Szulejmán pasa volt...*” (134). Amikor a magyar főurak a gyermek János Zsigmonddal meglátogatták táborában Szulejmánt, a tolmács „*latinul szólott*” (164).

(*A német nyelv szerepe a Háború és békében*) Tolsztoj regényéből az derül ki, hogy az oroszok a tizenkilencedik században nem szerették a németeket. A „német alaposság” az oroszok szemében inkább negatív, mint pozitív tulajdonságnak számított.

„*Ha egyszer a németek elkezdi a szőrszálhasogatást, vége hossza nincs*” – állapítja meg Andrej herceg (1. könyv: 301).

Magának Tolsztojnak sincs jó véleménye a körülményeskedő német hadvezetésről. Az Austerlitz előtti eseményekről többek között megtudjuk, hogy a haditervet „németek” készítették:

„*»Haditerv a Kobelnic és Szokolnic mögötti hadállás megtámadására«. A haditerv igen bonyolult és nehéz volt. Az eredeti haditerv így szólt:*

Da der Feind mit seinem linken Fluegel an die mit Wald bedecktem Berge lehnt und sich mit seinem rechten Fluegel laengs Kobelnitz und Sokolnitz hinter die dort befindlichen Teiche zietet, wir im Gegenteil mit unserem linken Fluegel seinen rechten sehr debordieren...” (1. könyv: 315–316),

és folytatódik a tíz soros bonyolult német mondat, amellyel Tolsztoj nemcsak a német hadvezetés, hanem a német fogalmazási mód (főlösképpen) bonyolult voltát is ironikus módon mutatja be olvasójának.

Arra, hogy a „németek” mindent túlbonyolítanak később is visszatér:

„*A Toll fogalmazta hadparancs nagyon jó volt. Akárcsak az austerlitz hadparancsban, itt is meg volt írva, noha nem németül: „Die erste Colonne marschirt ide és ide, die zweite Colonne marschirt oda és oda, és így tovább*” (4. könyv: 78).

Miközben – Tolsztojjal együtt – a németeket „szapuljuk”, figyeljünk fel arra is, hogy Tolsztoj – amikor véleménye szerint a helyzet megkívánja, mint említettem – német nyelvű szövegeket, kifejezéseket éppen olyan természetesen fűz be az orosz nyelvű szövegbe, mint francia nyelvű szövegeket, kifejezéseket. Bírálat ide, bírálat oda, Tolsztoj éppen olyan biztonsággal használja a német nyelvet, mint a franciát. Joggal feltételezi azt is, hogy olvasóinak sem okoz ezzel gondot, hiszen a korabeli Oroszországban talán még többen beszéltek, értettek németül, mint franciául, mert az iparosodás sokkal inkább az Oroszországban letelepedett németek segítségével ment végbe, mint közvetlen francia segítséggel. Ettől függetlenül az oroszok a németekben azt is ellenszenvesnek találták, ami – ha semleges szemléljük a dolgokat – nem az. A német származású Berg, aki kétségkívül karrierista, de őszintén orosz, a cár hű szolgájává kíván lenni, és mindenképpen szeretne az orosz felső osztályok elfogadott tagjává lenni „*kifogástalanul megmosakodott, megfésülködött, kifogástalan öltözékű, üde, rózsás arcú*” (1. könyv: 72) gárdatiszt volt. Érdekes módon a kifogástalan megjelenést is (erre később még visszatérek) a németek rovására írják!

Van aztán még egy gond a németekkel! Nem mindig tudjuk teljes bizonyossággal megállapítani, hogy az adott szituációban pontosan kikről is van szó. Bajorokról, poroszokról, vagy éppen osztrákokról? Olykor a *német* szó gyűjtőfogalom jelölésére szolgál, olykor viszont elkülönülnek a nációk.

„*...de most, különös élvezettel és természetességgel, a bárgyú németeket tették meg a zűrzavar okául, és mindnyájan szentül hitték, hogy veszedelmes kavarodás támadt, és hogy ezek a virslizabálók idézték elő*” – olvashatjuk az austerlitz utközet leírása előtt (1. könyv: 327).

A németek itt valószínűleg osztrákok, akikről aztán Tolsztojn és regényhőseinek igencsak rossz véleménye van.

„*– Ugyan ne beszéljen nekem Ausztriáról! Lehet, hogy nem értek a dolgokhoz, de Ausztria sohasem akart és most sem akar háborút. Elárul bennünket.*” – mondja Anna Pavlovna Scherer beszélgetés közben (1. könyv: 9).

Mindezzel kapcsolatban felmerül egy – a nyelvhasználatról immár távolabbi – kérdés: Miért nem szerették az oroszok (és Lev Tolsztoj!) a németeket, különösképpen pedig az

osztrákokat? A kérdés teljes körű tisztázására nem vállalkozhatok, csupán néhány lehetséges okot fogalmazok meg.

1. A cári Oroszországra egész története során jellemző volt, hogy hol a „bezárkózás”, hol a „nyitás” hívei kerültek meghatározó pozícióba. Jelképesnek tekinthetjük, hogyan viszonyul a konzervatív orosz arisztokrata a külföldről hazatért Bezuhovhoz, és milyen véleménnyel van róla a fiatal lány, Natasa Rosztova:

„*Ilyen a mai nevelés! Kivált a külföldi! – folytatta a vendég...*” (1. könyv: 47).

„*Amíg a párok felálltak, a zenészek meg hangoltak, Pierre leült kis hölgyével. Natasa boldogsága teljes volt: felnőtten táncolt, mégpedig olyannal, aki külföldről jött*” (1. könyv: 84).

Tolsztoj ezzel a két apró megjegyzéssel – talán akaratlanul is – mesterien rámutatott azokra az egymással ellentétes tendenciákra, amelyek évszázadokon keresztül Oroszország és a Nyugat viszonyát meghatározta. Ilyeneket olvashatunk történelmi témájú művekben:

„Bár Rettegett Iván óta újra meg újra utaztak be külföldiek Oroszországba, és ott meg is telepedtek... az oroszok elől viszont szinte elzárták az utat Nyugatra. ... minden magányomdát bezáratott [Pál cár – betoldás tölem Sz. G.], minden külföldi könyvet, kéziratot betiltott, sőt az idegen szavak használatát is tiltotta, mivel a francia forradalomra emlékeztették, a külföldön tanuló oroszokat pedig visszarendelte hazájukba...” (Ziegler 1999: 69, 107). Ugyanakkor Nagy Péter, Nagy Katalin, I. Sándor a „nyitás” híve, majd jön I. Miklós és Arakcsjev. Az „idegenekkel” – főként a németekkel szemben tehát mindig lehetett okot találni arra, hogy az oroszok fenntartással viszonyuljanak hozzájuk, még akkor is, ha a cárnők és cárok – függetlenül attól, hogy a „nyitás” vagy a „bezárkózás” hívei voltak – sok esetben teljes egészében német származásúak voltak!

2. Mint láttuk, sok német származású tiszt szolgált a cári hadseregben. Természetesen nemcsak németek, de talán ők voltak a legnagyobb létszámban jelen. Többségük – erre a korábbiakban ugyancsak többször utaltam – a német származású cárnőkhöz és cárnékhoz hasonlóan „igazi” oroszá kívántak válni. Önmagában véve ennek „dicséretes dolognak” kellett volna lenni, csak hogy a külföldiek, köztük a sok német, konkurenciát is jelentett. Gondoljuk meg! A magyar nemzetet Szent István óta „befogadó nemzetnek” tekintjük, de a két legismertebbé vált „királydrámánk” (Bánk bán és Zách Felicián esete) a „jövevényekkel” kapcsolatos konfliktusokra vezethető vissza.

3. Nem elhanyagolható tényező a „másság” sem. Nemcsak Tolsztoj „rója meg” a német származású tisztet pedánságáért. Fatyjevnek nemrég magyar fordításban is megjelent könyvében (2011) ilyeneket olvashatunk az osztrák tisztokról, katonákról:

„*A német katonák mások, mind olyan büszke. Ezért aztán a mieink nem jöttek ki velük. Krakkóban egy egész hónapot töltöttünk, jól megnéztük magunknak őket, a csapszékekben még verekedésekre is sor került. De hát jól tudjuk, hogy az orosz verekedésekben mindig legyőzi a németet, mert a német finoman harcol, csípésekkel, ráncigálással igyekszik mindent elintézni, a mienk meg üt egyenesen, bele a másik pofájába. ... Az ottani csapszékek tisztábbak, mint a mieink, a németek inkább a sörért járnak oda, meg hogy megtáncoltassák a hölgyeket...*” (46–47). Később: „*Az osztrákokkal nem nagyon barátoktunk. Krakkói tartózkodásunk elején nagyon keresték a kegyeinket, kifinomult udvariasságukkal, kedveskedéseikkel a terhünkre voltak, és mindenképpen meg akartak minket csókolni...*” (75).

Figyeljünk fel két „apróságra”: a) Fatyjev is keveri a *német* és *osztrák* terminusokat, b) biztos, hogy negatívum, ha a csapszék tiszta, ha valakit „kifinomult udvariasság” jellemez?

Talán azt mondhatnánk, hogy az oroszok és a németek (osztrákok) „mentalitásukban” különböztek egymástól? Ismét idézem Fatyjevet: „*Régi fixa ideám, hogy a magyarok és az oroszok – jellemalakulatukban, életfelfogásukban (mentalitásukban, megint csak mai szóval) nagyon közel állnak egymáshoz*” (11). Így látta ezt egy nemesi származású orosz katonatiszt a tizenkilencedik század második felében.

4. Végül még egy dolgot feltétlenül figyelembe kell vennünk az orosz–osztrák viszonyt illetően. Közismert tény, hogy az osztrákok orosz segítséggel verték le 1949-ben a magyar szabadságharcot. 1853-ban kitört a krími háború. Az osztrák kormányzat nem állt a cár mellé, semleges álláspontot foglalt el. A krími háborúban az arisztokrata származású Lev Tolsztoj és a nemesi származású Andrej Fatyjejev is katonatisztként szolgált. A többször idézett *Oroszország története* című monográfia szerzői szerint „egy szlavofilokhoz közel álló orosz történész, Mihail Pogogyin már 1854 júniusában azt javasolta a császárnak [ti. az orosz cárnak – betoldás tőlem Sz. G.], hogy lázítsa fel az ausztriai birodalom szlávjait. Ettől azonban Miklós visszariadt, **bár nem győzött eleget méltatlankodni az osztrákok határtalan hálátlanságán**” (Font–Krausz–Niederhauser–Szvák i. m.: 361). Tolsztoj hősei közül sokan, például a fiatal Nyikolaj Rosztov, Petya Rosztov szinte vallásos áhítattal tisztelték a cárt. Igaz, Tolsztoj később elfordult a cári politikától, de eléggé valószínűnek tűnik, hogy mind ő, mind Fatyjejev korábban osztotta a cár felháborodását az osztrák politikát illetően. Talán nem tűnik teljesen megalapozatlan feltételezésnek, hogy a tizenkilencedik század első évtizedének osztrákjai azért is váltak „árulókká” a Háború és békében, mert a krími háború után az orosz (nemesi) közvélemény a korabeli osztrákokat tekintették árulóknak.

(*Zárógondolatok*) 2013. március 8-án előadást tartottam erről a témáról a Tolsztoj Társaságban. Az előadást követően egy fiatal érdeklődő megjegyezte: „Érdekes, hogy az angol hatásról egyetlen szó sem hangzott el. Ennyire nem hatott az angol nyelv az oroszokra?” Nyilván azért is figyelt fel arra, hogy az angol nyelvvel csak egyetlen mondat erejéig, Jókai Mór regénye kapcsán foglalkoztam, mert ő abban a világban él, amelyben az angol nyelv a „terra lingua”, a valódi közvetítő nyelv. Nos, az igazság az, hogy angol hatás is érte a tizenkilencedik században az Orosz Birodalmat, éppen úgy, mint Magyarországot. Nem is kell történelmi témájú tudományos értekezésekre hivatkoznunk. Elegendő Puskinnak „A parasztruhás kisasszony” című elbeszélésének néhány sorát idéznünk:

„*Muromszkij igazi orosz földesúr volt. Vagyon nagy részét Moszkvában eltékozolta, és amikor meghalt a felesége, visszavonult egyetlen megmaradt falujába, ahol folytatta a pazarlást, de új módon. Angolkertet csináltatott, és erre majdnem minden megmaradt jövedelme ráment. Lovászait angol zsokénak öltöztette, és a leánya mellé angol nevelőnőt hozatott. Még a földjét is angol módszerrel műveltette.*” (A. Sz. Puskin: *Regények – elbeszélések*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1977: 120–141. 120.)

Tehát már a tizenkilencedik század elején éltek „anglomán” nemesek Oroszországban, kétségtelen azonban, hogy a „Háború és békében” erről nem nagyon esik szó.

Anna Pavlovna Scherernek Angliáról ugyanúgy nincs jó véleménye, mint Ausztriáról („*Az a kalmárszellemű Anglia nem érti és nem is értheti meg Sándor császár egész lelki nagyságát. Megtagadta Málta kiürítését...* 1. könyv: 9), de – az igazat megvallva – Anglia szerepére Tolsztoj kevés figyelmet fordított. Érdekes viszont, hogy Puskin idézett elbeszélésből azt is megtudjuk, hogy „...*de idegen módszerrel nem terem az orosz kenyér...*” (120). Puskin és Anna Pavlovna megjegyzéséből talán levonhatjuk azt a következtetést is, hogy az oroszok „távolságtartó magatartása” nem csak a németekkel szemben nyilvánult meg!

Amikor e dolgozatom első, a jelenleginél sokkal kevésbé kidolgozott, korábban már hivatkozott változatát (Székely i. m.) megmutattam kedves kollegáknak, Viktor Fedoszovnak, többször is megjegyezte, hogy „Tolsztoj nem nyelvész”. Természetesen igaza volt. Sem Tolsztoj, sem Jókai, sem Gárdonyi nem voltak nyelvészek, mint ahogyan történészek sem voltak. Sem Tolsztoj, sem Gárdonyi nem volt filozófus, bár megkíséreltek valamiféle filozófiai eszmerendszert kialakítani. Mindhárman nagy írók voltak. Sok évtizeddel ezelőtt a vlagyimiri főiskola magyar tanszékének vezetője, Furasov tanár úr, arról „elmélkedett”, hogy „sokan azt mondják, Puskin akkora zseni volt, amilyen csak minden évszázadban egy születik. És íme, lassan eltelik kétszáz év, és még mindig nem született új Puskin.” Nem is fog. Mint ahogyan nem születik új Tolsztoj, új Gárdonyi, új Jókai sem, mert mindannyian egyediek és megismételhetetlenek.

IRODALOM

- Bakcsi Gy. (1976): Lev Nyikolajevics Tolsztoj. In: *Világirodalmi Kisenciklopédia*. (Szerkesztette Köpeczi Béla, Pók Lajos). Budapest: Gondolat.
- Etimológiai Szótár (2006): Zaicz, G. (szerk.) *Etimológiai szótár: Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Fatyjev A. (2011): *Világostól – Krímig. (Egy magyarbarát orosz huszártiszt emlékeiből)*. Budapest: NORAN LIBRO.
- Font M. – Krausz T. – Niederhauser E. – Szvák Gy. (1997): *Oroszország története*. (Szerkesztette Szvák Gyula). Budapest: Maecenas.
- Hajnádi Z. – Diósi R. – Csőzik I. (1976): *Az orosz irodalom története (XIX. század második fele)*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Hetényi Zs. (2000): Lev Tolsztoj felvételi kérelme a kazányi egyetemre. In: *Ponticulus Hungaricus*. IV. évf. 9. szám.
- Jáspér F. (2012): Gárdonyi-sorozat: Isten rabjai. In: *Metropol*. 2012. szeptember 13.).
- Magyar Sz. (1963): Gárdonyi Géza. In: *Magyar irodalmi lexikon*. (Főszerkesztő Benedek Marcell). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Karancsy L. (1990): *Tolsztoj lélekábrázoló módszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kluge (1999): *Kluge Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache (23., erarbeitete Auflage)*. (Bearbeitet von Elmar Seebold). Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Nagy M. (1963): Jókai Mór. In: *Magyar irodalmi lexikon*. (Főszerkesztő Benedek Marcell). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Nemeskürty I. (1966): *Ez történt Mohács után, 1526-1541*. Bp.: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Or. Et. Szótár (1986): *Этимологический словарь русского языка*. (Под ред. Ё. А. Лавина) М.: Прогресс
- Répási Gy-né. (2010): Az emberi kommunikáció pragmatikája a mai magyar és orosz nyelvben. In: *A tudomány nyelve – a nyelv tudománya. XIX. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus*. Eger, 2009. április 16–18. (Szerkesztette Zimányi Árpád). Eger: Eszterházy Károly Főiskola: 237–244.
- Sándor A. (2012): Egy Móricz-regény megszólításainak szlovák fordításáról. In: *A Modern Filológiai Társaság értesítője*. XXIX. évfolyam 2. szám: 37–41.
- Schöpflin A. (1937): *A magyar irodalom története a XX. században*. Budapest: Grill.
- Székely G. (2009): Lev Tolsztoj, a nyelvész. In: *Győri Nyelvi Mozaik III. Bakonyi István professzor 70. születésnapjára*. (Szerkesztette: Ablonczyné Mihályka Livia és Garai Anna.) Győr: Széchenyi István Egyetem: 259–266.
- Szerb A. (1962): *A világirodalom története*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Ziegler G. (1999): *A Romanovok tiika. Az orosz cárok története és végzete*. GABO.

Szakértők tündöklése és bukása

Szakértő miniszterelnökök kormányzati pályafutása és politikai reszelekciója¹

(*Bevezetés*) Az idén februári olasz képviselőházi és szenátusi választásokon a szakértői kormányt irányító Mario Monti – és a nevével fémjelzett szövetség – is megmérette magát.² A miniszterelnök független professzori imázsának hátat fordítva szállt be a versenybe, csekély eredményt elérve. Előző hónapban, januárban pedig a cseh köztársaságielnök-választás első fordulójában az államfői tisztségre esélyesnek tartott Jan Fischer, korábbi szakértő kormányfő végzett vereséggel. Szerény eredményük dacára mindketten politikai tényezők maradtak, vagy váltak ismét azzá, újabb szerepvállalásuk azonban nem tűnt szerencsésnek.

A soron következő parlamenti voksoláson győztes politikai erők hivatalba lépésével a törvényhozás, illetve az államfő által válságos szituáció okán életre hívott – országonként változó összetételű és parlamenti támogatottságú – kabinetek megbízatása megszűnik, és a politikai arénán kívülről érkezett kormánytagok általában búcsúznak funkciójuktól, valamint rövid politikai karrierjüktől. *Átmeneti, ügyvivő, válságkezelő, hivatalnok, szakértői* – jelzőkkel illelhető – kormányok számos országban alakultak pártonkívüli miniszterelnök vezetésével,³ és korábban is előfordult már, hogy egyesek újabb politikai pozíciókra ambicionáltak közülük.⁴ A 90-es évektől sem egy európai ország – Románia, Csehország, Olaszország – szakértő kormányfői kívánták a politikában folytatni pályafutásukat. Monti és Fischer politikai karrierjének apropóján érdemes röviden szemügyre vennünk ezen miniszterelnökök kiválasztásának (*szelekció*) körülményeit, küldetésük célját és eredményét, valamint társadalmi-politikai támogatottságukat, hogy megállapíthassuk, *reszelekciójuk* mitől lehetett sikeres,⁵ illetve mitől végződhetett kudarccal.⁶

(*Románia – Mugur Isărescu*) Romániában 1999 decemberében lépett hivatalba Mugur Isărescu, korábbi jegybanki vezető kormánya, miután a Kereszténydemokrata Nemzeti Párt megvonta támogatását az általa delegált miniszterelnöktől, Radu Vasiletől. A kormányfő nem volt hajlandó lemondani, ezért Emil Constantinescu államfő rendeleti úton távolította el tisztségéből, majd Isărescut nevezte ki miniszterelnökké.⁷

A köztársasági elnök a jegybanki kormányzó pénzügyi szakértelmével és széles körű elismertségével indokolta döntését, továbbá arra hivatkozott, mivel az új miniszterelnök nem pártpolitikus, és választási év következik, tisztségét bizonyosan nem fogja szavazatszerzésre használni. Constantinescu szerint ezek a tényezők a nemzetközi szinten is hitelesebbé tették a kormányfőt, ami különösen fontos volt annak fényében, hogy az Európai Unió pár nappal korábban döntött a csatlakozási tárgyalások megkezdéséről Romániával. Az Isărescu-kabinet politikai kormány volt, támogatását is a jobboldali koalíciós pártok biztosították.⁸

A kormány az „*adóreformot, a bérek és a munka termelékenységének korrelációját, az infláció felére csökkentését, a külföldi finanszírozás megteremtését*” kívánta megvalósítani.⁹ Isărescu a Nemzetközi Valutaalaptól és a Világbanktól szerzett támogatást gazdasági programja végrehajtásához. Hivatalba lépésekor 70% körülire becsülték a feketegazdaság arányát, és 50% feletti volt az infláció. A kabinet elkezdte a szocialista nagyipar leépí-

tését, az állami vállalatok privatizációját, valamint bevezette a személyi jövedelemadót, illetve csökkentette a társasági adót. Az inflációt és a költségvetési hiányt sikerült mérsékelniük, a bérek ugyanakkor jelentősen estek, és duplájára nőtt a munkanélküliség. A kormány regnálását emiatt kudarcos időszaknak ítélte a közvélekedés.¹⁰

2000-ben Isărescu – mivel Constantinescu nem jelöltette magát újra – függetlenként elindult a köztársaságielnök-választáson, 9%-os eredményével azonban nem ért el sikert. Ezután újabb politikai karrierbe nem kezdett, visszatért korábbi posztjára – ahogy eredetileg is tervezte –, a Román Nemzeti Bank élére, kormányzói tisztségét pedig máig őrzi.¹¹

(*Csehország – Jan Fischer*) Csehországban is a rendszerváltást követő évtizedben alakult az első átmeneti, válságkezelő kormány. 1997-ben, Václav Klaus lemondása után Havel elnök a hazai pénzügyi és politikai krízist kezelendő Josef Tošovskýt, a Cseh Nemzeti Bank kormányzóját nevezte ki miniszterelnökké egy ügyvivő kabinet élére. Mandátumának lejártát követően viszont Tošovský nem kandidált további politikai pozícióra, pályafutását a jegybank, majd a bázeli székhelyű Nemzetközi Fizetések Bankja Pénzügyi Stabilitási Intézetének vezetőjeként folytatta.¹²

Jan Fischer politikai karrierje 2009-ben kezdődött, amikor a belpolitikai válság megoldása érdekében szakértői testületnek adott kormányzati felhatalmazást a törvényhozás. Ennek előzménye a hónapok óta tartó kormánykrízis végére pontot tévő, az ellenzéki szociáldemokraták által kezdeményezett képviselőházi bizalmi szavazás volt, amely vereséget mért Mirek Topolánek jobboldali kabinetjére. A kialakult helyzet azért volt különösen kellemetlen, mert a cseh kormány éppen az Európai Unió soros elnöki tisztségét töltötte be.¹³ A szituáció megoldása érdekében a két legnagyobb, egymással szemben álló parlamenti párt Jan Fischer, a Cseh Statisztikai Hivatal vezetőjének miniszterelnöki kinevezését javasolta Václav Klaus államfőnek.¹⁴ A kabinet minisztereit a pártok – a korábban kormányzó polgári demokraták és a zöldek, valamint az ellenzéki szociáldemokraták – jelölték.

A Fischer-kormány feladata az uniós elnökség megkezdett munkájának folytatása és a következő évi költségvetés megalkotása volt.¹⁵ A kabinet a tervek szerint csak egy őszi, előrehozott választásig maradt volna hivatalban, mandátumát viszont 2010 júniusáig töltötte ki. A lakosság körében a korábbi ügyvivő kormány által kivívott szakértői renométt Fischer is meg tudta őrizni, a felmérések alapján támogatottsága igen jelentős volt.¹⁶

Népszerűségének ismeretében nem volt váratlan, hogy beszállt a köztársasági elnöki pozícióért vívott küzdelembe. A politikától visszavonult – miniszterelnöki megbízatása után tavalyig az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank alelnökeként dolgozó – Fischer azonban hibát követett el, amikor függetlenként, pártok és érdekcsoportok támogatása nélkül vágott neki a választásnak.¹⁷ Miniszterelnökként népszerű volt ugyan, viszont hiányzott belőle „*az a politikusi rátermettség és határozottság a választási arénában, ami egy szakértői kormány menedzseléséhez nem volt okvetlenül szükséges*”.¹⁸ A közvélemény-kutatások alapján – Miloš Zeman egykori szociáldemokrata kormányfő mellett – jó ideig potenciális befutó volt, a politikai vitaműsorok alkalmával azonban lámpalázásnak és unalmasnak hatott.¹⁹ A 2013. januári államfőválasztáson a sokáig esélyesnek, de a második fordulóra mindenképpen továbbjutónak tartott Fischer végül nem várt vereséget szenvedett, az első körben csak harmadik lett Miloš Zeman és Karel Schwarzenberg mögött.

A választási fiaskó után fél évvel Jan Fischer visszatért a nagypolitikába. Júniusban, miután kabinetfőnöke korrupciós ügybe keveredett, lemondott *Petr Nečas* kormányfő. *A jobboldali kabinet távozása után Miloš Zeman köztársasági elnök – a parlamenti pártokkal való egyeztetést mellőzve – Jiří Rusnokot nevezte ki miniszterelnökké. Ideiglenes szakértői kormánya júliusban alakult, amelyben Fischer pénzügyminiszter és kormány-*

fő-helyettes lett. Tisztségének elnyerése után azonban megvesztegetés-gyanúsnak tűnt, hogy elnökválasztási kampányköltségei miatt felhalmozódott milliós tartozásait a volt miniszterelnök különböző szponzorok révén hirtelen ki tudta egyenlíteni, ezért feljelentést is tett ellene. Bár Fischer állította, hogy törvényes úton rendezte a kölcsönök visszafizetését, és a kormányfő is tisztázottnak vélte az ügyet, az incidens kezdetben rontotta a kormány hitelességét.²⁰

A Rusnok-kabinet végül nem kapott bizalmat a Képviselőháztól, ezért a miniszterelnök benyújtotta a kormány lemondását az államfőnek. A bizalmi szavazáson igennel voksoló szocdemek és kommunisták, valamint a nemmel szavazó, korábbi koalíciós TOP 09 a parlamenti erőviszonyok ismeretében – ahol egyik oldal sem rendelkezett a kormányalakításhoz szükséges többséggel – kifejezték szándékukat az alsóház felosztatására, megnyitva az utat az előrehozott választás előtt.

(Olaszország) Az utóbbi két évtized során közvetlenül a pártpolitikában, illetve parlamenti választáson csak Olaszországban mérte meg magát a korábban átmeneti kormányt irányító miniszterelnök, vagy töltött be tartósan pártonkívüliként politikai pozíciót. A mediterrán ország valamennyi szakértő kormányfője visszatért a politika színpadára, és Mario Monti kormányzása alatt egyfajta értelmiségi ideológia – a „montizmus” – is formálódott a technokrata miniszterelnöki tisztség köré. Részletesebben ezért Itália szakértő kormányfőivel, illetve Monti politikai karrierjével foglalkozom – megítélésem szerint ugyanis példáján érzékeltethető leginkább a pártpolitikában a független szakértőként történő pozicionálás eredménytelensége.

(Carlo Azeglio Ciampi) Az Olasz Köztársaság történetében először 1993-ban, az „első köztársaság” összeomlása idején alakult pártonkívüli szakértő által vezetett átmeneti kabinet. Élén Carlo Azeglio Ciampi állt, aki miniszterelnöki kinevezéséig az olasz jegybank (Banca d'Italia) kormányzója volt. Az új testület a tíz hónapja regnáló Amato-kormány lemondása után kapott bizalmat.²¹

Giuliano Amato súlyos gazdasági és belpolitikai krízis közepette adta át az ország vezetését. A politikai rendszer iránti befektetői bizalmatlanság okán az Amato-kabinet korábban kénytelen volt a nemzeti fizetőeszköz leértékeléséhez folyamodni. Az olasz állampolgárok is inkább külföldi értékpapírokba fektették pénzüket, magas volt a külföld felé való eladósodottság mértéke, illetve az államháztartás hiánya, ugyanakkor az inflációt szintén csökkenteni kellett. A termelés visszaesett, jelentősen nőtt a munkanélküliség, a súlyos pénzügyi problémákkal küzdő – ezért privatizálásra váró – állami ipari vállalatoknak is komoly létszámleépítéseket kellett eszközölniük. A helyzetet súlyosbította, hogy több kormánytag ellen eljárás folyt, így az események végül a miniszterelnök lemondásához vezettek.²²

A válságos szituációban egy – nagyrészt a pártok által delegált politikus miniszterekből, kis részben független szakértőkből álló – ügyvivő testület felállítása tűnt a legmegfelelőbbnek. A Ciampi-kabinet „elnöki kormány” volt,²³ ideiglenes működése lényegében az elsőtől a második köztársaságba való közvetlen átmenetet jelezte. A hagyományos pártok (kereszténydemokraták, szocialisták, republikánusok, liberálisok, szociáldemokraták) koalíciójában már részt vettek a posztkommunista Baloldali Demokrata Párt (PDS) és a Zöldek miniszterei is – utóbbi két párt delegáltjai azonban rövidesen elhagyták a kormányt, a továbbiakban így az első köztársaság domináns pártjainak támogatása, valamint a PDS és az Északi Liga képviselőinek tartózkodása mellett zajlott a kormányzati munka.²⁴

A Ciampi-kormány hatékonyan menedzselte az infláció elleni küzdelmet, továbbá kezdeményezte számos állami vállalat privatizációját.²⁵ Fontos feladata volt az új választási törvény előkészítése és elfogadtatása is. A megújult rendszer a törvényhozási voksolás vonatkozásában a korábbi arányos szisztémához képest a többségi elv irányába mozdult el. Egy vegyes rendszer jött létre, ahol a képviselők 75%-át többségi, 25%-át arányos szisztéma szerint választották, és a listás szavazásnál 4%-os bejutási küszöböt állapítottak meg.²⁶

Ciampi a későbbiek során közvetlen pártpolitikai szerepvállalás nélkül nyert el magas politikai pozíciókat. 1996-tól 1999-ig kincstárügyi, költségvetési és gazdaságtervezési csúcsmiszteri posztot töltött be Romano Prodi és Massimo D'Alema baloldali kormányában. Miniszterként kulcsfontosságú lépéseket tett annak érdekében, hogy hazája teljesíteni tudja a Maastrichti Szerződés kritériumait, lehetővé téve ezáltal Olaszország csatlakozását a Gazdasági és Monetáris Unióhoz. 1999 májusában pedig Carlo Azeglio Ciampit – az első szavazás alkalmával, nagy többséggel – az Olasz Köztársaság tizedik elnökévé választották.²⁷ A volt államfő napjainkban is tagja a Szenátusnak mint örökös szenátor, mivel a leköszönt elnököknek jár ez a tisztség.

(*Lamberto Dini*) 1995-ben, Silvio Berlusconi első kormányának bukását követően kincstárügyi minisztere, Lamberto Dini kapott miniszterelnöki megbízatást. Dini ugyan előzőleg kormányzati pozíciót töltött be, politikailag nem volt közvetlenül elkötelezett, miniszteri kinevezése előtt pedig a jegybank általános igazgatói posztját látta el. Az ellenzéki Olasz Néppárt és a szintén ellenzékben lévő Baloldali Demokrata Párt mellett a Berlusconi-kabinettel szakító koalíciós partner, az Északi Liga is úgy döntött, hogy támogatja a Dini-kormányt²⁸ – amelynek miniszterei és államtitkárai mind pártonkívüli szakemberek voltak.²⁹

A kabinet feladata az ország pénzügyi stabilizációjának elősegítése, a költségvetés korrekciója, a nyugdíj- és a szociális juttatások reformjának végrehajtása volt. Dinivel – mint szakértővel – szemben az egyeztetések során türelmesebbnak mutatkoztak a politikai szereplők és a szakszervezetek is, így gördülékenyebben alakíthatta a folyamatokat.³⁰

Egyes területeken eredményes munkát végzett, máshol kevésbé. Az államháztartási egyensúly javítását és az export megerősítését célzó intézkedések hatására nőtt az infláció, drágultak a hitelek, valamint csökkent a fogyasztás. A nyugdíjrendszer átalakítása viszont eredményesen haladt. A módosításokat sikerült elfogadtatni a szakszervezetekkel és a törvényhozással, majd 1996 januárjától be is vezették a nyugdíjreformot.³¹

Dini az a politikus, aki tökéletesen példázza az olasz „transzformizmus” jelenségét.³² Igazi vándormadárnak számít, az elmúlt két évtizedben mindkét politikai térfélen vállalt már szerepet. Miután kormánya egy év után befejezettnek látta a munkát, az ország újabb választások elé nézett, Dini pedig politikai ambíciói kiteljesítéseként saját pártot hozott létre Olasz Megújulás név alatt.³³ A voksoláson a baloldali Olajfa-koalíció aratott győzelmet, melynek ez említett alakulat is tagja volt. A Berlusconi-kabinetben betöltött miniszteri, majd kormányfői funkciója után Dini a Prodi-kormány külügyminisztere lett, és pozícióját Massimo D'Alema és Giuliano Amato miniszterelnöksége idején ugyancsak megőrizte.

Szenátusi karrierje 2001-ben kezdődött, amikor az új, kis pártokat tömörítő balközép pártszövetség, a Margaréta színeiben szenátorrá választották, 2006-ban pedig újra elnyerte a posztot. 2008. január végén – az ő ellenszavazatának is köszönhetően – a második Prodi-kormány a Szenátusban megbukott a bizalmi szavazáson. Ezután Dini visszatért a

jobboldalra, amikor az előrehozott választásokra előző évben alapított pártja, a Liberális Demokraták csatlakozott az új ernyőszervezethez, a Berlusconi által vezetett Szabadság Népehez (PdL). A jobboldali formáció színeiben ismét bejutott a Szenátusba, majd nem sokkal később elhagyta pártját, és belépett a PdL-be.³⁴ Szenátori tisztségét 2013-ig viselte, a tavasszal alakult felsőházi testületnek már nem lett tagja.

(*Mario Monti*) 2011 őszén – személyes és politikai botrányain túl – a gazdasági válsággal küzdő Silvio Berlusconi – a nemzetközi szervezetek nyomásának is köszönhetően – lemondott miniszterelnöki posztjáról, és Mario Monti vezetésével szakértői kormányzás vette kezdetét.

Azt követően, hogy Berlusconi elvesztette többségét a Képviselőházban – november 8-án a költségvetési zárszámadásról szóló törvényt már csak úgy sikerült elfogadni, hogy az ellenzék nem voksolt, a kormányfő pedig ezt egyfajta bizalmi szavazásként értékelve – az Európai Unió által szorgalmazott Stabilitási Paktum szenátusi és képviselőházi elfogadása után benyújtotta lemondását.³⁵ Giorgio Napolitano államfő gyors reagálásának köszönhetően – a Szenátus és a Képviselőház elnökeivel, valamint a pártok vezetőivel folytatott tárgyalások eredményeként – néhány nap alatt sikerült megegyezni Mario Monti közgazdászprofesszor miniszterelnöki jelöléséről.³⁶ A sietséget leginkább a pénzügyi piacok és az EU bizalmának visszaszerzése indokolta. Az olasz államadósság meghaladta az éves GDP 120%-át, a rövid és a 10 éves lejáratú állampapírok kamata pedig Berlusconi lemondása idején a 7%-ot.³⁷

A neves egyetemi tanárt, korábbi uniós biztost – aki pár nappal korábban kapott örökös szenátori címet – azért találták alkalmasnak egy új kabinet irányítására, mert szakmai körökben és az Európai Unió színterén is nagy tekintéllyel rendelkezett, illetve személyét mindkét politikai oldal el tudta fogadni. Kormányába pártoktól független szakembereket választott maga mellé, akiknek fele az egyetemi katedráról érkezett az egyes minisztériumok élére.³⁸ Az új kabinetre – az Északi Liga kivételével – bal- és jobboldal egyaránt igent mondott, ugyanis Berlusconi nem akarta, hogy támogatásuk híján Monti baloldali kormányfővé váljon.³⁹ Mario Montié volt tehát az első szakértői kormány Olaszországban, mely lényegében mindkét nagy politikai tömb támogatását maga mögött tudhatta.

A kabinet a lakosságtól komoly áldozatokat követelő megszorító program végrehajtásába kezdett, amely többek között a luxusadó kivetését, az ingatlanadó újbóli bevezetését – az első lakás után –, a nyugdíjkorhatár emelését, a gyógyszerpiacon egyes gyógyszerek és a taxi-szolgáltatások liberalizációját tartalmazta. Nekiláttak a munkaügyi reformnak, amely a kormány álláspontja szerint a munkaerőpiac rugalmasabbá tételét szolgálta, ugyanakkor megkönnyítette az elbocsájtásokat is. A munkatörvénykönyv vonatkozó módosítása a szakszervezetek erőteljes ellenállásába ütközött.⁴⁰

Kezdetben sokan megmentőként tekintettek Monti professzorra, népszerű volt a lakosság körében, intézkedései hatására azonban támogatottsága folyamatosan apadt. Kormányára regnálását komoly tiltakozó megmozdulások, tüntetések kísérték.

2012. december elején a Szabadság Népe frakciói a törvényhozás két házában megvonták a bizalmat Monti szakértői kormányától, és Silvio Berlusconi bejelentette visszatérési szándékát. Nem sokkal később, a költségvetés elfogadása után Monti benyújtotta lemondását az államfőnek, az előrehozott választások időpontját pedig február 24–25-re tűzték ki.

A civil és a politikai szférából sokan szerették volna – akik szükségesnek tartották a kabinet reformjait és egyetértettek koncepciójával –, hogy Monti a továbbiakban is vállaljon kormányzati szerepet. Regnálása idején – jobbára értelmiségi körökben – népszerű volt az a gondolat, amely a pártok vetélkedésén felülemelkedő, a „demokratikus arisztokráciát” megtestesítő kompetensek kormányzásaként jellemezte a Monti-érát.⁴¹ E felfogás szerint az általa képviselt bölcs, hiteles és tekintélyes politika ellentéte volt a karizmatikus és populista hatalomnak.⁴²

A „Professzor” többször megerősítette korábban, hogy nem kíván további politikai karriert.⁴³ Berlusconi kezdetben – állítása szerint – azzal a feltétellel elállt volna szándékától, ha Monti indul a választáson, és a jobbközép jelöltjeként lép fel.⁴⁴ A miniszterelnök azonban még karácsonykor is azt mondta, hogy nem jelölteti magát, de ha pártok elfogadják gazdasági programját, és felkérlik kormányfőnek, elvállalja.⁴⁵ A két nagy párt közül ugyanakkor – habár a baloldal szükségesnek tartotta a megkezdett reformok folytatását – egyik sem kötelezte el magát mellette, így Monti csak a centrumerőket (FLI, UdC) tudta maga mögé felsorakoztatni.

A választáson egy, a kormány politikáját támogató centrista szövetség (Con Monti per l'Italia) indult, élén a Professzor alakulatával, a Polgári Választással. Az előrejelzések alapján világossá vált, hogy nem fognak domináns eredményt elérni, Monti viszont úgy vélhette, ők lesznek a mérleg nyelve, és a voksolás kimenetelétől tette függővé, hogy ki mellé társulnának koalíciós partnerként. Egy ideig a baloldali Pier Luigi Bersani próbálta megnyerni, ám egyértelművé tette, hogy a választások győzelemesélyeseként a Demokrata Párt (PD) adná a miniszterelnököt. Monti azonban csak a Nichi Vendola által vezetett Baloldal, Környezet, Szabadság részvétele nélkül lett volna hajlandó együttműködni velük, a jobboldali Szabadság Népevel pedig abban az esetben, ha a pártot nem Berlusconi vezeti.⁴⁶

A fenti centrista helyezkedés mellett a kampány sem bizonyult a Professzor terepének. A kormánya által hozott reformok miatt sokat veszített népszerűségéből, és az elégedetlenséget ki is használták vele szemben. Politikai ellenfelei egy brüsszeli diktátumokat végrehajtó Merkel-bábként aposztrofálták. A kampányban Monti adócsökkentést ajánlott, holott erre kormányzása idején nem volt hajlandó. Az ígéretési versenyben esélytelen volt – többek között az ingatlanadó eltörlését és a már befizetett összegek visszafizetését hangoztató – Berlusconival szemben.⁴⁷ A Polgári Választás képviselőházi és szenátusi 8, illetve 9%-os választási eredménye végül csupán a negyedik helyre volt elég.⁴⁸

A voksolást követő két hónapban a Professzor pártpolitikai szempontból – noha ügyvezető kormányfőként szolgált – mellékszereplője lett az olasz közéletnek. Azáltal, hogy centrista koalíciója szerény eredményt ért el,⁴⁹ támogatása pedig egyik oldalnak sem biztosított volna többséget, a kormányalakítási kísérletek kapcsán nem merült fel lehetséges koalíciós társként.⁵⁰ Választási sikertelenségével a kormányzása köré kialakult ideológia is érvényét veszítette. Nem következett be – mint korábban sejtették –, hogy a „montizmus” elhozza a „berlusconizmus” végét.⁵¹ A „Lovag” a választás nagy visszatérője lett, és az új kormány megalakítása körüli polémiaiak során újabb, a Montiéhoz hasonló szakértői testület felállítása teljes elutasításba ütközött mind az Ötcsillagos Mozgalom, mind a Szabadság Népe és a vele szövetséges Északi Liga részéről.

Irreleváns pozíciója után – a PD és Bersani kormányalakítási és köztársaságielnök-választási kudarcait követően – az új kabinet megalakulásával felértékelődött a Polgári Választás szerepe. Az újraválasztott Napolitano államfő által miniszterelnökké kinevezett Enrico Letta nagykoalíciós kormányának a PD és a PdL mellett Monti

pártja ugyancsak részese lett két miniszterrel, és néhányan kormányzati posztot kaptak korábbi kabinetjéből is. A Professzor ugyanakkor – a többi párt első számú vezetőjéhez hasonlóan – nem vállalt kormánytisztviséget.

A kormányalakítás óta eltelt időszak eseményei gyaníthatóan ismét nem a volt miniszterelnök reményei szerint alakultak. Az önkormányzati választáson pártja jelentéktelen eredményeket ért el, több helyen önálló listát sem állítottak. A kabinet működésével kapcsolatban Monti – egy június végi Facebook-bejegyzésében – nehezményezte a PD és a PdL kiszámíthatatlan helyzetét és magatartását, valamint egy koalíciós szerződés szükségességét hangsúlyozta, mely kijelölné a követendő politikai irányvonalat, és amelyet a résztvevő feleknek tiszteletben kellene tartaniuk. Monti pártja viszont szerény érdekérvényesítő képességgel került a kormányba, hisz abban potyautasként, a Letta-kabinet széles körű támogatottságának demonstrálása végett jutott nekik szerep, esetleges távozásuk pedig sosem volt veszélyes annak stabilitására. (A koalíció gyenge láncszeme kezdettől fogva a Szabadság Népe volt, melynek kormányzati részvétele az ingatlanadó eltörlésétől – amit Monti az utóbbi időben egyébként élesen ellenzett – és Silvio Berlusconi személyes érdekeitől vált függővé.) A Polgári Választás ingtag helyzetét mutatja az is, hogy a politikai erőterben elfoglalt pozíciójukat illetően a párton belül komoly vita bontakozott ki, amelyben Montival szembekeverült a „katolikus szárny”, így a szervezet egysége és jövője bizonytalan.⁵²

A két korábbi olasz szakértő miniszterelnök átmeneti kormányzati mandátuma utáni politikai karrierje sikeres reszelekiós mintának tekinthető. Kormányfői funkciója után Ciampi miniszteri pozíciót töltött be, majd a törvényhozás köztársasági elnökké emelte,⁵³ és tekintélyes, nagyra becsült államfőként szolgált. Dini pedig mondhatni tökéletesen idomult a politikai aréna szabályaihoz, és – lojalitásáról ugyan nem mindig tanúságot téve – eredményes pályát futott be.

Mario Monti előtt tehát két lehetséges politikai karrierút is példaként állt, azonban egy harmadikat – a továbbra is független szakértőit – akart választani, és nem kívánt állást foglalni egyik oldal mellett sem. Ez a taktika nem bizonyult sikeresnek, kampánybeli részvételével ugyanakkor szakmai tekintélye is csorbult. Egy költségvetési szigoron alapuló kormányzásra persze nem feltétlenül volt érdemes önálló politikai arculatot felépíteni. A Professzornak sikerült ugyan javítania hazája renoméját a nemzetközi szintéren, illetve komoly megszorítások árán az EU által elvárt szintre mérsékelnie az államháztartás hiányát, az olasz GDP viszont csökkent, a munkanélküliség és az államadósság éves GDP-hez mért aránya emelkedett, a szakértői jelző pedig Olaszországban széles körben szitokszóvá vált. Pártpolitikai szereplése ez ideig nem bizonyult eredményesnek. Bár úgy nyilatkozott, hogy napjainkban a nagykoalíciós Letta-kabinet munkájának folytatása a legjobb megoldás,⁵⁴ Monti saját elképzeléseinek a kormányban kevésbé tud érvényt szerezni.

(Zárógondolat) Összegzésként megállapítható, hogy a szakértő miniszterelnökök reszelekiója akkor lehet sikeres, ha elfogadják a politika játékszabályait, és azok szerint lépnek fel, nem kívülállóként meghatározva pozíciójukat. A válságkormányzás idején tanúsított és megszokott – adott esetben konfliktuskerülő, konfliktusmentes – racionális magatartás és cselekvés nem biztosít tartós politikai sikert.⁵⁵ Legtöbbször egyértelmű állásfoglalást kell tenni, döntést hozni, szövetségeket kötni. A politikában ugyanis a szakértelem csupán járulékos tulajdonság, nem szubsztancia.

IRODALOMJEGYZÉK

- Cotta, Maurizio – Verzichelli, Luca (2013): „Taking the field” or „rising to politics”? Technical governments, Technicians and non-partisan policy makers in Italy. Workshop: *Experts and Non-partisan Ministers in European Democracies. Lisbon, 22-23 March 2013.* (MS)
- Galli, Carlo (2012): Montismo: Se il governo dei tecnici diventa un’ ideologia. *R2 Diario di Repubblica*, 4 Ottobre 2012. 44–45.
- Kocsis Gabriella – Szabó Róbert (2004): Románia. In: Kardos József – Simándi Irén (szerk.): *Európai politikai rendszerek. 2.*, átdolgozott kiadás. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kricsfalusi Nóra (2012): A Berlusconi-kormány bukásának hatása az olasz pártrendszerre. In: Antal Attila (szerk.): *Politikatudományi tanulmányok – Eötvös Lóránd Tudományegyetem Állam és Jogtudományi Kar Doktori Iskoláinak III. konferenciája. 2012. április 20. Budapest.* 95–107.
- Mandák Fanni (2011): Berlusconi megy, Monti jön – Egy kormányválság krónikája. *Délkelet-Európa – South-East Europe International Relations Quarterly*, Vol. 2. No. 7. (2011 ősz) 1–4.
- Molnár Anna (2011): *Olaszország története a második köztársaság idején.* Áron Kiadó, Budapest.
- Pankovits József (1998): *Az olasz politikai pártok választója a 20. század végén.* Napvilág Kiadó, Budapest.
- Szabó Dóra (2012): Olaszország gazdasági zuhanórepülése. In: *Kitekintő elemzések 14. Európa harca a válság ellen: Nemzetállami megoldások és Uniós kiútkeresés.* 2012. április 17. Kitek Média Kft, Budapest. 36–43.
- Szabó Tibor (2007): A Forza Italia (Olaszország). *Politikatudományi Szemle*, 2007/1. 45–64.

INTERNETES HONLAPOK

<http://www.campusonline.hu/>
<http://centralog.blog.hu/>
<http://cinquantamila.corriere.it/>
<http://www.corriere.it/>
<http://elezioni.interno.it/>
<http://www.ilfattoquotidiano.it/>
<http://www.independent.co.uk/>
<http://kitekinto.hu/>
<http://meltanyosság.hu/>
<http://www.mti.hu/>
<http://nol.hu/>
<http://www.origo.hu/>
<http://praguemonitor.com>
<http://www.quirinale.it/>
<http://www.repubblica.it/>
<http://www.tempi.it/>

JEGYZETEK

- 1 A szakértői kormányokról folytatott konzultáció-kért köszönettel tartozom Ilonszki Gabriellának és írásom előzetes lektorálásáért Balázs Zoltánnak.
- 2 Monti örökös szenátóri tisztséget visel, ezért jelöltként nem indulhatott.
- 3 Az angol nyelvben az interim, provisional, temporary, caretaker, technical government megjelöléseket alkalmazzák a jelenségre.
- 4 Az átmeneti elnöki kormányt 1979 és 1980 között néhány hónapig független szakértőként irányító Maria de Lourdes Pintasilgo néhai portugál miniszterelnök 1986-ban függetlenként – sikertelenül – pályázott az államfői posztra, azt követően pedig szocialista színekben EP-képviselő lett. Életútjáról részletesebben lásd: Hugh O’Shaughnessy: Maria de Lourdes Pintasilgo – Europe’s second female prime minister. *The Independent*, 2004. július 14. <http://www.independent.co.uk/news/obituaries/maria-de-lourdes-pintasilgo-6165587.html>
- 5 Sikeres reszelekción alatt értem egyes politikai pozíciók elnyerését, valamint a korábbi mandá-

- tum meghosszabbítását közvetlen vagy közvetett választás útján, illetve kinevezés által.
- 6 A kelet-közép-európai államok és Olaszország szakértő kormányfői politikai karrierjének párhuzamba állítását az eltérő történelmi fejlődés ellenére azért tartom indokolhatónak, mert valamennyi említett országban csak a 90-es évektől kezdve, az előző párt-, illetve politikai rendszer bukását követően alakultak átmeneti, technokrata vezetésű kabinetek, Romániában és Csehországban a rendszerváltás, Olaszországban az első köztársaság összeomlása után. Jelen írásban Magyarországra és Bajnai Gordon pályafutására azért nem térek ki, mert véleményem szerint pártpolitikai ambíciója nem értékelhető addig, amíg hazánkban nem születik újabb parlamenti választási eredmény. A többi ország szakértő miniszterelnökei újrázási kísérletének eredményes vagy eredménytelen volta és az azokra tett megállapításaim azonban jelzésértékűek lehetnek a volt magyar kormányfő jövőbeli esélyeire nézve is.
 - 7 Kovács Áron: Csőd ellen jő az átmeneti kormány, bukás ellen nem. *Origo*, 2009. március 22. <http://www.origo.hu/nagyvilag/20090322-atmeneti-kormanyok-csehorszagban-es-romaniaban.html>
 - 8 *MTI*: Román kormányválság – Mugur Isarescu kinevezése. 1999. december 16.
 - 9 Kocsis–Szabó, 2004:730.
 - 10 Kovács, i. m.
 - 11 Uo.
 - 12 Uo.
 - 13 Pásztor Bianka: Megbukott a soros EU-elnök. *Kitekintő.hu*, 2009. március 25. http://kitekintő.hu/europa/2009/03/25/megbukott_a_soros_eu-elnok
 - 14 *MTI*: Klaus csütörtökön Jan Fischert cseh kormányfővé nevezi ki. 2009. április 8.
 - 15 *MTI*: Összeállt az átmeneti cseh kormány névsora. 2009. május 5.
 - 16 A választók lázadása Csehországban. *Centralog*, 2010. június 2. http://centralog.blog.hu/2010/06/02/a_valasztok_lazadasa_csehorszagban
 - 17 Milliókkal tartozik Jan Fischer. *Népszabadság*, 2013. február 16. http://nol.hu/kulfold/milliokkal_tartozik_jan_fischer
 - 18 Kiemelés tőlem – Galambos László: Zeman visszatér. *CampusOnline*, 2013. január 31. <http://www.campusonline.hu/kozbeszed/partvonal/3823-zeman-visszater.html>
 - 19 Szilvássy József: Milos Zeman az élre tört. *Népszabadság*, 2013. január 8. http://nol.hu/kulfold/20130108-milos_zeman_az_elve_tort
 - 20 Szilvássy József: Botladozva indul a Rusnok-kormány. *Népszabadság*, 2013. július 16. [http://praguemonitor.com/2013/07/22/pm-sees-no-reason-to-replace-finance-minister-fischer](http://nol.hu/lap/vilag/20130716-botladozva_indul_a_rusnok-kormany; PM sees no reason to replace Finance Minister Fischer. <i>Prague Daily Monitor</i>, 2013. július 22. (A cikk forrása: ČTK.) <a href=)
 - 21 Molnár, 2011:69; Pankovits, 1998:98.
 - 22 Molnár, 2011: 65–68.
 - 23 Az ilyen kabinetekben a miniszterelnök személyét és a kormányprogram főbb pontjait az államfő határozza meg (Cotta–Verzichelli, 2013).
 - 24 Molnár, 2011:69; Pankovits, 1998:98.
 - 25 Carlo Azeglio Ciampi életrajza. *Presidenza della Repubblica*. <http://www.quirinale.it/qrnw/statico/ex-presidenti/Ciampi/cia-biografia.htm>
 - 26 Molnár, 2011:69; Pankovits, 1998:80–81; Szabó, 2007:52. <http://www.quirinale.it/qrnw/statico/ex-presidenti/Ciampi/cia-biografia.htm>
 - 27 Molnár, 2011:95.
 - 29 Cotta–Verzichelli, 2013.
 - 30 Pankovits, 1998:87.
 - 31 Molnár, 2011:98.
 - 32 Szabó, 2007:62.
 - 33 Pankovits, 1998:86–87.
 - 34 Lamberto Dini életrajza. *I Cinquantamila giorni dell'Italia unita*. (A szócikk forrása: Giorgio Dell'Arti–Massimo Parrini: *Catalogo dei viventi 2009, Marsilio*.) <http://cinquantamila.corriere.it/storyTellerThread.php?threadId=DINI+Lamberto>
 - 35 Kricsfalusi, 2012:98; Mandák, 2011:1–3.
 - 36 Kricsfalusi, 2012:99–100.
 - 37 Szabó, 2012:37–41.
 - 38 Cotta–Verzichelli, 2013.
 - 39 *MTI*: Estére Monti lehet az olasz miniszterelnök. 2011. november 13.
 - 40 Szabó, 2012:42–43.
 - 41 Ilvo Diamanti: Il principio del montismo. *La Repubblica*, 2012. április 4. http://www.repubblica.it/politica/2012/04/02/news/principio_montismo-32601764/
 - 42 Galli, 2012:44.
 - 43 Monti: «Io senatore a vita, non mi candido». *Corriere della Sera*, 2012. szeptember 25. http://www.corriere.it/politica/12_settembre_25/monti-cnn-io-senatore-non-candidato-elezioni_73f724ae-0745-11e2-8daa-75c6ff9e45c.shtml
 - 44 Berlusconi: «Se Monti guida i moderati, io non mi candido». *Corriere della Sera*, 2012. december 12. http://www.corriere.it/politica/12_dicembre_12/berlusconi-libro-vespa_e45f09fc-447e-11e2-a26e-c89e7517e938.shtml
 - 45 Seres Attila: Pénelope szerepében a Professor. *Népszabadság*, 2012. december 24. http://nol.hu/lap/vilag/20121224-penelope_szerepeben_a_professor
 - 46 Monti: «Con il Pd ma senza Vendola, con il Pdl

ma senza Berlusconi» (e con Casini c'è maretta). *Tempi*, 2013. január. 25.

<http://www.tempi.it/monti-con-il-pd-ma-senza-vendola-con-il-pdl-ma-senza-berlusconi-e-casini-ce-maretta>

- 47 Berlusconi – többek között Monti-ellenes retorikájának köszönhetően – néhány tized százalék híján meg is nyerte a választást a jobbközépnek. A Lovagnak a kissé unalmas, az első köztársaság politikusaira emlékeztető – ám a győzelemesélyes Demokrata Párt kormányfőjelöltjeként induló – Bersanival nem is kellett különösebben versengenie. Berlusconi így – Beppe Grillo Ötcsillagos Mozgalma (M5S) mellett – a választás igazi nyertese lett.

A jelenlegi választási rendszernek köszönhetően a balközép ugyan relatív szavazattöbbséggel is megszerezte a képviselőházi mandátumok több mint felét, a Szenátusban azonban kisebbségben maradt, Bersani koalíciója tehát nem volt a voksolás egyértelmű győztese.

- 48 Elezioni 2013. *Ministero dell'Interno*.
<http://elezioni.interno.it/senato/scrutini/20130224/>;
<http://elezioni.interno.it/camera/scrutini/20130224/>
- 49 Akik szövetségeseül szegődtek, szintén jelentéktelen eredményt produkáltak a választáson. A voksolás egyik legnagyobb vesztese kétségkívül a Képviselőház elnöki tisztét előzőleg betöltő Gianfranco Fini, aki két évtizeden keresztül az olasz politika meghatározó alakja volt. Miután Berlusconi koalíciójából kilépett, a centrumban próbált helyezkedni, és a Monti-kormány támogatása újfajta identifikációs lehetőséget jelentett számára. Úgy tűnt, Montinak köszönheti majd politikai túlélését, azonban pártja (FLI) alig fél százalékos eredményével a parlamenti küszöb

közelébe sem került. A Professzor másik támogatója, a Pier Ferdinando Casini által vezetett UdC is éppen hogy bejutott a Képviselőházba. Bár a Szenátusnak a kereszténydemokrata Casini a Monti-lista színeiben lett tagja, nyáron szakított a centrista formációval, ez pedig konfliktusokat generált a Polgári Választáson belül a párt helyzetét és szövetségi politikáját illetően.

- 50 Bersani Grillo mozgalma számára számított akár koalíciós partnerként, akár a kormány külső támogatójaként, ezt azonban az M5S elutasította, a PdL által szorgalmazott nagykoalícióból pedig a baloldal nem kért.
- 51 Ilvo Diamanti: I principi del Montismo. *La Repubblica*, 2012. november 12.
http://www.repubblica.it/politica/2012/11/12/news/i_principi_del_montismo-46424030/
- 52 Marco Palombi: Scelta Civica, guerra aperta fra Monti e i cattolici: l'ex premier a un passo dall'addio. *Il Fatto Quotidiano*, 2013. augusztus. 1.
<http://www.ilfattoquotidiano.it/2013/08/01/sceltacivica-guerra-aperta-monti-cattolici-expremier-passo-addio/673401/>
- 53 Olaszországban az államfőt a Szenátus és a Képviselőház tagjai, valamint a régiók küldöttei választják meg.
- 54 Monti: gravissimo se cade l'esecutivo Ma non deve essere un taxi elettorale. *Corriere della Sera*, 2013. augusztus 3.
http://www.corriere.it/politica/13_agosto_03/monti-gravissimo-esecutivo-taxi-elettorale_abdccc2-bff-11e2-a7f2-259c2a3938e8.shtml
- 55 Technokrácia és/vagy demokrácia? *Méltányosság Politikaelemző Központ*, 2012. február 21.
<http://meltanyosság.hu/node/2147>

Apponyi Albert kultusza a két világháború között

(Bevezetés) Az első világháború vége Apponyi Albert gróf (1846–1933) életében is fordulópontra jelentett, hiszen pártonkívüli legitimistaként a belpolitikában, magas rangú diplomataként pedig a Nemzetek Szövetségében fejtett ki a korábbi évtizedektől merőben eltérő, de legalább annyira aktív tevékenységet. Elsődlegesen ehhez kapcsolódóan alakult ki kultusza is.

A kutatók szerint a kultusz középpontjában egy ún. „mítosz” áll, aki elsősorban nehezen feldolgozható, kilátástalan helyzetekben jelenik meg, amikor széles tömegek a racionális válaszkérés helyett vagy mellett feléje fordulnak. Ez lehet spontán vagy hatalom által generált. Egyöntetű véleményük szerint a kultuszt fenntartók birtokolják a mítoszfigura emlékét. Működésükre vonatkozóan találó az Erzsébet-kultuszt vizsgáló történész megállapítása: „A kultusz képzelt és konstruált voltára leginkább önlegitimációs szerepköre utal. E szerepének értékvesztésével, párhuzamosan jelentőségének csökkenésével az önfenntartás állapotába jut, azonban létrehozott intézményei eredeti funkciójukat elveszítve is tovább működhetnek.”¹

Közelebbről szemlélve Apponyit, kultuszát nem a hozzá kapcsolható legendák, toposzok, szimbólumok és jelképek, továbbá a róla kialakított kép formálódásának és használatának gyakorlata képezi, hanem alapvetően egyetlen dolog: trianoni szereplése s ennek folytán az ellenforradalmi rendszer kibomló revíziós köz- és politikai hangulata, és ennek néhány megnyilvánulási formája. Ez az alapvető szellemi erő, mely az egyébként is meglévő népszerűségét kultusszá fokozta. Vizsgálódásunk tehát ily módon egybecseng a Horthy-korszak szellemi folyamatainak kutatásával.² A kultuszok eredménye mindig a vizsgálandó személy vagy történelmi szituáció utáni kánon létrejötte. Ismérvei: közhelyek alkalmazása és ennek ismétlése révén erkölcsi értékekre hivatkozás, súlyos esetben pedig ennek révén megfellebbezhetetlen erkölcsi erővé alakulása a vizsgált „mítoszfigurának”. A vizsgálatokból kiderült, hogy Apponyi a társadalom jelentős részében, illetve huzamos ideig megfelelt a fent említett kritériumoknak. A Horthy-korszakban csak a kormányzó és 1932-től fogva Gömbös Gyula (vezér)kultusza mérhető Apponyiéhoz, teljesen más okokból eredően és megnyilvánulási formákkal.³

Az említett eredő mellett, másodlagos szerepet játszottak továbbá Apponyi magánemberi személyiségjegyei, magas fokú retorikai képessége, valamint politikai helyzete is. Nagy általánosságban elmondható, hogy személyisége bizonyos fokig a liberális, de még a szociáldemokrata körök, másrészt a szélsőjobb kivételével a konzervatív-jobboldali csoportok számára is elfogadható volt. Mindezt Apponyi még életében a területi revízió propagálása érdekében, valamint az ezzel összefüggő közjogi-legitimista kérdések politizálása során felhasználta. Úgy is fogalmazhatunk, hogy kultuszának eredői egymást erősítő tényezőkké váltak.

A kultusznak természetesen van fejlődéstörténete is. Legerősebben 1920 és 1922 között mutatkozik, illetve a halála környékén, 1933-ban és a revíziós sikerek időszakában, 1938–40-ben. Az említett politikai és történelmi tényezők miatt ugyanakkor a korszakban a társadalom széles köreiben mindvégig érzékelhető volt. Mint minden kultusz, így ez is tárgyának mindenek felé helyezésével járt és állandó igazolással tartotta fenn magát. Apponyi esetében ezt a megnyilvánulási alkalmak és az ünnepek jelentették. Ezáltal persze kommercializálódott, halálát követően pedig a revízióval összefüggő eseményekben, jelentősebb kiadványokban, kisebb alkotásokban élt tovább.

De miben is állt ez a kultusz, vagyis az Apponyi-kánon? Sokféleségében és számában csekélyebb erejű, mint pl. Kossuth Lajos, Erzsébet királyné, Rákosi Mátyás stb. kultusza (más szóval mítoszteremtő ereje), térben és időben, de tartalmilag is jóval kisebb hatású, mint Ferenc József, ezért hozzájuk mérve nem tartható erősnek. Speciális jellemzői: nem kötődnek tárgyi forrásokhoz, szimbólumhoz, hanem sokkal inkább írásos nyomai vannak, illetve bizonyos ünnepi eseményekben és ún. „emlékezethelyekben” csúcsosodnak ki.⁴ Csekély mértékben foglalkozunk ezért a témánk szempontjából kevésbé fontos ábrázolásokkal, irodalmi megjelenésekkel, amelyek nem, vagy kevésbé rendelkeztek kultuszformáló erővel. Csupán néhány, fontosnak ítélt kultuszképző elem kiemelésére, mozaikszerű bemutatására szorítkozhatunk annak reményében, hogy jelen dolgozat alapot adhat egy átfogó igényű szakmunka megírásához, melynek része lehet egy – hely hiányában ezúttal nem tárgyalt – összehasonlító elemzés is.

Apponyi 1933-ban bekövetkezett elhunytát követően a kultusz a korszak végéig tovább élt, egészen az 1944/1945-ben megkezdődött fokozatos elhalásáig. Ekkortól direkt módon átkeresztelték az utcákat és tereket, megszűntek az emléket ápoló társaságok, új nemzedékek születtek. Főképpen pedig új politikai keretek születtek és véget ért a revíziós erőter, amely értelemszerű megszűnését eredményezte. Míg Apponyi Albertről még 1943-ban is könyveket írtak, 1945 után (a rendszerváltozást követő időkgig) egyetlen szakmunka, jelentősebb írás sem látott napvilágot, így alakja indirekt módon is kikopott a köztudatból.

(Apponyi személyisége és vonzereje) Trianont követően, Apponyi Albert az Eberhard központú birtokai elvesztéséből adódóan vagyona lecsökkent, a régi nívót megtartani nem tudta. 1921 tavaszától polgári igényeket kielégítő budai várbeli Werbőczy (ma: Táncsics Mihály) utca 17. szám alatt korábban vásárolt házában lakott családjával.

Privát életére vonatkozóan legrészletesebben utolsó birtokigazgatója, Deme Gyula tudósít.⁵ Tőle és egyéb forrásokból megtudhatjuk, hogy Apponyi rendkívül vallásos ember volt, évtizedek óta berögződött szokásai nemigen változtatott. Szinte puritán életmódot élt: gyalogosan közlekedett, ritkán tömegközlekedést is használt, másodosztályon utazott, stb.; ebben feltétlenül meghaladta arisztokrata társai és kortársai szokásait. Mindebben segítette, hogy jó kondíciónak örvendett. Szerette ügyeit maga intézni, a tömegben elvegyülni, általánosságban pedig az egyszerűséget kedvelte. Sokat olvasott és főképpen zenét hallgatott. Emellett rendszeresen teniszezett, az évi egy karlsbadi gyógyfürdőkúra mellett túrázott is.⁶

Apponyi a források nyomán ugyanakkor igen ambiciózus és hiú embernek tűnik fel. A róla általánosan elterjedt kép, miszerint zárkózott személyiség volt, nem felel meg a valóságnak: nem volt tipikus arisztokrata. Igaz, több vonatkozásban megőrizte a régi világból magával hozott jellemvonásokat. Ezt mutatja, hogy számos politikán kívüli tudományos, művészeti, társadalmi, karitatív szerveződésnek, társaságnak volt – maradt – a tagja.⁷ Döntő többségük persze reprezentatív jellegű tiszteleti cím volt, de kétségtelen, hogy sűrűn és szívesen vett részt üléseiken, összejöveteleiken.

Szónoki stílusára, érvelésére jellemző, hogy a távlatos gondolkodással tudatosan igyekezett idealisztikus jövőképét a valóság tökéletlenségével szembesíteni, és ennek révén egyaránt erkölcsi és politikai hatást elérni. Ez kitűnően párosult magas, arisztokratikus, „pátriárkainak” nevezett megjelenésével. Tulajdonságjegyeit számos alkalommal szimbolikusan értelemben alkalmazták a közbeszédben, jelesül „*Mint hogy Szent Lászlóról jegyezte föl a legenda, ő is fejjel magasodik ki a tömegből. Alatta nyüzsög a szürkek, a köznapiak, a kérészeletűek sokasága és ő megértő bölcsességgel és Krisztusi mosollyal arcán tekint le rájuk.*”⁸ Megnyilvánulási formái néhány megszokott terepen zajlottak:

a magyar parlamentben, politikai gyűléseken (utóbbi legjellegzetesebb formája jászberényi választói előtt volt), külföldi és belföldi meghívásos előadások alkalmával, főként társadalmi–politikai egyesületekben, valamint Genfben, a Nemzetek Szövetségében. Számunkra most nem ezek tartalma, hanem a hatás fontos, amiről az újságok gazdagon tudósítottak, s amit alábbiakban néhány példával kívánunk illusztrálni.

1926 októberében sokadik alkalommal a jogfolytonosság védelmében szólalt fel a nemzetgyűlésben. A lapok ezúttal is feltétlenül dicsérték, sőt dicsőítették, még akkor is, ha felfogásával nem okvetlenül értettek egyet. „*Apponyi Albert gróf az a politikus, akinek minden politikai irányon felül álló tekintélye még azokban a körökben is tiszteletet ébreszt, amelyek politikailag vele nem egyeznek, vagy éppen szemben állnak [...] Mai beszédében csodálatos szép mondatokat hallottunk tőle arról a jogfolytonosságról, amelyik a nemzet szempontjából fikció inkább, mintsem olyan eleven valóság, amelyre egy összeomlott államot újból föl lehetne építeni.*”⁹ A szociáldemokrata újság is elismerően szólt Apponyi beszédéről. Elvértve találkozunk a sajtóban Apponyit elítélő véleményről. Ilyen ritka alkalom volt a királypuccsok ideje. 1921. december végén Apponyi – aki rokonszenvezett Károly törekvéseivel – pertörést kívánt Rakovszkyék ügyében. E kérdésben szólalt fel a nemzetgyűlésben, továbbá felhívta a figyelmet a zsidóságot ért szélsőjobboldali szervezetek általi túrheterlen kihágásokra. A szélsőjobb sajtó ezért bírálta.¹⁰ Ugyancsak erősen kárhoztatta 1922. június 20-án, mert a parlamentben elvi, alkotmányos okokra hivatkozva tiltakozott a kormányzó általi megnyitás ellen.¹¹

Közéleti megszólalásainak következő körét a társadalmi-politikai szervezetekben és társaságokban, valamint gyűléseken tartott szónoklatok jelentik. Ezeknek még csak vázlatos összegyűjtése is lehetetlen, hiszen a legkülönbözőbb helyeken és alkalmakkor találkozhattunk a forrásokban Apponyi Albert nevével. A vizsgált korszakban elmondott több száz nyilvános beszédéhez tartozó közös jellemvonás, hogy utána Apponyit zajos ünneplésben részesítették, felelőleg trianoni „*múlhatatlan érdemeit*” a magyar revízió „*ügyvédjeként*”. Legfontosabb tagsága a Magyar Külügyi Társaság elnöki pozíciója volt.

Apponyi külföldön is népszerű figura volt, aki komolyan vette a trianoni béke revíziójáért vívott harcot. Széleskörű nemzetközi ismertségét kiválóan kamatoztatta e terepen is. 1923. októbertől novemberéig – meghívásra – előadássorozatot tartott az Amerikai Egyesült Államokban, ahol hat hét alatt 33 előadást tartott tudományos társaságokban, egyetemeken, hatalmas tömegek előtt, de számos alkalommal lépett fel külföldi társadalmi egyesületek, diplomáciai testületek vendégeként, amit a hazai sajtó mérhetetlen felnagytatásában tált.¹² Rendszeresen szónokolt legitimista politikai rendezvényeken is, amelyeket az évek folyamán egyéb városok mellett főként Kőrmenden tartottak. Királysági, de nem politikai rendezvénynek számítottak a Magyar Férfiak (és Nők) Szent Korona Szövetségének, a Nemzeti Összetartás Társaságának ülései.

Említést kell tenni Apponyi népszövetségi diplomáciai szerepvállalásáról, amelyről a hazai sajtó – jóllehet személyét kint is tisztelet övezte, mégsem vált igazán népszerűvé – külpolitikai okok folytán lényegében feltétel nélküli dicsőítő kritikával számolt be.

Belpolitikai tekintetben egyedülálló volt a jászberényi választópolgárokhoz való viszonya. A városban évente két alkalommal tartott szónoklatokat, rendszerint a politika aktuális kérdéseiről. Ezek az események valóságos Apponyi-ünnepek voltak, jóval korábbi gyökereik, mint máshol (hiszen 1881 óta a választókerület parlamenti képviselője volt), és évről évre hasonló forgatókönyv szerint zajlottak le. A napilapok többhasábos terjedelemben számoltak be róluk. Hagyományosan már a fővonal csatlakozó állomásán, Újszászon a városi küldöttsége képviselője elébe sietett, hogy üdvözlje, és az utolsó szakaszt Apponyival tegye meg a vonaton (1928 októberében pedig Apponyi és küldöttsége

számára a MÁV külön vagonot biztosított).¹³ A ceremónia rendszerint hasonlóan zajlott, mint 1924 októberében, amikor is Apponyi 19-én este érkezett meg Jászberénybe. A vasútállomáson 8 órakor ezres létszámú tömeg fogadta, élükön Fridvally Ferenc polgármester „tolmácsolta a város szeretetét és ragaszkodását”.¹⁴ Innen Balázsovich Oszkár birtokos díszes négyesfogatán a Rákóczi úton haladtak a városba, melynek szélén az emberek virágot és kalapot lengettek. (Legtöbbször fellobogózták a házakat is, megadva az igazi hősnék illő fogadtatást). Mikor a fogat a Zagyva-hídnál felállított díszkapuhoz ért, mozsárlövések durrantak „*s egetverően harsant fel a hídtól a főtérig felállott [törvényhatóságilag kirendelt]¹⁵ ifjúság éljenriadalma.*”¹⁶ Apponyi végül Erdős András apátplébános házában szállt meg. Másnap, vasárnap már kora reggel több ezres tömeg gyűlt össze a Főtéren, ahol felállították Apponyi évtizedek óta használt emelvényét. Eközben misén vett részt, ezután a város előkelőségeivel a térre ment és fél óras beszédet mondott. Más nem szólalt fel. A vasárnap folyamán ezután magánlátogatásokat tett, valamint részt vett a tiszteletére tartott városházi banketten és díszében. Más alkalmakkor ezt kiegészítette a kaszinóban, Ipartestületben tett látogatásaival. Található jegyzete meg 1925-ben egy jász polgár: „*Amíg Apponyi él, mindig ő lesz a mi képviselőnk. S ez a ragaszkodás elsősorban a személyének szól. Hogy nagy abszurdumot mondjak: ha egy szép napon kommunista lenne, akkor is csak őt választanánk meg, és akkor is csak egyhangúlag!*”¹⁷ Este a helyi ifjúság lampionos szerenádát adott Apponyi tiszteletére.

Apponyi egyébként maga is elismerte, hogy politikai eredményei és népszerűsége nem fedték egymást. Rassay Károly visszaemlékezése szerint a 20-as évek elején mondta az agg politikus neki: „*De barátom, ami az én személyem jelentőségét illeti, azt hiszem, hogy azt teljesen tévesen ítéled meg. A nagy népszerűséget is, amit említettél. Téged megtévesztenek a korom és személyem iránt megnyilatkozó udvarias külsőségek. De ez a hódolat megfogalmazásában is óvatos. Mint az orvosságos üvegre ragasztott cédulán, benne van a figyelmeztetés: csak külső használatra. [...] Azt mondod, álljak az ellenzék élére? Ez csak frázis. Kinek az élére? Soha életemben nem tudtam egységes frontra állítani az ellenzékét az én eszmém alapján. Nem a személyemben, az eszmékben volt a hiba. Ma is az a helyzet. Hiszem régi politikai barátaim is (és itt a régi világból közismert neveket sorolta fel), miközben engem ragaszkodásukról biztosítanak, Bethlen Istvánban látják politikai ideáljukat. Az ő taktikai zsenije és erős keze a csodálatuk tárgya. Hiába tagadjuk.*”¹⁸ Más megfogalmazásban: „*Apponyi ma vezér hadsereg nélkül, de vezéri tekintélye a szellemi és erkölcsi nagyság a tapasztalás és életbölcesség, a lankadatlan munkásság és hervadhatatlan érdemek fényes talapzatán nyugszik.*”¹⁹ Valóban nem követték őt a tömegek politikai értelemben, kultusza sokkal inkább személyén és szóbeli megnyilatkozásain múlt.

(*Apponyi a köztereken*) Apponyi Albert kultuszában (is) fontos szerepet töltenek be a róla elnevezett utcák, terek, emlékművek. Ezekon túlmenően kapcsolódnak hozzá azok a települések is, amelyek díszpolgárukká választották Apponyit még életében, vagy csupán halála után. Sajnos azonban az ezekre vonatkozó alap kutatások a rendkívül kevés és szétszórt forrás okán hiányoznak.

Annyi bizonyos, hogy Apponyi Albertről még életében sok magyar városban neveztek el közterületet. Elszórt források alapján úgy tetszik, hogy ezek száma igen nagy volt. Pl. Jászberényben róla neveztek el a város főterét, halálakor pedig (még aznap!) Kiskörösi és Dombóváron kapott utcát.²⁰ Valamivel több ismeretünk van a budapesti köztér-elnevezésekről. Ezekről a Fővárosi Közmunkák Tanácsa utcanév-elnevezési bizottsága döntött.²¹ A főváros mai területére vonatkozóan 18 utca, tér viselte a nevét. Érdekes és jellemző, hogy az elnevezések csaknem mindegyike 1920–1921-ben született, tehát rö-

viddel Trianon után, 75. születésnapja ünneplésekor, kisebb részük pedig – jóllehet 1902 óta az FKT egyik határozata értelmében élő személyekről csak kivételes esetben lehetett utcát elnevezni, 1928-tól ezt is szigorították – 1938 és 1941, tehát a revízió időszakában.²²

1945 után politikai okokból kifolyólag az Apponyiról szóló elnevezéseket betiltották, ezzel párhuzamosan az addig virágzó kultusz is megszűnt.²³ A fent ismertetett utcák és terek közül kiemelkedik, hogy 1921-ben Apponyi Albert gróf 75. születésnapja és 50 esztendőös politikai pályája alkalmából a belváros legforgalmasabb terét, a Kígyó teret a Fővárosi Közmunkák Tanácsa róla nevezte el. Ilyen frekvenciát közterületnek élő emberrel történő elnevezése merőben ritkának tekinthető. „*Más társadalmaknál is szokatlan látvány, hogy élő ember elnyerje az egyetemes és osztatlan elismerés cserkoszorúját, aki körül még javában zajlik a napi tülekedések zenebonája, aki személyében nagy eszmék és érdekek kifejezője, akit nemzete ritkán hívott a hatalom lakomájára – annak ellenére, hogy árnyéktalanul látta benne a lángelme lobogását és az erkölcsi erő holdfényes és gyöngéd tisztaságát.*” – vélekedett a kortárs Pethő Sándor hírlapíró.²⁴ Budapest belső részein két emléktáblája volt Apponyinak. 1926-ban az Apponyi tér 1-ben, az egyik bérház falán helyezték el márvány emléktábláját, a másikat a VIII. kerületi Vas utca 10. szám falán helyezték el 1921-ben (tervezte: Horvay János, anyaga: bronz és márvány). Mai sorsuk ismeretlen.²⁵ Apponyit országszerte – még élete során – tetemes mennyiségű falu és város tüntette ki díszpolgári címmel, melyek ugyancsak kultuszának egyik mutatóját képezik. Ezek kisebb része a dualizmus koráig nyúlik vissza (pl. Jászberény). A világháború után különösen 1921 májusában, 75. születésnapja alkalmából a nemzetgyűlés intézőbizottságához mintegy háromtucat város jelölései érkeztek be, hogy díszpolgárukká fogadják,²⁶ később pedig a jelentősebb városok közül Kaposvár, Szeged, Szolnok és Zalaegerszeg.²⁷

Külföldön, halála után főként a Népszövetségben maradt meg Apponyi Albert emlékezete. Bár a Külügyminisztérium ezt nem támogatta, a halála után létesült Apponyi Albert Emlékbizottság az 1930-as években – a Genfi Magyar Diákok Egyesületével karöltve – számos akciót hajtott végre. 1935. február 2. és 7. között Genfben Apponyi-tet tartottak, ahol többek között Apponyi-bált rendeztek, 1939 februárjában pedig, ismét a revízió visszahatásaként Velics László követ támogatásával elhelyezték a Kisfaludi Strobl Zsigmond alkotta márvány emlékművet.²⁸

(*Apponyi Albert jubileumai*) „Egy-egy évfordulás ünnep a múlt konkrét térbeliségét reprezentálja számukra, benne aktualizálódik tehát a történelemnek az a képe, melyet a kollektív emlékezet ad át az utókornak” – amely bizonyos idő elteltével átalakul történeti emlékezetté.²⁹ Apponyi Albert kultuszának jelentős megnyilvánulási formái voltak születésének évfordulóit és az azt körülvevő ünnepi eseményeket. Ezek közül a 75. és a 85. születésnapjára készített pompás ünnepségek emelkednek ki (előbbi összekapcsolódott az arisztokrata gróf 50 esztendőös politikai karrierjének kezdetével), illetve az Apponyi halálát körülvevő események és a temetés. Nyolcvanadik születési jubileumát nem tudták megünnepelni, ettől Apponyi tudatosan elzárkózott s inkább Gyöngyösapátiban töltötte ezt az időszakot (csupán a Magyar Külügyi Társaság követségét fogadta rövid ünneplés erejéig). A Társaság 80. születésnapja alkalmából emlékkönyvet szerkesztett és hozott napvilágra. Az „*Apponyi emlékkönyv bizottságban*” nem kisebb személyiségek vettek részt, mint gróf Teleki Pál, Hubay Jenő; a benne található 18 színvonalas – ám módfelett elfogult – tanulmány az ünnepelelt politikai életére és személyére vonatkozóan közöl információt. Ugyancsak ekkor jelent meg Pethő Sándor monográfiája, mely máig az egyetlen színvonalas esszé-biográfia,³⁰ valamint a New Yorkban Apponyi Albert amerikai utazásairól szóló monográfia.³¹ A következőkben röviden rekonstruáljuk az eseményeket.

Már 1921. május 24-én arról tudósítottak a lapok, hogy a pénteki (május 27.) nemzetgyűlési ülés „*Apponyi Albertnek lesz szentelve*”, megadva annak részletes menetét.

A parlamentben Rakovszky István beszédében ismertette Apponyi életének csomópontjait. Rakovszky Treuga Deinek nevezte a napot, mikor a pártok, politikusok a napi csatározások közepette is együtt és egyöntetűen ünneplik Apponyit, aki sikereit annak köszönhetta, hogy etikai alapelveitől sohasem tért el. Beszédének konklúziója a revízió volt: ez a kettős ünnep „*nemzetünk megújulásának, új életre keltésének, tehetetlenségéből feltámadásának biztatásául vesszük, mert egy nemzetet, mely ily férfit vallhat büszkén sajátjának, azt ideig-óráig elnyomni, letiporni, béklyóban tartani lehet, de végleg megsemmisíteni nem lehet.*” Ezután méltatta Apponyit, a szónokot és politikus³² Rakovszky beszédét követően egyes személyek, képviselőtársak, intézmények és egyesületek küldöttei virágokkal köszöntötték a jubilánst, Ezután maga az ünnepelt beszélt, vázolja életének főbb mozgatórugóit. Rájátszva a hangulatra kinyilvánította, hogy ő, aki „*három emberöltő politikai tradícióit képviseli*”, kész együtt működni a negyedik generációval is. Felvillantotta saját szerepét: „*a mártírt*” (öregember, aki romba dőlve látja mindazt, amiért ötven évig küzdött), „*a szerény politikust*” (nem szabad sütkérezni a múlt vélt vagy valós dicsőségében) és „*a bölcs látnokot*” (nem szabad siránkozni, a nemzetnek Trianon után is talpra kell állni, erősödni).³³ Még a Népszava is meleg szavakkal tudósított a történekről, sőt felröpta, hogy néhány képviselői és miniszteri szék üres volt. Az ülés után délután Werbőczy utcai házában megjelent notabilitások fogadták az ünnepeltet. Este 8 óra után a nemzetgyűlés intézőbizottságához az ország minden részéről jelentések érkeztek, hogy Apponyit díszpolgárukká fogadják, Összesen 30 város és falu tüntette ki. Ez a mennyiség a következő napokban emelkedett.

Másnap, 1921. május 28-án került sor a nagyszabású ünnepi eseményekre. Reggel 9 órakor Horthy Miklós kormányzó Hardy Kálmán sorhajókapitány kíséretében Apponyi házához ment, és jókívánságait fejezte ki. Ezután autóba szálltak, és a Bazilikába hajtottak. Útközben amerre az autó elhaladt, hatalmas tömeg állt sorfalat, városszerte kitűzték a nemzeti lobogót és feldíszítették a lámpaoszlopokat. A Bazilika környékét rendőrkorononnal lezárták. Az épület ünnepi díszet kapott, és az ezüstsisakos rendőrök, fehér ruhás lányok és a hajdúk között jól szervezetten állt a főtéren, a hadsereg díszszázada, katonai növendékek, tábornokok, püspökök, a kormány tagjai, a főváros képviselője, továbbá jelen volt József főherceg és Csernoch János hercegprímás is. Apponyiék autójának érkezését kürtész jelezte, és a katonazenekar rázendített a Himnuszra. Ezt követően a fekete szalonruhás gróf a díszruhás államfő mellett bevonult a Szent István Bazilikába. Utánuk a notabilitások. A zsúfolt épületben a főpásztor misézett, majd Prohászka Ottokár mondott Apponyiról méltató beszédet, külön kiemelve trianoni szerepét.³⁴ 10 óra után, a ceremónia végeztével az egybegyűltek kivonultak az épületből, az élen Apponyival és József főherceggel. A bazilika előtti téren Horthy még egyszer köszöntötte Apponyit, majd elbúcsúzott tőle. Az ünnepelt és Sipőcz Jenő a százezres tömeg sorfala mellett négylovas díszhintón átvonult a Vigadóba (a Vilmos császár utat³⁵ és a mellékutcákat a főváros vezetése lezáratta).

A Vigadóban ünnepi fogadást tartottak. A nagyterem főfalán az Apponyi-család címerét helyezték el Apponyi 2 méter nagyságú arcképe mellett. A rendezvényen Bethlen István, Rákosi Jenő tartottak beszédet. Az ünnepségsorozat 1921. május 29-én a pesti vármegegyházán zárult, ahol törvényhatóságok, társadalmi, kulturális egyesületek köszöntötték a jubilánst.

A megemlékezések alkalmával a hazai sajtó egésze részletesen és dicsőítő szavakkal számolt be az eseményekről. Apponyi, mint szimbólum van jelen ezekben az írásokban,

mégpedig mint a nemzeti büszkeség szimbóluma. Csak egyetlen példa: „*Apponyi nagyságának fokmérője a jelenség. Szinte felmérhetetlennek látszik az az erkölcsi érték, az a páratlan szellemi kiválóság, az a hazafiúi érdem és a honért végzett munka, ami ötvenesztendős közpálya súlya és díszeként nehezedik a hetvenöt esztendő férfi vállaira. [...] Voltaképpen nem is egy ember ünnepéről van szó, hanem egy nemzet, egy ezeréves nép karakterének, pozitív összegzésének egy emberben történő megnyilvánulásáról. Ő maga a nemzeti géniusz inkarnálódása. [...] Fárosz, aki fényt derít a nemzet sötét hullámaira és látnoki képességei révén utat mutat a jövő számára, az Ígélet Földjére.*” – írta néhány nappal később a Nemzeti Újság.³⁶

(*Apponyi Albert 85 éves jubileuma*) Születésnapja előtt, 1931. május 26-án a budapesti Vigadóban volt a Népszövetségi Ligák Nemzeti Kongresszusának soron lévő ülése, ahol az évek óta húzódo leszerelési kérdéseket tárgyalták. Apponyi a magyar delegáció nevében elmondott hozzászólásában nem fogadta el a belga–svájci leszerelési tervezetet, ami a nagyhatalmaknak jóval kedvezőbb feltételeket biztosított volna. A parázs vita azonban egy időre megszakadt, mert Limburg elnök bejelentette, hogy Apponyi Albert gróf 85. születésnapjáról fog a testület megemlékezni. Beszédében kiemelte, hogy ő nemcsak Magyarországnak, hanem az egész világnak „*great old man*”-je. Ezt követően Berzevicsy Albert köszöntötte a jubilánst, majd Eötvényi Olivér átadta a Magyar Külügyi Társaság ajándékát, egy hatalmas babérkoszorút, melynek éppen nyolcvanöt vert ezüst levelét egy-egy köszöntő aláírás díszítette.³⁷ Két nappal később, 1931. május 28-án, az idős politikus születésnapján – csakúgy, mint tíz esztendővel korábban – a parlament Apponyi Albert tiszteletére ünnepi ülést tartott.³⁸ A megjelent képviselők díszruhát öltöttek. Almácssy László képviselőházi elnök ünnepi beszédében³⁹ kitért Apponyi személyes, egyedülálló tulajdonságaira és hosszú politikai életének valamennyi jelentős szerepvállalására: méltatta szerénységét, szónoki tudását, nyelvismeretét, keresztény hitét, művészi átélő-képességét, továbbá „*fáradhatatlan küzdelmét*” a magyar érdekekért Trianonban és Genfben, mely teljesen egyedülálló államférfivá avatta őt. Almácssy a Ház nevében felkérte Apponyit, hogy írja meg emlékiratainak meg nem jelent részeit, hogy azt mint nemzeti kultúrkinccset megőrizzék a nemzet és a történelem számára: „*a jelen és jövő nemzedék okulására szolgáló írásművet az ő jó- és balsorsban osztályos társának, hitvesének szeretetteljes segítségével alkossa meg és ezzel a kincssel hitben, tudásban erősítse meg nemzetét abban a meggyőződésben, hogy a magyar igazság győzni fog.*”⁴⁰ Más vélemény szerint is a revízió megvalósulásának menetét bele kell írni és az országnak azt követni, „*ez lesz az ő munkásságának a legnagyobb és legtökéletesebb beteljesedése.*”⁴¹

A házelnök ezen túlmenően javasolta a törvényhozásnak, hogy szavazzon meg Apponyi Albert (és felesége) számára 250 000 pengőt „*ajándékként és hálaaként*”, de tulajdonképpen a megírandó emlékezések céljaira, valamint az 1931/1932-es költségvetési évtől kezdve Apponyi élete végéig kapja meg a hatályos miniszterelnöki nyugdíjnak megfelelő éves munkadíjat, hála és megbecsülés gyanánt. A Ház mindkét javaslatot ellenszavazat nélkül azonnal el is fogadta.⁴² A páratlan ceremóniát volt, aki kevésnek találta, és egyenesen Apponyi Albert személyét és érdemeit törvénybe iktatandónak vélte.⁴³

Ezzel egy időben a felsőház is ünnepi ülést tartott: itt Wlassics Gyula báró ünnepi beszédében „*a gondviselés ritka ajándékának*” nevezte őt, kiemelve a nemzetközi porondon idős korában „*a magyar igazság védelmében*” kifejtett ténykedését. A felsőház ezután egyhangúlag megszavazta születésnapjára üdvözlő lap küldését a 85 esztendő ünnepeltnek.⁴⁴

Végül 1931. május 28-án délután – számos más város közgyűlésén elhangzott ünnepi köszöntők mellett – Budapest főváros törvényhatósági tanácsa díszülést tartott, ahol

Ripka Ferenc ünnepi megemlékezését a tagok – spontán módon – állva hallgatták meg.⁴⁵ Az összes hírlap bő terjedelemben, a címlapon emlékezett meg a politikus jubileumáról, életének különféle eseményeiről. Még az antilegitimista lapok, a Népszava is meleg hangon köszöntötte a 85 éves Apponyit.⁴⁶ Egyik lap szerint sugárzó személyiségéhez 1919-ben még a „bolsevizmus hóhérai” sem mertek hozzányúlni.⁴⁷ Ez persze nem így volt, hiszen Apponyi ekkoriban hónapokig bujkált az elfogás elől, de ez és a hasonló beállítások nem véletlenül történtek. Ha azt olvassuk, hogy Apponyi történelmi alakká lépett elő, a nemzet bölcs és cáfolthatatlan útmutatójává, neve „világnévvé vált”,⁴⁸ akkor világos lesz, hogy itt egészen más társadalmi attitűddel állunk szemben, mint pl. Bethlen, Teleki, Klebelsberg vagy mások, a korszak meghatározó politikusainak esetében. „*Apponyi ünnepelésében nem utolsósorban az a felemelő, hogy nem a hatalom politikusát ünnepli a szélső jobboldaltól a szélső baloldalig az egész párt [sic!], még a dicsőségekben is több osztályrésze volt, mint a hatalomban és még ma is sokkal inkább ünneplik, mint követik.*”⁴⁹ Az a benyomásunk, hogy a pártok merőben kivételes módon képesek voltak egyként ünnepelni őt, anélkül, hogy politikai nézeteit figyelembe vették volna.

(*Halála és temetése*) Apponyi az 1932. februárja óta ülésező leszerelési konferencián volt kint Genfben. A konferencia végső kudarcát (1934 nyarán eredmény nélkül elnapolta üléseit) már nem érthette meg: influenzában megbetegedett, majd 1933. február 7-én tüdőgyulladásban meghalt.⁵⁰ Az orvosok halála percében értesítették a sajtót, 16 óra 30 perckor az MTI is táviratot kapott. Apponyi halálhírért azonnal közölte a rádió, és az esti és következő napi újságok gazdagon tudósítottak róla. Az emberek döbbenet vették tudomásul a történeteket: a budapesti utcákon a lapok szerkesztőségei előtt tolongtak az emberek, „*az egész főváros az események hatása alatt áll*”. Spontán módon minden házra kitzútték a gyászlobogót. Jászberényben gyászhetet rendelt el a város vezetése. Sok településen két órán át zúgtak a harangok, Dombóváron és Kiskőrösön még e napon utcát neveztek el róla.⁵¹ A következő napokban a világsajtót is bejárta a haláleset híre, számos ország törvényhozása megemlékezett a tragédiáról.

Az országgyűlésben éppen a Ház megnyitására készültek, amikor elterjedt a hír. 17 órakor a pártok frakciói értekezletet tartottak annak megvitatására, hogy milyen formában nyilvánítsanak közös részvétet. Másfél órás tanácskozást követően Almássy László házelnök a megnyitást követően – bejelentve, hogy a másnapot a törvényhozásban kizárólag Apponyi Albert emlékének szentelik – bezárta az ülést.⁵² A kormány Bárczy István államtitkárt bízta meg a hazaszállítási és temetési ünnepségek lefolyásának kidolgozásával. Bárczy elképzelései szerint a halottat a Klebelsberg Kunó gróf néhai kultuszminiszter által néhány évvel korábban létesített Pantheonba temették volna el, a legitimisták kérésére azonban,⁵³ végül is a budai koronázó főtemplom (Mátyás templom) mellett döntöttek s a VKM iskolai szünetet rendelt el.⁵⁴ Felmerült, hogy Apponyi földi maradványainak állami mauzóleumot hoznak létre, február 11-én Budapesti Kegyúri Bizottsága el is fogadott ilyen értelmű határozatot (végül nem valósult meg).⁵⁵

1933. február 8-án és a következő napokban megjelent sajtó anyagokban és megnyilatkozásokban gyakorta vélekedtek úgy, hogy Apponyi halála is stílszerű volt: ott halt meg, ahol Európa nyilvánossága előtt legfőbb győzelmeit aratta, s ezzel is a magyarságot szolgálta.⁵⁶

1933. február 8-án Apponyi holttestét bebalzsamozták és koporsóba helyezték, majd az előkelő Eaux-Vives negyedben lévő Szent József templomba vitték. 1933. február 8-án reggel ült össze a magyar országgyűlés Apponyi emlékének szentelt ülésnapja.⁵⁷ Almássy László házelnök tartotta a megnyitó beszédet, jelezve, hogy az utóbbi évszázad Kossuth

és Deák melletti legjelentősebb államférfija halt meg. A pártszónokok megemlékezésükben nem fukarkodtak a dicséretekkel. Gömbös Gyula kormányfő főképp Apponyinak a revíziós gondolat jegyében kifejtett tevékenységéről beszélt (aktuálpolitikai tartalmakat is behozva) és elmondta, hogy örök példa marad, aki életében „*történelmivé vált*” és „*a nemzet védelmében esett el*”. Eckhardt Tibor szerint Apponyi egyenesen a „*legkiválóbb magyar ember*” volt, nemcsak hirdette és küzdött a magyar vágyakért, hanem személyében „*perszónifikálta*” is azokat. Így vált öregkorára kultuszfigurává és lett egyúttal a remény szimbóluma. Eckhardt értékelése szerint „*nem veszhet el, nem pusztulhat el egy ország, ha Apponyi Albert gróf képvisel minket. Úgy érezzük, hogy a pusztta tény, hogy van egy Apponyink, elég ahhoz, hogy megmentse a nemzetet a pusztulástól.*”

1933. február 8-án és 9-én országszerte ünnepi rekviemek voltak a templomokban Apponyi tiszteletére. Budapesten, a Szent István Bazilikában Serédi Jusztinián hercegprímás tartott könyörgést. A napokban szervezetek, társaságok, pártok végső búcsúként emléküléseiken tisztelegtek Apponyi előtt.

1933. február 10-én került sor Genfben a svájci állam által szervezett nagyszabású templomi egyházi szertartásra, melyen Sir Eric Drummond, a Népszövetség főtitkára is megjelent. Ezután délután 14 óra 30 perckor a koporsót vonatra tették (a svájci hatóságok külön kocsit biztosítottak számára), és Budapestre szállították. Másnap, február 11-én érkezett meg a halottas szerelvény 15 óra 30 perckor a bécsi Westbahnhofra, ahol óriási tömeg gyűlt össze, maga Dollfuss kancellár személyesen nyilvánította részvétét és koszorút helyezett el a vagonban.⁵⁸ A magyar határt átlépve⁵⁹ a vonat útvonalán ünnepélyesen, nagy tömeg közepette fogadták a szerelvényt. Budapesten az Oktogon villanyújságján óráról órára számoltak be az eseményekről attól kezdve, hogy Magyarország területére ért a szerelvény⁶⁰, amely este 10 óra tájban futott be a Keleti pályaudvarra. Ekkorra már órák óta kb. 16 000 fős tömeg gyűlt össze. Jelen volt a kormányzó, a MÁV elnöke, társadalmi egyesületek, intézmények pártok elitje, tagjai, valamint a kormány és Budapest vezetői. Az állomáson a koporsót katafalkra helyezték, Mészáros János érseki helynök beszentelte, majd Huszár Aladár polgármester mondott búcsúztatót.

Ezt követően a Baross téren halottas kocsiba rakták a koporsót, majd sorban autókra helyezték a koszorúkat és a gyászfátyollal kivilágított lámpák alatt, a fáklyás tömeg sorfala közepette az Országházba szállították, majd felravatalozták. Az óriási pompában egzotikus környezetben felállított ravatal 200-250 000 látogatót vonzott,⁶¹ akik tömött sorokban jöttek el azt megtekinteni.⁶² A koporsó mellett apácák imádkoztak, a ravatal alatt a szociális nővérek szövetsége 48 órás váltott imát tartott. 12-én, vasárnap az Országház falára felerősítették az Apponyi-család hatalmas díszfeliratos címerét is. A legtöbb magyar városból küldöttség érkezett a ravatalhoz.

Az ünnepélyes búcsút követően a felsőház jegyzőkönyvben örökítette meg a halott érdemeit.⁶³ 1933. február 14-én került sor a temetés napjára, mely napon az állami gyász jeléül Budapest összes üzletét és az ország valamennyi iskoláját zárva tartották. Számos város hivatalait, üzleteit bezáratta a városvezetés. Budapesten már a kora reggeli órákban özönlött a nép az Országház elé. Elképesztő pompa és reprezentáció közepette zajlottak az események. 9 óra 30 perckor a pártok képviselői, a kormányzó megjelent a ravatal mellett. Utána érkezett Gömbös Gyula, a miniszterek, főhercegek, miniszterek és más államok képviselői. A halott családja közvetlenül a koporsó mellett állt. A több ezer koszorú közül Borisz bolgár király és Mussolini négy méter átmérőjű babékoszorúja tűnt ki. 10 órakor Serédi Jusztinián hercegprímás misét pontifikált és ismét beszentelte a koporsót, majd a miniszterelnök tartott búcsúztató beszédet. A koporsót kivitték az Országház és a tömeg elé, s zenedarabok hangzottak el „a szent halott” kedvenc zenekari műveiből.

11 órakor hatlovas halottas kocsira tették a koporsót és Ennek élén haladt a hazai vezető elit egésze: Apponyi családja, Horthy, notabilitások, nemzetközi diplomaták, társadalmi és állami egyesületek képviselőitől kísért gyászmenet elindult.⁶⁴ Jászberény 250 fős küldöttsége magával hozta a Lehel-kürtöt is.⁶⁵ A menet – a lezárt városon át, virágosó közepette – kiért a Dunához és a Rudolf-rakparton át, a Lánchídon keresztül értek át Budára. A hídon áterve a túlsó partra, a temetési menet néhány pillanatra megállt: Horthy, Gömbös és József főherceg itt kivált a menetből, elbúcsúztak a gyászoló családtól – ők autóban tették meg az utat a templomig. Az Alagút mellett a Hunyadi János úton haladt felfelé az impozáns gyászmenet a Várba. A Dísz téren északra fordultak (itt néhány percre megálltak, a díszszázad játszott, miközben a kivonult lovas csendőrök, cserkészek, a Szent János Intézet és számtalan iskola gyerekhada valóságos zászlóerdőben tisztelgett Apponyi holtteste előtt), majd a Tárnok utcán végighaladva érte el a Szentháromság teret (a másfél kilométer hosszú gyászmenet déli 12 órakor ért ide). A környék egésze megtelt, a téren túl is.⁶⁶ A menet egyszer megkerülte a Szentháromság-szobrot, és megállt. Pár perc szünetet követően a meghívott előkelők kíséretében bevitték a Mátyás-templomba a kocsiról leemelt magyar zászlóval borított koporsót – mindeközben orgona-zenével teremtettek még pazarabb hangulatot.⁶⁷ A gyászszertartást Mikes János püspök végezte, akinek élete olyan a nemzet számára, „*mint a lángoszlop*”, felemlítve a templomban való személyes részvételét az 1867-es koronázási ünnepségen.⁶⁸ A koporsó a templom kriptájában, a királyok között nyert elhelyezést.

Az események ismertetésének fényében látható, nem véletlenül jegyezte meg a korabeli sajtó, hogy Apponyit királyokat megillető pompával temették el. Valóban, az elképesztő kivitelezést legutoljára IV. Károly királlyá koronázásakor láthatta Budapest közönsége és utána soha többé (a ceremóniát több százezer ember látta, illetve vett részt benne). A temetésen a média is kellő mértékben képviseltette magát: a rádió 13 mikrofonnal dolgozott, és számos külföldi leadó-állomás élőben közvetítette az eseményeket, mégpedig négy nyelven.⁶⁹ A Magyar Világhíradó egész heti műsor csak erről szólhatott.⁷⁰ Apponyi Albert kultuszában halála azért is jelentős, mert még jobban felfokozta a megítélésében, emlékezetében megjelenő kultuszjeleket. Erről szól a következő fejezet.

(Apponyi Albert emlékezete – kortársi megítélése) Apponyi halálakor sokan feltették a kérdést valamilyen formában: „ki fogja pótolni Apponyit a politika színpadán és a halhatatlanok között”? A szokásosan túlzó vélemények szerint „*pátriárkai élete után*” vele egy különleges, a nemzet szempontjából csak Rákóczi Ferenchez, Kossuthoz, Széchenyi István grófhhoz és Deák Ferenchez hasonlítható államférfi szállt sírba.

Kultusza a dicsőítő nekrológok, visszaemlékezések, újságcikk-sorozatok tömegében is megmutatkozik. Közvetlenül halála után pedig sok kisebb tanulmány, valamint vaskosabb kötet látott napvilágot, amelyek egyetlen szerepe az volt, hogy a politikust erkölcsi példaként tárják az olvasók elé és kimutassák személyes és politikai pozitívumait. Deme Gyula visszaemlékezéséről már szoltunk. Túri Béla a Szent István Akadémián elmondott búcsúbeszédét.⁷¹ Tasnádi Nagy András, a kultuszminisztérium politikai államtitkára az Országos Nemzeti Klubban felolvasott, Apponyi erkölcsi nagyságát bemutató beszédét adta közre.⁷² Neményi Imre Apponyi korábbi kultúrpolitikai tevékenységét elemezte rendkívül elfogult módon.⁷³ Halmay Elemér szintén Apponyi életét méltató kötetet adott ki.⁷⁴ Preszly Elemér, Apponyi legitimista politikus társa, a váci választókerület képviselője 1934-ben jelentetett meg meleg hangú emlékkönyvet.⁷⁵ Bethlen Istvánnak a Magyar Tudományos Akadémián elmondott ünnepi beszéde pedig vékony kötetben látott napvilágot.⁷⁶ Nem mellékes, hogy elhunytá után nem sokkal jelent meg két emlékirata is,⁷⁷ melyek kisvártatva nagy könyvsikerré lettek.

A véleményekben számtalan toposzra lelünk, amelyek közül a lényegesebbek a következők. 1. Apponyi trianoni tevékenységére vonatkozóan különösen 1920. január 16-i felszólalása adott okot a legenda-gyártásra. Eszerint a „négy nyelven elmondott” beszéd (valójában franciául szólalt fel, és az egyes fejezeteket olaszul és angolul is összefoglalta) elsöpörte az antant képviselőinek érveit. Ablonczy Balázs kimutatta: jóllehet a beszéd mérsékelt szimpátiát keltett, semmilyen sikerrel nem járt. Ennek ellenére a hazai sajtó a kormány szándékainak megfelelően mértéktelenül felnagyította a párizsi eseményeket,⁷⁸ amelynek részeként felmerült, hogy e beszédet a Lex Apponyival együtt törvénybe kellene iktatni.⁷⁹

2. E legjelentősebb és kultuszát kialakító történeti legendát egészítette ki a Nemzetek Szövetsége tárgyalóasztalainál kifejtett állítólagos makulátlan tevékenysége, miszerint arisztokrata méltósággal egyedül védte nemzetét a gúnyolódó és erőszakos megjegyzések közepette is. Gyakorta olvashatunk ilyenforma vélekedést: „*Személyével egy ezeréves nép felsőbbrendő kulturáját és politikai képességeit fejezte ki ott, ahol frissen talpalt nacionalizmusok jelentkeztek új emberekkel és új képességekkel.*”⁸⁰

3. Harmadik toposz az a mártír-szerep, amelyet Apponyi életének számos eseményére próbáltak ráhúzni. Eszerint Apponyi Albert megjárta a Metternichet, Bismarckot csillogó világát, idős korában viszont megtapasztalta a Kossuthok, Garibaldik szenvedéseit is. „*Apponyi tragikus alakká vált, mert a nemzet akkor sem követte a mérsékletnek és igazságnak azt a súlyvonalát, amelyet Apponyi képviselt, amikor az ő tekintélye egyetemesé vált. Az ő delejtűje mindig a helyes irányt mutatta, a nemzet többsége vagy jobbra, vagy balra hajolt tőle. Innen van, hogy mint a magyar történet annyi nemes hőse, a babérkoszorút ő is együtt viselte a töviskoronával.*” – olvasható egy írói elemzésben.⁸¹ Még ellentétben, Bethlen István is csodálva mondta: „*Egyedül állva még nagyobbnak tűnt fel előttünk és a világ előtt, mint azelőtt, amikor még más magyar fenyőóriásokkal együtt a világosságért és a napfényért, a magyar égetéért küzdve sok társát árnyékba állította volt. [...] Mindenki ismerte és mindenki benne az ezeréves nagy Magyarország nagy szent fáját tisztelte, amelynek rendeltetése, hogy köröttünk az örök életet és a feltámadást hirdesse.*”⁸²

4. Ehhez kapcsolódóan olvasható számtalan alkalommal, hogy halála is szimbolikus volt, hiszen az öreg gróf nagy küzdelmeinek helyszínén halt meg. „*És most Genfben halt meg, mit a Népszövetség halottja, utolsó leheletével is szinte szimbolikus erővel véde a békének, a népek harmonikus együttműködésének ideálját.*”⁸³ Úgy tetszik, mintha Apponyi mint a meg nem értett hős képviselte volna az erkölcsi és politikai etalont.

5. Szintúgy kultuszelemként jelenik meg a lapokban szónoki tudása, szellemessége, hat nyelven (a közbeszédben sokszor a latint is beleértették) is elsöprő erejű debatterri képessége.

6. Utaltunk már rá, hogy fizikai megjelenése, intellektusa ugyancsak csodálatot váltott ki az utókorban. Az általános vélekedés szerint „*délceg aggastyán, aki egy fejjel fizikailag is mások fölé magasodott*”, „*olyan volt a hangja, mint a harsonaszó.*” Pompás, délceg, egyszersmind idős korában is szívós alakjával a teremtő is jelezte, hogy nagy feladatok véghezvitelére született.⁸⁴

Apponyi Albertről öregkorában sok ábrázolás készült. Közöttük található számtalan hivatalos és sajtófotográfia, melyeket az újságok közszereplései alkalmával, illetve Apponyi halálát követően rendszeresen leközöltek (számbavételük mindeddig nem történt meg). E fényképek mellett művészi igényességgel készített festményekről, grafikákról egyaránt beszélhetünk. Gyakorta ezek is kiemelt események alkalmával készültek: születésnapra, esküvőre, esetleg a család megrendelésére. Ugyancsak ide sorolhatók az írott médiában róla megjelent versek, anekdoták, történetek is. Külön érdekességet jelentenek közöttük a

róla készített karikatúrák, melyek alkalomra, de alkalom nélkül is szép számmal készültek a trianoni Magyarországon, de külföldön is. Hazánkban főként a korszak egyetlen élclapjában, a *Borsszem Jankóban* láttak napvilágot, de egyéb viccgűjteményekben is helyet kaptak. Bennük ciklikusan megjelent az előbb említett toposz-halmaz mindegyike. Ez említett alkotások, kezdeti vizsgálódásunk alapján úgy tűnik – bár teljességgel feltáratlan területről van szó – ismét ünnepei, majd pedig a revíziós események idején szaporodtak meg.⁸⁵ A festmények közül kiemelkedik Glatter Gyula 1925-ben készített portréja, amely az idős grófot historizáló-realista stílusban ábrázolja és László Fülöp hasonló stílusú műalkotása, melynek másolatát 1933-ban a Népszövetség gyűjteményében helyezték el. Apponyi Albert több művészt inspirált arra, hogy lerajzolja, s Magyarországon ezek főleg újságokban jelentek meg. Kiemelkedők a genfi működésekor készült portrék, melyeket Dezső Lajos és Kelen Imre, Oscar Lazar, Violet Oakley és Erna Plachte híres rajzai fémjeleznek.⁸⁶

Összegzésként nem vállalkozhatunk arra, hogy számba vegyük mindazokat a kifejezéseket, gondolatokat, amelyek vele kapcsolatban megítélésében elhangzottak. Mégis, jelzésként érdemes néhány példát illusztrációként megemlíteni. Halálát követően rengeteg cikk, tanulmány próbálta felidézni életének egy-egy részét. „*Nemzeti veszteség? Nem szó. Világveszteség? Az volna, ha a világpolitikusok nem ismernék el. De annál is több. Próféta volt.*” Sajnos „*a leglángeszűbb próféta*” nem lehetett igazi bölcs életében, mert intranzigens legitimizmusa miatt a kormánypolitika elzárta előle a politikai kibontakozás lehetőségét – vélekedik egy újság.⁸⁷ Ennek ellenére is „*ő volt korának legnagyobb magyarja*”.⁸⁸ Mások az ország „*élő lelkiismeretének*”,⁸⁹ a tökéletes magyarnak⁹⁰ nagyították fel. Nem ritkán olvasható, hogy Apponyi volt a földkerekség legnagyobb magyarja, aki „*világvonatközásban is ott állott az elsők között*”,⁹¹ sőt némely beállítás szerint „*ő volt az utolsó évtizedek legnagyobb történelmi alakja.*”⁹² A néhány visszafogott írás közül említést érdemel a Népszava, mely Apponyi életét két szakaszra bontotta: míg 1918 előtt szerinte klerikális, antidemokrata volt, aki konzervatív, nacionalista, arisztokrata szemléletét nem volt képes sohasem lerázni magáról, azt követően viszont „*Apponyi reakcióssága nemes konzervativizmussá változott.*”⁹³

Apponyiról, Apponyihoz kapcsoltnak néhány szépirodalmi alkotás, és versek tömege született. Tudomásunk szerint irodalmi szempontból senki sem vizsgálta személyét, és mi is csupán kis meritéssel, de e művek keletkezésére nézve 1920 és 1941 között minden évre találunk dátumot, de különösen 1920–21., valamint 1933. és 1938. években sűrűsödtek meg: egybevágva a másutt is említett kultuszképző motívummal.

Kultusza később halványodott, de nem szűnt meg, ezt tükrözi számos (a fentiek szelvében íródott) apologetikus kiadvány. Ezek közül említést érdemel Ambrózy Ágoston könyve 1937-ből, mely egyúttal kiválóan rávilágít életének egyes, kevésbé ismert területeire (Interparlamentáris Unió) is.⁹⁴ 1943-ban Apponyi halálának tizedik évfordulója alkalmából több írás született, jelesen Baross-Drucker György esszéje, aki 1920 utáni életét elemezte részletesebben. Nézete szerint Apponyinak sikerült Trianonban bebizonyítani a „magyar igazságot”, amely azonos a történelmi igazsággal. Népszövetségi „*apostoli munkája*” pedig egyenesen – nem először látjuk a hasonlatot – Kossuth Lajoséhoz mérhető. Apponyit ezért „*fajának tökéletes emberpéldányának*” tartja.⁹⁵ Muntján István cikkében úgy vélte, hogy „*az ember nagyobb volt művénél*”, vagyis ekkorra, talán érzékelve a lejtőt, amin az ország lefelé haladt, már a szerző világosan érezte, hogy Apponyi politikusi működésének semmiféle maradandó nyoma nem lesz. Ennek ellenére Muntján István is hódolt a kultusznak, sőt Apponyi szobrának mielőbbi felállítását követelte.⁹⁶

A fenti méltató-dicsőítő művek mellett 1933 után is megjelentek életének egy-egy

szeletét ábrázoló kiadványok: Thewrewk-Pallaghy Attila Apponyinak Ausztriához való viszonyáról,⁹⁷ a Magyar Férfiak Szent Korona Szövetsége Apponyi legitimizmusáról,⁹⁸ Egyed István Apponyiról mint közjogászról,⁹⁹ Nizsalovszky Endre pedig Apponyi társadalompolitikájáról érkezett.¹⁰⁰ A heti híradó 15 éves jubileumi és 1000. jubileumi számában készítettek egy-egy pár perces blokkot a korábbi évek legfontosabb (egyaránt nemzetközi és hazai) eseményeiből. Mindkét adásban helyet kapott Apponyi Albert halála, mint az 1924 utáni esztendőek egyik legjelentősebb eseménye.¹⁰¹

Apponyi Albert kultuszának ápolásában jelentős szerepet játszottak az emléket gondozó társaságok. Az 1933-ban alakult Apponyi Albert Társaság az ő tiszteletére évenként serlegbeszédet és üléseket tartott, komoly szerepet azonban nem töltött be. Az Apponyi Albert Emlékbizottság pedig néhány külföldi akciót szervezett, jelesen kezdeményezésükre állítottak emléktáblát Genfben. Ezekon kívül a legitimista és katolikus szervezetek vettek részt 1943-ig emlékének ápolásában.

Tanulmányunkban nem kívántuk a 80 évvel ezelőtt elhunyt Apponyi kultuszát túlbecsülni, felnagyítani, ám úgy véljük, a fenti mozaikkal sikerült bizonyítani, hogy az nem csak a legitimista táboron belül létezett, és említés nélkül hagyásával nem volna teljes a Horthy-kor egyik alapmotívuma: a revíziós gondolat.

RÖVIDÍTÉSEK

- Ambrózy 1937. = Ambrózy Ágoston: *Apponyi. Adalékok lélekrajzához és nemzetközi munkásságához*. Budapest, [k. n.], 1937.
- Ablonczy 2002. = Ablonczy Balázs: Trianon – legendák. In Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a XX. századi magyar történelemről*. Budapest, Osiris, 2002. 134–140. p.
- Apponyi 1933. = Gróf Apponyi Albert: *Élmények és emlékek*. Sajtó alá rend. Jánoky-Madocsány Sarolta. Budapest, Athenaeum, 1933.
- Apponyi 1934. = *Apponyi Albert emlékiratai. 1899–1906*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1934.
- Baross Drucker 1943. = Baross Drucker György: *Apponyi Albert, a magyar ügy szószólója. Halálának tizedik évfordulója alkalmából. Külügyi Szemle*, XX. évf. 1943. 2. sz. 99–103. p. (Különlenyomatban: Budapest, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és nyomda Rt, 1943.)
- Békés Márton: A legitimisták és a legitimizmus. In Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Budapest, Osiris, 2009. 224. p.
- Bethlen 1934 = Gróf Bethlen István: *Gróf Apponyi Albert emlékezete*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1934.
- Buza 1995 = Buza Péter: *Palotai tegnapok*. Rákospalota, Rákospalotai Múzeum, 1995.
- Deme 1933 = Deme Gyula: *Aquarellek gróf Apponyi Albertről és az ő Eberhardjáról*. Dombóvár, Bagó Mihály K, 1933.
- Egyed 1941. = Egyed István: *Apponyi mint közjogász*. Budapest, Szent István Akadémia, 1941.
- FN 1927–1931. VI. = *Az 1927. január hó 25-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Felsőház – Napló. VI. köt.* Budapest, Athenaeum, 1931.
- FN 1931–1935. II. = *Az 1931. július hó 18-ára hirdetett országgyűlés felsőházának naplója. II. köt.* Budapest, Athenaeum, 1935.
- FSZEK 1973: 16. = *Utcák, terek, emberek*. Öa. a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (öa.) Budapest Gyűjtemény. Budapest, Kossuth, 1973.
- Gyáni 2000 = Gyáni Gábor: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág, 2000. 81–82. p.
- Gyáni 2002 = Gyáni Gábor: A történelmi emlékezet rítusai. In Szekeres András (szerk.): *A történelem szerszámokládája*. Budapest, L'Harmattan. Atelier Füzetek, 2002.
- Halmay 1933. = Halmay Elemér: *Emlékezés Apponyi Albertről*. Budapest, Pallas, 1933.
- Jósika 1926. = Dr. Jósika-Herczeg Imre: *Apponyi és Amerika*. New York, Jósika-Herczeg Imre kiadása, 1926.

- KN 1927-1931. XXXVII. = *Az 1927. január 25-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház – Napló. XXXVII. köt.* Budapest, Athenaeum, 1931.
- KN 1931-1935. XIII. = *Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház – Napló. XIII. köt.* Budapest, Athenaeum, 1936.
- Madaras 1928. = *Madaras László: Tisztelt Ház!...* Budapest, Korvin Testvérek Grafikai Intézete, 1928.
- A magyar királyság 1932. = *A magyar királyság Apponyi Albert gróf beszédeiben.* Kiadja a Magyar Férfiak Szent Korona Szövetsége. Budapest, Pallas, 1933.
- Magyarország tiszti cím-és névtára 1927. = *Magyarország tiszti cím-és névtára.* XXXVIII. évfolyam. 1927. Budapest, Pesti Könyvnyomda Rt, 1927.
- Mészáros–Virág 1994. = Mészáros György, Virág László (szerk.): *Adatok a belváros történetéhez. I. köt.* Budapest, Budapesti Városvédő Egyesület, 1994.
- Mészáros 1998. = Mészáros György (őá.). *Budapest teljes utcanévlexikona.* Budapest, Dinasztia-Gemini, 1998.
- MOL = Magyar Országos Levéltár
- Neményi 1933. = Neményi Imre: *Apponyi Albert mint kultúrpolitikus.* Budapest, [k. n.], 1933.
- Nizsalovszky 1944. = *Nizsalovszky Endre: Apponyi Albert társadalompolitikája. Serlegbeszéd.* Budapest, [k. n.], 1944.
- Nora 1999 = Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között: a helyek problematikája. Aetas, 14. évf. 1999. 3. sz. 142–157. p.*
- NN 1920–1922. X. = *Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés nyomtatványai. Napló. X. köt.* Budapest, Athenaeum, 1921.
- Pethő 1926 = Pethő Sándor: *Gróf Apponyi Albert.* Budapest, Eligius, 1926.
- PIL = Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltár.
- Preszly 1934. = Preszly Elemér: *Apponyi.* Budapest, Danubia, 1934.
- Puruczki 1963. = Puruczki Béla, Fancsali Petronella, Novák Tamásné (őá.). *Az utcák őrzik emléküket.* Budapest, [k. n.], 1963.
- Szécsényi 2006 1 = Szécsényi András: *Apponyi Albert halála és temetése. Hitel, XIX. évf. 2006. 1. sz. 93–102. p.*
- Szécsényi 2006 2 = Szécsényi András: *Az idős Apponyi Albert. Honismeret, XXXIV. évf. 2006. 3. sz. 40–44. p.*
- Szöllősy Ágnes, Szilágyi András, Hadházy Levente (szerk., őá.): *Budapest köztéri szobrai 1692-1945.* Budapest, Budapest Galéria, 1987.
- Takács 1985 = A fővárosi utcanévadás elveinek és gyakorlatának alakulása napjainkig. In Szekeres József, Rainer M. János, Gáspár Ferenc, Ságvári Ágnes, Szilágyi Gábor (szerk.): *Budapest Főváros levéltára Közleményei 1984.* Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 1985. 296–299. p.
- Tasnádi Nagy 1933. = Tasnádi Nagy András: *Gróf Apponyi Albert emlékezete.* Budapest, Sylvester, 1933.
- Thewrewk-Pallaghy 1935. = *Thewrewk-Pallaghy Attila: Gróf Apponyi Albert.* Ami őt Ausztriához vonzotta és ami őt Ausztriától taszította. Budapest, Dr. Thewrewk-Pallaghy Attila k, 1935.
- Túri 1933. = Túri Béla: *Gróf Apponyi Albert szellemi nagysága.* Budapest, Stephaneum, 1933.
- Turbucz 2009 = Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz. In Romsics Ignác (szerk.): A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948.* Budapest, Osiris, 2009. 138–166. p.
- Vér 2006 = Vér Eszter Virág: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezhelyei tükrében 1898–1914 között. Budapesti Negyed, XIV. évf. 2006. 2–3. sz. 1–180. p.*

JEGYZETEK

1	Vér 2006: 9.	9	<i>Magyar Újság</i> , 1926. október 26. 1.
2	Gyáni 2002: 108.	10	<i>Szózat</i> . 1921, december 29. 4.
3	Legújabb elemzése: Turbucz 2009: 138–166.	11	Tiltakozásul a megnyitón nem is vett részt. Ezt az extrém magatartást nevezi egy újabb elemzés „jogi ortodoxiának”. Békés 2009: 224.
4	Nora 1999: 142–143.	12	Pl. Baross Drucker 1943: 4.
5	Deme 1933: 159–166.	13	<i>Pesti Napló</i> . 1928. október 23. 5.
6	Igen érzékletesek Eckhardt Tibor és Rassay Károly visszaemlékezései a magánember Apponyira. KN 1931-1935. XIII. 130. p. ill. PIL 867.2/r-74. 169–170.	14	<i>Magyarország</i> . 1924. október 24. 5.
7	Felsorolásukat lásd: Szécsényi 2006 2: 43.	15	Beszúrás tőlem Sz. A.
8	<i>Pesti Napló</i> , 1921. május 28. 1.	16	<i>Magyarország</i> . 1924. október 24. 5.
		17	<i>Pesti Hírlap</i> . 1925. október 26. 5.

- 18 PIL 867.2/r-74. 171.
 19 *Budapesti Hírlap*. 1925. október 27. 1.
 20 *Aradi Közlöny*. 1933. február 8. 1–3.
 21 1902 óta az FKT egyik határozata értelmében élő személyekről csak kivételes esetben lehetett utcát elnevezni. 1928-tól ezt is szigorították. Takács 1985: 296–299.
 22 A köztérelnevezésekhez lásd: Mészáros 1998: 65–66.; FSZEK 1973: 16; Puruczki 1963: 11; Buza 1995: 183; Mészáros–Virág 1994: 150–151. és a vonatkozó lapok.
 23 1953-ig alapos tisztogatásokon esett át az ország összes települése. Takács 1985: 300–302.
 24 Pethő 1926: 5–6.
 25 Pethő 1926: 5. és Szöllősy–Szilágyi–Hadházy 1987: 92.
 26 A jubileum előtt addigra 109 település fogadta dispolgárává. *Pesti Napló*. 1921. május 28. 5.
 27 Magyarország tiszti cím-és névtára 1927: 418–427.
 28 MOL K 107. 3. cs. 5/13. és Szécsényi 2006 2: 93–102.
 29 Gyáni 2000: 81–82. és Gyáni 2002: 110.
 30 Pethő 1926.
 31 Jóllehet a tőketet kellő forráskritikával kell kezelni, bemutatja az amerikai magyarság körében megnyilvánuló rajongást Apponyi iránt. Jósika 1926.
 32 NN 1920–1922. X. 215–216. p.
 33 NN 1920–1922. X. 215–216. p.
 34 *Pesti Napló*. 1921. május 29. 2.
 35 Ma: Bajcsy-Zsilinszky út.
 36 *Nemzeti Újság*. 1931. május 29. 1–4.
 37 *Pesti Napló*. 1931. május 27.
 38 *Pesti Napló*. 1931. május 29.
 39 KN 1927–1931. XXXVII. 17–18. p.
 40 Uo.
 41 *Kis Újság*. 1931. május 27. 6.
 42 KN 1927–1931. XXXVII. 28. p.
 43 *Esti Kurír*. 1931. május 27. 5.
 44 FN 1927–1931. VI. 131. p.
 45 *Nemzeti Újság*. 1931. május 29. 1–4.
 46 *Népszava*. 1931. május 29. 5.
 47 *Nemzeti Újság*. 1931. május 28. 1.
 48 Uo. és a fenti jegyzetekben.
 49 *Pesti Napló*. 1931. május 31.
 50 Szécsényi 2006 1: 93–102. (A fejezet e tanulmány rövidített változata.)
 51 *Aradi Közlöny*. 1933. február 8. 1–3.
 52 KN 1931–1935. XIII. 125. p.
 53 MOL K 107 3. cs. 5/12.
 54 *Népszava*. 1933. február 10. 7.
 55 *Budapesti Hírlap*. 1933. február 12. 3–5.
 56 Pl. *Ellenzék*. 1933. február 9. 1.
 57 KN 1931–1935. XIII. 127–130. p.
 58 *Magyar Világhíradó*. 1933. 469. sz.
 59 Jellemző módon a hazai lapok ezt is úgy tállták, mivel először „Nagy-Magyarországra” érkezett a vonat, hogy a halott Apponyi ezzel is tiltakozott a trianoni béke ellen.
 60 *Erdélyi Lapok*. 1933. február 14. 5.
 61 *Napló*. 1933. február 14. 1. Más feltételezések szerint legalább félmillió látogatót. Pl. *Ellenzék*. 1933. február 14.
 62 *Magyar Világhíradó*. 469. sz.
 63 FN 1931–1935. II. 116–117. p.
 64 Részletesen ld. *Budapesti Hírlap*. 1933. február 14. 2. A Lánchídon átvonuló menetet érzékletesen örökíti meg: *Magyar Világhíradó*. 1933. 469. sz.
 65 *Aradi Közlöny*. 1933. február 15. 2.
 66 *Magyar Világhíradó*. 1933. 469. sz.
 67 Uo.
 68 A magyar királyság 1932: 2. kép.
 69 *Aradi Közlöny*. 1933. február 14. 3.
 70 *Magyar Világhíradó*. 1933. 469. sz.
 71 Türi 1933.
 72 Tasnádi Nagy 1933.
 73 Neményi 1933.
 74 Halmay 1933.
 75 Preszly 1934.
 76 Bethlen 1934.
 77 Apponyi 1933. és Apponyi 1934.
 78 Ablonczy 2002. 134–140.
 79 *Nemzeti Újság*. 1933. február 14. 1.
 80 *Nemzeti Újság*. 1933. február 8. 1.
 81 *Prágai Magyar Hírlap*. 1933. február 11. 3.
 82 Bethlen 1934: 25.
 83 *Ellenzék*. 1933. február 9. 1.
 84 *Magyar Hírlap*. 1933. február 8. 1.
 85 Érzékletes karikatúrát tartalmaz: Madaras 1928.
 86 Ezúton is köszönöm Zeidler Miklósnak a genfi ábrázolásokkal kapcsolatos adatközlését.
 87 *Újság*. 1933. február 9. 1.; vö. Türi 1933. 10
 88 *Nemzeti Újság*. 1933. február 8. 1–3.
 89 *Prágai Magyar Hírlap*. 1933. február 12. 7–8.
 90 Preszly 1934.
 91 *Erdélyi Lapok*. 1933. február 9.
 92 *Délamerikai Magyar Újság*. 1933. február 8. ; *Daily Mail*. 1933. február 8.
 93 *Népszava*. 1933. február 8.
 94 Ambrózy 1937.
 95 Baross Drucker 1943: 4–5.
 96 *Délvidéki Szemle*, 1943. szeptember. 2. 7.
 97 Thewrewk-Parlaghy 1935.
 98 Tartalmazza az összes 1920 és 1933 közötti legitimista szónoklatát: A magyar királyság 1932.
 99 Egyed 1941.
 100 Nizsalovszky 1944.
 101 *Magyar Világhíradó*. 15 éves jubileumi adás (1924–1933). 784. sz.; *Magyar Világhíradó*. 1000. jubileumi adás. 1000. sz.

Német hegemonia egykor és most. A közép-európai uralom változó formái és módszerei

Az európai történelem Németországot, mint problematikus tényezőt megkésve kapta. 1871 előtt az 1815-ben alapított Német Szövetség az első évtizedekben – Metternich kormányzati elvei alapján – az Ausztria és a Porosz Királyság közötti együttműködés formájában az európai egyensúly fontos elemét alkotta. Az 1815. június 8-án Bécsben aláírt német szövetségi okmány, a „Bundesakte” 35 német állam¹ egységes akaratát fejezte ki annak érdekében, hogy a széttagoaltság ellenére is meg kell őrizni Németország belső biztonságát és az egyes német államok területi egységét. A szövetségnek Ausztria is tagja volt (német tartományai révén²), s Poroszország, amelynek viszont két tartománya, Kelet-Poroszország és a Poseni Nagyhercegség nem tartozott a Bundesakte hatálya alá.

(Ha megbomlik az egyensúly: porosz–osztrák rivalizálás) 1848 után, miután a metternichi elvek a radikális forradalmi események miatt csődöt mondtak, a szövetségen belüli egyensúlyi politika is átment a két német nagyhatalom közötti rivalizációba. A küzdelem Ausztria és Poroszország között egészen 1866-ig a körül folyt, hogy melyikük legyen a Németországot vezető politikai tényező. Mint ismeretes, a belnémet háború, s a prágai béke 1866 őszén Poroszország javára billentette át a mérleg nyelvét. 1870-ben pedig a nagy porosz győzelem a franciák felett egyértelművé tette, hogy a német egyesítést Poroszország hajtja végre a kisméretű egység alakjában, amiből Ausztria természetesen kimarad. A Habsburg-külpolitika mindezt kényszerűségből tudomásul vette, súlypontja az 1867-es osztrák–magyar kiegyezéssel keletebbre helyeződött át, s az 1873 októberétől – Andrássy külügyministerségének kezdetén – az oroszok bevonásával egy a konzervatív szolidaritáson alapuló együttműködés, a három császár szövetsége lett a kelet-európai külpolitika meghatározó modellje. Az együttműködést a nagy keleti válság 1875 és 1878 között szétzilálta, s a három nagyhatalom együttműködéséből kettős együttműködés lett Andrássy és Bismarck szövetségi elgondolásainak értelmében.³ A németek számára, akiknek 1871-es birodalomalapításához a magyar belpolitikát irányító politikai erők jelentős segítséget nyújtottak, a Monarchián belül a Kárpát-medencét uraló magyar elem fontos tényezővé vált. Magyarországot a bismarcki politika biztosítékként kezelte. A német kancellár meg volt győződve arról, hogy Magyarország jelenléte a Monarchián belül biztosítékot jelent arra vonatkozóan, hogy a Habsburg-ház a belátható jövőben nem fog aktív németországi politikát folytatni. Bismarck megsejtései beigazolódtak: a késő dualizmuskori történelem arról szól, hogy a papíron két jogilag egyenrangú fél közül az idő múlásával Magyarország lett lassanként a domináns tényező, amely állandó függetlenedési kísérleteivel tökéletesen lekötötte a dinasztia energiáit. A Habsburg-Ausztria, mint a Közép-Európa sorsáért felelősséget érző nagyhatalom – miután végérvényesen kiszorították Németországból – ténylegesen is arra kényszerült, hogy a közép-európai kis népek sorsát igazgassa.

De hamarosan kiderült, hogy ez is akadályokba ütközik, miután a XIX. század központi eseménye nem a Habsburg-család és az állam növekedése lett, hanem az, hogy a vezető szerepet a művelt és ipari polgárság vette át. A dinasztia jelentősége fokozatosan csökkent, ugyanúgy az államé, a hadseregé, a egyházi és a nemességé.⁴ S hogy mi lett volna az a terület, amelyen a Habsburg háznak a mentori feladatokat kellett volna ellátnia, az sem volt egészen nyilvánvaló. Mit jelentett a szó, hogy „Közép-Európa”? Földrajzilag meghatározhatatlan, az

egyres történelmileg kialakult régiók, az úgynevezett „történelmi identitások” politikája a korai újkortól kezdve nagyon eltérő törekvésekben merült ki. A politikai értelmezéssel tehát bajok voltak, s ez inspirálta a Bécsi Kongresszus résztvevőit arra, hogy következőképpen határolják le a fogalmat: beletartozik Németország (az egész), Oroszország nyugati övezetei, s az Ausztriai Ház birtokában lévő országok, országrészek, tehát a mai Lengyelország, az egykori Magyarország, s a cseh korona alá tartozó tartományok.⁵

(Megfőkezni a renitens hatalmat) A sok eltérő fejlődési utat bejárt terület között a kevés összekötő kapocs egyike a német elem mindenütt jelenvalósága. Az egykori török megszállás alá eső területeken, de mindenütt, ahol arra lehetőség kínálkozott, német telepések jelentek meg, s sok helyen átalakították a térség etnikai képét. A német politikai és gazdasági hegemónisztikus tervek erre a sajátosságra tudtak építeni. Mielőtt a Kelet-Európára, az egész Európára, vagy a világalomra vonatkoztatott német igény az I. világháború alatt, majd ezt követően a második világháború során egyértelműen megnyilatkozott, számos olyan német terv látott napvilágot, amely valamilyen formában valamilyen uralmi igényt már megfogalmazott.

A tervek listája igencsak hosszú, részletes ismertetésük pedig vastag könyveket tölt meg a történelmi irodalomban. Nagyon sok volt belőlük – már a XIX. században is. Témánk, az európai uralom szempontjából a zavar fő forrása az, hogy a jelenkor német uralmi törekvéseit, az uralom akkori formáit éppen azért tudjuk nehezen visszakövetni a múltban, mert ezeknek a formáknak a száma rendkívül nagy. Egymásból merítenek, átfedik egymást, hol közösek, hol eltérőek a céljaik, s ezek a célok az idő múlásával állandó mozgásban, változásban vannak.

Eleinte nem mutatták az agresszivitás, pontosabban az egyensúlyi állapot szándékos felbomlasztásának jeleit. Még a Német Császárság 1871-es létrejötte sem vonta maga után az uralom kiterjesztését a szomszéd konzervatív-monarchista államok, mint a Habsburg Birodalom vagy Oroszország rovására. A dolog lényege éppen abban rejlett, hogy fennmaradt az 1815 után megvalósult rendezési struktúra, az 1871 utáni Európa (még egy darabig) a Bécsben kialakított elvet, a hatalmi egyensúly elvét tükrözte vissza. Morton Kaplan amerikai politológus⁶ ismert elmélete szerint a világtörténelemben hatféle nemzetközi rendszer képzelhető el: az egyetemes, a hierarchizált, a vétón alapuló, a laza bipoláris, a merev bipoláris rendszer, s a számunkra legfontosabb, a hatalmi egyensúly rendszere.⁷ A „balance of power” az öt európai nagyhatalom tárgyalásos viszonyára épült, arra, ha valamelyikük vétene ez ellen a rend ellen, akkor a többi négy diplomáciai úton megakadályozza a renitens hatalmat a rend megzavarásában. (A balance of power helyreállításának iskolapéldája a nagy keleti válság utáni kampány Oroszország megfőkezésére: a Berliini Kongresszus.)

(A kontinentális egyensúly átértelmezése) A Német Császárság megteremtése első megközelítésben felfogható úgy, mint megsértése ennek a hatodik, a Bécsi Kongresszuson kidolgozott rendszernek. Valójában azonban csupán a kontinentális egyensúly átformálásáról és átértelmezéséről volt szó. Igaz, hogy Európa Bismarck világtörténelmi horderejű tettei után már nem volt a régi, de az egyensúly maradt. Főképp annak a bismarcki előrelátó mértékletességnek a következményeképpen, amidőn az 1866-ban legyőzött, és kiszolgáltatott Ausztriát már négy évvel a franciák legyőzése előtt meghagyta nagyhatalmi státuszában. Számítva arra, hogy a létrehozandó egységes Németország mellett az európai egyensúly egyik lényeges elemévé válik, s fenntartja a stabilitást Európa délkeleti csücskében. Bismarck támogatta az 1867-es magyar kiegyezést, az Osztrák–Magyar Monarchiában azt látta, hogy a magyarokkal kiegészülő Habsburg Birodalom erőssé válik, s ez tökéletesen egyezett nemzetegyesítő terveivel.

Pedig Ausztriában jócskán akadtak tervek, amelyek ezt a nemzetegyesítő feladatot, ha más formában is, de szívesen vállalták volna. A sok közül csupán Karl von Bruck⁸ tervét emelnénk ki, aki osztrák volt, s a „nagyémet” gondolatvilág által inspirálva – Ausztriából kiindulva – akarta egyesíteni az egész Közép-Európát. Az 1848 és 1850 között napvilágot látott több emlékiratba grandiózus meglátásokat épített be: egy nagy gazdasági egység, a vámhatárok nélküli Közép-Európa lebegett a szemei előtt. A „hetvenmilliós Közép-Európa”, s a harmónia Ausztria és Poroszország között⁹ lett volna a hozadéka ennek a koncepciónak, ha... megvalósul. Tagadhatatlan, hogy Ausztriában sem állt minden gazdasági érdekcsoport Bruck tervei mellé, de Poroszország vezető körei voltak azok, akiknek a döntése a történelmi süllyesztőbe utasította az osztrák kereskedelmi miniszter emlékiratait.¹⁰ A tervet nem lehetett véghezvinni: a 6 milliós Ausztria már akkor sem diktálhatott a 35 milliós Németországnak.¹¹ Pedig ha megvalósul, az soha nem tapasztalt mértékben változtatta volna meg az egykori Német Impérium államainak politikai súlyát. A gazdaságilag megerősödött Közép-Európa „[...] az Északi-tenger, valamint a Földközi-tenger kikötőivel tengeri hatalommá válva [...] legyőzheti Angliát”¹², s ezt követően már csak egy lépés a „világtörténelmi feladat betöltése”.

(A szárnyhelyzet előnyei és hátrányai) A gondolat mintegy 90 évvel megelőzve a korát, egy osztrák ember agyában fogalmazódott meg. A geopolitika törvényszerűségei természetesen kérlelhetetlenek. Ha mai korunkban – ismerve a fejleményeket – abból indulunk ki, amit a korabeli német geopolitika hirdet, nevezetesen, hogy az európai kontinensen Németország két „szárnyhelyzetben lévő”¹³ nagyhatalom, Nagy-Britannia (később az Egyesült Államok) és Oroszország (később a Szovjetunió) közé van beszorulva, akkor érthető ezeknek a terveknek ennyire korai megszületése. A szárnyhelyzetben lévő két állam közül Oroszország már akkor nagyhatalmi pozíciót foglalt el, Nagy-Britannia pedig az egész világot behálózó gyarmatbirodalma alapján világhatalomnak volt tekintendő. A szárnyhelyzetű nagyhatalmak szorításából való kitorés vágya mindkét irányban a politikai szembenállás különféle formáit, s az ezzel kapcsolatban álló tervek egész láncolatát hozta létre. Ez eleinte, amikor az egységes Németország még nem létezett, főleg az egységes német vámterület követelésében öltött testet. Elég, ha a sok közül csupán Friedrich List¹⁴ alapvető munkáit említjük.

A „beszorulás” kényszere ellen az első időkben Bismarck sem tudott mit tenni. Annyit mindenesetre igen, hogy szövetségek egész rendszerével vette körül magát (három császár politika, kettős szövetség, hármass szövetség, Földközi-tengeri antant, viszontbiztosítási szerződés stb.). A bonyolult kapcsolatháló arra kellett, hogy a születő félben lévő Német Császárság biztonságát és zavartalan politikai, gazdasági, technikai, tudományos fejlődését védje. S ami a legfontosabb: a nyugati szárny egyik szerinte legveszélyesebb elemét, a francia nemzetet elszigetelje. A bismarcki mű tökéletesen működött.

A probléma akkor vált a többi kisebb nemzetet is érintő kellemetlen fenyegetettséggé, amikor Németország a világ vezető hatalmává vált. Jóformán minden tekintetben. Neki volt már az 1880-as évek végén a legdinamikusabban fejlődő gazdasága, a német egyetemek ontották a kreatívabbnál kreatívabb szakembereket, s – nem mellékes körülmény – neki volt a világon a legjobb szárazföldi hadserege. Majdnem mindenben ő lett a legjobb. S ez lett a zavarok legfőbb oka. Amennyiben mi vagyunk a legjobbak a világon, hegemoniánk van majdnem mindenben – gondolta a társadalom, hirdették a politikusok s a sajtó –, miért kell megelőgednünk a világpolitikában ránk kényszerített félhegemón státusszal? Németország követelni kezdte a helyét a nap alatt.

A „beszorítottság”, s a méltánytalanság érzete lassanként kórtüneteket indukált. Ilyenek voltak azok a tervek, amelyek már nem a vámszövetség, vagy a laza közép-európai államközösség gondolatkeréjében mozogtak, hanem agresszív szándékaikkal nyíltan beavat-

koztak más államok belső ügyeibe. A „szelídebb” változatok közé tartozott Constantin Frantz¹⁵ Közép-Európa Konföderációja, amely a Monarchia szlávjai, különösen a lengyelek konstruktív együttműködésével számolt, akik megértik, hogy Európához, és nem Oroszországhoz fűzi őket a jövőjük.¹⁶ Természetesen olyan formában, hogy a szövetség a kisebb germán népeket, a hollandokat, a skandinávokat is egyesíti, s magától értetődő, hogy mindez német vezetés alatt.¹⁷

Vagy Paul de Lagarde¹⁸ német és osztrák császárságok vezette Közép-Európája, amelynek egyik széle a Memel folyónál, a másik Kis-Ázsiánál van: egy félelmetes birodalom, amely erejével rettegésben tartja a többi népet, s Közép-Európát teszi hatalmi centrummá, természetesen ismét csak porosz vezetéssel. Mint a félelemkeltésből is rögtön kitűnik, Lagarde terve már korántsem tekinthető szelídnek, mint Frantzé, s ha hozzávesszük azt, hogy a „genetikai tisztaság” jelszavával be akarta telepíteni egész Dél-Kelet Európát németekkel, s ki akarta irtani a zsidókat, akkor joggal mondhatjuk, hogy de Lagarde a nemzetiszocializmus egyik előfutárának tekintendő.¹⁹

(Igény Közép-Európára, s az egész Európára) Jó néhány lépcsőfok átugrásával, amidőn a pángermán mozgalom céljainak tárgyalásába kezdünk, az első, ami rögtön szembetűnik, hogy a mozgalom milyen sokirányú volt. A hatalomgyakorlás minden ágazatába behatolt, elsősorban azokba az ágazatokba, amelyek a német nemzeti érdeket „kifelé” képviselték. Mindenekelőtt a külpolitika számított ilyennek, de behatoltak a tengerentúli terjeszkedést irányító hivatalokba, a hadseregbe, s ami Közép-Európa számára a legnagyobb jelentőséggel bírt, jórészt nekik köszönhető a közép-európai annexiót szorgalmazó különféle tervek.²⁰ Az ADV, az Alldeutscher Verband, tehát az Össznémet Szövetség, a német nagyipar szervezete, a nemzeti terjeszkedés „faltörő kosaként”²¹ hallatlan dinamizmussal és önbizalommal tört a regionális uralom, később a világhatalom felé. De rajta kívül ott volt még a Hanza Szövetség, a Gazdák Szövetsége, s a Német Gyarmati Társaság, amely taglétszámában 1914-ig az ADV-t is messze meghaladta. A Német Gyárosok Központi Szövetsége, mint exportorientált védelmi szervezet szintén ezeknek a céloknak a szolgálatában állt.

Ugyanakkor a német nagyipar egy másik, talán az előzőnél is agresszívebb szervezethez is kötődött, a Közép-európai Gazdasági Egyesülethez. A szervezet a Deutsche Bankhoz, s akkori elnökéhez, Georg von Siemenshez tartozó vegyi- és elektromos ipari ágazatokat képviselte. Nem kisebb hatalmasságok alapították meg a szervezetet, mint Paul Rohrbach, Hans Delbrück, az elektronikai konszerttulajdonos, Robert Bosch, vagy a későbbi kancellár, Walther Rathenau. Mind az ADV mind pedig az 1904-es alapítású Mitteleuropäischer Wirtschaftsverein a német nemzeti törekvések felébresztését tartotta programja lényegi részének, elsősorban nem belföldön, hanem ott, ahol a némettség jövőjét veszélyeztetettnek vélték: a nyitott határok mentén élő német népcsoportok esetében. Ilyen volt a dán határhoz tartozó, Elzász-Lotaringia, Magyarország, Csehország, s főleg a lengyel területek, ahol kifejlesztettek egy sajátosan sovén támadó formációt, az Ostmark Egyesületet²², amely a legkülönbözőbb tisztátalan módszerekkel (erőszakos birtokfelvásárlások, iskolabezárások stb.)²³ a lengyel etnikum eltüntetésében szerzett „elévülhetetlen” érdemeket. „A német-nemzeti törekvések ápolása és támogatása minden országban, ahol a népünkhöz tartozóknak harcolniuk kell a német sajátosságukért, s minden német elem összefogása a földön e célok érdekében” – hirdette az ADV programjának 2. pontja.²⁴

(Szintetizáló elmék az állam szolgálatában: felszámolni a félhegemón státust, s elindulni a világhatalmi státus felé) A tervek egy része megelégedett azzal, ha egy szűkebb területen végzik el a győztes háború után a területszerzést Oroszország rovására. De hogyan szintetizálódtak,

hogyan öltöttek mindezek az azonos értelmű, de mégis sokszor egymástól független, szétforgácsolt tervek (mint fentebb említettük, több száz dilettáns és több tucat hozzáértő munkáról van szó) olyan konkrét formát, amely már kormányzati cselekvési programnak volt tekinthető? A válasz nem egyszerű. Mindenekelőtt a sajtó révén, a magánkapcsolatok szövevénye által, valamint szintetikus elmék kormányzati megbízatási révén. Ilyen belső kolonizációs terv volt a Schwerin-memorandum, amely komoly, már a háború előtti években lefolytatott terepkeresések és előtanulmányok alapján készült.²⁵ Friedrich von Schwerin²⁶ – ősi porosz juncker-salád utóda – a pángermánokhoz tartozott. A németiség belső kolonizációjának eszmevilágában élt. A Porosz Államminisztérium megbízásából felmérték a keleti németiség helyzetét, s arra a következtetésre jutottak, hogy az őslakosságot ki kell telepíteni azokról a területekről, amelyek a német katonai és állambiztonság számára fontosak, s oda németeket kell betelepíteni a birodalom, s a cári birodalom (!) bizonyos belső területeiről.²⁷

Ha a terveket a „gazdasági érdek–nem gazdasági érdek” paradigma szerint kívánjuk osztályozni, akkor ki kell jelentenünk, hogy ezen a ponton a sok memorandum két irányba válik szét. Ezek a munkálatok nem, vagy csak kis mértékben tükrözték vissza a német finánc-tőke érdekeit. Fritz Fischer²⁸ az 1970-es években nagy viharokat kavart művében, „A világhatalom megszerzése”-ben²⁹ egyértelműen kijelenti, hogy a Schwerin-emlékirat, s a nyomán kibontakozott, a német tábornokok által kidolgozott úgynevezett „határsáv-politika” kifejezetten antikapitalista elméleti gyökerekből nőtt ki. Schwerin és munkatársa Max von Sering³⁰ elképzelései a jövőről voltaképpen a kapitalizmus kritikájából indítottak: a túlzott iparosodás és városiasodás, ami nyugaton folyik, nem jó, tönkreteszi az emberi lényeket, a zsúfolt városnegyedekben lakásmizériát idéz elő, veszélyezteti a nagy tömegekben élő ember ellátását. Nemcsak a Ruhr- és a Saar-vidék, hanem a megszerzendő nagy belga iparvidékek, elsősorban a Longwy-Briey-i szénmedence került ebben a felfogásban kritikai ítéletük fókuszába. (Mint ismeretes, a német kormány és nagyvezérkar háborús céljai között ugyanis nem csupán a keleti hódítás szerepelt, hanem gazdasági jellegű térfoglalás nyugaton is.)

Schwerin meg volt győződve arról, hogy – amennyiben az iparosodás korparancs, s nem lehet ellene mit tenni –, akkor ennek az alapvetően kedvezőtlen tendenciának meg kell találni az ellensúlyát: a „Herrenvolk”-nak (sic!) keleten kell megszerezni egy olyan agrár jellegű települési területet, amely egyrészt ellátja a nyugatot élelmiszerral, másrészt – a német ipar által termelt áruk értékesítésére szolgáló felvevőpiac szerepét kellene eljátszania. Nincs ugyan kimondva, de ez a fogalom már azonos a „Lebensraum”-mal³¹, az ételtérrel, amely aztán a második világháború során oly nagy szerepet játszik. Schwerin ezzel a tervezetével egységbe foglalta azokat az elképzeléseket, amelyeket akkoriban már „neudeutschnak”, azaz újnémetnek neveztek. Új-Németország, tehát az a birodalom, amely területileg kibővítve, a belső kolonizációval rendezve belső problémáit nyugodtan törhet olyan cél felé, amit úgy hívnak, hogy – világhatalom.

(Előre menekülni. Schwerin és Max Sering emlékirata) Schwerin kézírata rövid úton eljutott Bethmann-Hollweg kancellár³² asztalára, s az ott is maradt a háború végéig, még az utódkancellárok, Michaelis³³ és Hertling³⁴ ideje alatt is. Fischer és Immanuel Geiss³⁵, a határsáv-kérdés szakértőjének munkái alapján némi allegorikus felhanggal nyugodtan kijelenthetjük: ez a tanulmány a belső kolonizáció kérdésében a német kül- és katonapolitika bibliája lett. A geopolitika statikus, az évszádok rohanásában sem változó törvényszerűségei megfelelő indokokat szolgáltatottak a háború folytatásához. Max Sering egy másik munkájában, a „Jelentés a meghódított észak-keleti területekről”-ben már túl is lépi ezt a még belső ügynek tekinthető álláspontot, s azt mondja, hogy a három konkurens világhatalom mellé Németországnak negyedikként csatlakoznia kell. Álom és valóság ve-

gyüleke: kiterjedt trópusi és szubtrópusi területek, nyersanyaglelőhelyek, felvevőpiacok Afrikában, Dél-Amerikában, s mindenütt, ahol ez lehetséges.

De – számára itt még – a legfontosabb a „Heimat”, a haza, a népiség erejének tulajdonképpeni bázisa, a mezőgazdaság, a falu, merthogy „[...] a nép táplálása a mérsékelt égövi termények által lehetséges, [...] ezek az egészséges emberek nevelésének alapanyagai.” Új-Németország, a keleti térségek meghódítása Sering értelmezésében csupán bázisul szolgált, ahonnan el lehet rugaszkodni a világhatalom megszerzésére. Németországnak a másik három „újhatalom”, Oroszország, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia mellé kell felzárkóznia. Ezen újhatalmak feltörekvése a régi nagyhatalmakat a középállamok közé szorítja vissza – írja Sering – s ettől a veszélytől Németország csak úgy szabadul meg, ha előre menekül és maga is nagyhatalommá válik. (A középállami szintre süllyedés elrettentő példáját Franciaországra értették a korabeli Németországban, nem is alaptalanul, hiszen 1871 után ténylegesen azzá is vált, s csak az 1892-es orosz–francia katonai egyezmény emelte ki egyértelműen ebből a megalázó helyzetből.)

Az előretörés a többi ország meggyengítésével jár együtt, különösen Oroszországgal – vélte Sering. A feladatot csak testileg és szellemileg egészséges társadalom tudja végrehajtani – szól az emlékirat –, amely szellemi potenciál birtokában akarati impulzusokat bocsát ki magából az állami működésben, a gazdaságban és a társadalomban.³⁶ A program tökéletesen azonos a pángermán programmal. Az Alldeutscher Verband ugyanezt foglalta össze 1915. május 5-i kiáltványában: nincs különbség Oroszországgal addig, amíg a német hadsereg nem valószínűsíti meg a határterületek annexióját, tehát amíg Litvánia, Kurland és a Baltikum nagy része nincs német ellenőrzés alatt. Az Oroszország ellen létrehozandó „peremállamok” gondolata más elképzelésekben is jelen volt. Voltak olyanok, mint például Paul Rohrbach a Birodalmi Tengerészeti Hivatal tisztviselője³⁷, aki a széleken elhelyezkedő államok megszervezését az egyenjogúság elve alapján javasolta: idegen volt számára pángermán „Herrenvolkattitűde”, az uralkodás más népek felett, autonómiát akart, s az ukránokat pedig kifejezetten szerette. Rohrbach azonban magányos farkasként állt szemben a pángermánokkal.³⁸ Schwerin terve sem a humánusan berendezett, hanem a kizsákmányolásra ítéltetett peremállamok felfogást sugallta. Élén a lengyel kérdéssel. Az oroszoktól elhódítandó varsói terület sorsa került az érdeklődés és a cselekvés középpontjába. Bethmann-Hollweg kancellár nemcsak 1915-ben, de már 1914 augusztusában is tudta, hogy a jövő Lengyelországnak egy Németországhoz gazdaságilag, politikailag és katonailag mindenképpen erősen kötődő Lengyelországnak kell lennie³⁹, s csak a részletekben volt bizonytalanság, abban, hogy hogyan.

(Tervek az I. világháború kezdetén. Az ausztrópolonista és a gemanopolonista megoldások) Még 1915 nyarán, amikor már az egész Királyságot elhagyták az orosz csapatok, semmi sem mutatott arra, hogy a német kormány ellenezné az ausztrópolonista megoldást. Burián István, a Monarchia közös külügyminisztere⁴⁰ augusztusban tárgyalásokat folytatott a német kormánnyal, s pozitívan értékelt az ott elhangzottakat.⁴¹ Az október 6-án tartott közös minisztertanácson pedig kifejezetten kész ténynek fogta fel Burián, hogy az egész Lengyelország a Monarchiához kerül, s hogy németek ezzel egyet is értenek „Kevés a valószínűsége annak, hogy az oroszok a Lengyel Királyságot visszahódítsák. Összhangban a német kormánnyal az a szándékunk, hogy Lengyelországot a központi hatalmak érdekkörébe vonjuk; kilátás van arra, hogy az a Monarchiához csatlakozzék.”⁴²

Igaz, hogy Buriánnak voltak információi arról, hogy Bethmann-Hollwegnek vannak fenntartásai az ügygel kapcsolatban, de az osztrák–magyar külügyminiszter még reménykedett, elhitte azt, amit hinni akart. A német politika mélyáramlataiban és az üzleti világban ugyanakkor már optimizmusának pontosan az ellenkezőjét láthatta volna, ha

Bethmann-Hollweg a nyár folyamán megmondta volna neki az igazságot. A német politika mélyén sokkal többről volt szó, mint Lengyelország, s ez igaz akkor is, ha a német politikusok Lengyelországot tartották a háború utáni rendezés kulcspontjának. Ahogyan egymás közötti levelezéseikben áll, pontosan tudták, hogy Ausztria–Magyarország számára Lengyelország *nem* birtoklása veszteség ugyan, de nem pótolhatatlan veszteség. Esetleg kompenzálni lehet a Monarchiát valamilyen balkáni területtel – gondolták –, például Romániával, de az ausztrópolonista rendezés meghiúsulása nem jelent számára egzisztenciális végveszélyt. Ha azonban Németország elveszti a keleti területeket, s egy bizonytalan státusú Osztrák-Lengyelországot kap a helyébe keleti határainál, az a vég kezdete. A keleti tartományok német politikusok több generációja, köztük Bismarck, számára a „Lebensnerv”-et, az életeret jelentették, az idegszálat, amit ha elvágnak, bekövetkezik a sorvadás és a megsemmisülés. A lengyel kérdés ennek az axiómának az okán volt a háború teljes folyamatában megoldhatatlan probléma. Ahogyan Imanuel Geiss mondja: azért, mert a lengyel probléma azonos volt a kör négyszögesítésével. Sem király, sem konkrét határok. A németek az ország jogállását végig lebegtették.⁴³

Nagyrészt e miatt a megoldhatatlan kérdés miatt vesztették el a fejüket, s a legkomplicáltabb megoldást választották: mindent akartak. A háborúnak ebben a korai szakaszában a keleti expanzió mellett létezett már a német fináncoligarchia szélesebb hódítási igénye, ami alatt az értendő, hogy Anglia és Franciaország rovására Németországnak pozíciókat kell szerezni a Csatornánál. A hatok, azaz a hat legfontosabb gazdasági klaszter⁴⁴, döntő befolyást gyakorolt a katonai vezetésre a német hadicélok, a felvonulási tervek, a békekötések különféle megtervezésénél már jóval a háború kitörését megelőzően. Elég, ha csak a közismert Schlieffen-tervet vesszük szemügyre, amely Belgium elfoglalását jelölte meg első helyen. Ugyanez a gondolat jelent meg a hatos csoportosulás 1915. május 20-i kancellári előterjesztésében. „A belgák semmi jogot nem kapnak” – állapította meg lakonikusan a hatok tervezete –, a Longwy-Briey-i szénmedencét el kell venni Belgiumtól és Németországhoz kell csatolni, birtokba kell venni a La Manche-csatornát, mert ez kijáratot jelent számunkra az Atlanti-óceánra, ez által Angliát nyomás alatt kell tartani. A tervezet ötödik pontja határkiigazítást írt elő Franciaország rovására Belfortnál és Verdunnél (ennek katonai okai voltak), az északi francia szenterületeket, valamint a Pas de Calais-n pedig olyan igazgatási módszert kívánt bevezetni, hogy ott a helyi lakosság „az összes politikai jogait elveszítse”.⁴⁵

Egy teljes évszázad német terjeszkedési vágyálmai, majd egyre finomodó, konkretizálódó igényei a más népek fölötti uralom megszerzésére az I. világháború további szakaszában tobzódó burjánzásba kezdtek. A televény, amely a burjánzást elindította, a Központi Hatalmak, közelebből a német hadsereg elsöprő sikereiből gyűlt össze. Elsősorban a keleti fronton, ahol a terjeszkedés nem ütközött olyan kemény ellenállásba, mint például ahogy ez a nyugati fronton Belgium esetében fennállt. Az orosz hadsereg 1915 végére elvesztette az egész Lengyelországot, Varsó 1915 augusztusában német kézre került, s az egész német társadalom, a császártól kezdődően a nagyipari óriásokon át a legalacsonyabb beosztású porosz őrmesterig, mindenki a keleti terjeszkedést akarta. Abban a szellemben, ahogy ez már 1914 végén elfogadott volt német kormányzati körökben. A Német Szövetségi Levéltár dokumentumai ezrével bizonyítják ezt a szellemi sztereotípiát. Bethmann-Hollweg német kancellár 1914 szeptemberében például úgy instrualta Delbrück porosz államminisztert, a Porosz Államtanács alelnökét⁴⁶ a háborús stratégiáról, hogy „Oroszországot, amennyire lehet, visszaszorítjuk határainktól, s megtörjük uralmát nem orosz vazallus népei fölött.”⁴⁷ Litvánok, fehéroroszok, lettek, észtek, s főleg – a lengyelek. Le kell győzni az oroszokat, s vazallusaikból német vazallusokat kell

csinálni. A hadi helyzettel állt tehát szoros összefüggésbe a nagy horderejű változás, hogy a lengyel kérdés feléledt az 1863-as felkelés óta tartó mély álmából, s a háború fontos – ha nem a legfontosabb – kérdésévé vált.

Mindamellet a kezdeti nagy eufóriában kevésbé csináltak ügyet magukból a Királyságbeli⁴⁸ lengyelekből, akiket felszabadított orosz alattvalóknak tekintettek (nagy részük lényegileg az is volt, rettegve az oroszok esetleges visszatérésétől), az országot pedig hadszíntérként, utánpótlási területként kezelték, ahol fegyelmet kell tartani, s az erőforrásokat a háború szolgálatába kell állítani. A területet középen, a Pilica folyónál kettéosztották, északon Varsó székhellyel megalakult a német Katonai Főkörmányzáság⁴⁹, délen ugyanaz osztrák–magyar viszonylatban Lublin székhellyel.

Mindazonáltal a német arrogancia a háború kitörésének első hónapjaiban még nem mutatható meg későbbi kendőzetlen nyíltságában. A lényegesen erősebb német hadseregnek a kétfrontos háború miatt minden segítségre rászorult, s semmiképpen sem nélkülözhetette az osztrák–magyar haderőt, amelyet minden hibája és gyengesége dacára Európa tekintélyes haderejének tartottak. Ausztria–Magyarországnak ugyanis évtizedek óta formálódó tervei voltak Lengyelországgal, s amikor az osztrák katonák és diplomaták hadicéljait az első hetekben megfogalmazták, csak ezekben a már kész tervekben tudtak gondolkodni. Ezen tervek egyike volt a közismert, egyben a legnépszerűbb, úgynevezett „ausztropolonista megoldás”, amely a győztes háború esetén az egész Lengyelországot a Monarchiához kívánta csatolni.

A bécsi levéltár is sok Lengyelországra vonatkozó tervet őriz, közülük az egyik legkorábbi, és egyben a legtipikusabb az volt, amit Andrian-Werburg báró⁵¹ készített nyomban a háború kitörése után.⁵² Andrian összegezte a több évtizede kialakult elképzelést, miszerint a központi hatalmak elfoglalják a Lengyel Királyságot, egyesítik Galíciával és a Monarchia háromközpontúvá, trialistává alakul. Andriannál különös hangsúlyt kap az a tény, hogy Lengyelország és a lengyel nép római katolikus, melyből – bár nincs kimondva – de arra lehet következtetni, hogy vajon mit keres egy ilyen nagy terület egy többségében evangélikus vallású német államban, ahol a dél-német katolicizmussal szemben még 1914 táján is bizonyos ellenszenv nyilvánodott. Oroszország lám milyen sokat profitált abból, hogy az utóbbi évtizedekben külpolitikáját összekötötte az ortodox vallással. De hogy lehetne ezt megtenni porosz–lengyel viszonylatban?

A variációk több irányban ágaztak el, de a lényegen nem változtattak: valamelyik osztrák főherceg, esetleg maga császár lesz a lengyelek királya, s Lengyelország beépül a Habsburgok által kézben tartott kötelékbe. A tervnek számtalan előnyével a Monarchia egész politizáló közönsége tisztában volt, de ugyanakkor lépten-nyomon felbukkant a sejtés: a terv német érdekekbe ütközik. S a sejtések nem voltak alaptalanok. Kurt Riezler⁵³ német tanácsos naplójegyzetei alapján nyilvánvalónak tarthatjuk ezt a felemás helyzetet. Az 1914. augusztus 18-i bejegyzés szerint⁵⁴ a lengyel kérdés Monarchia-ellenes rendezésének terve már a kezdet kezdetén a német eljárás lényegét képezte. Ezekben a napokban Koblenzben, a Német Nagyvezérkar akkori főhadiszállásán lefolyt beszélgetések alapján teljesen világos vált, hogy a német politika a Monarchiának már a legelején alárendelt szerepet szánt. Nemcsak a keleti területeknek egy a győztes háborút követő irányításában. Hanem abban is, hogy Ausztria–Magyarországnak csupán a „Schutzstaat”, azaz a protektorátus szerepét szánta. Koblenzben az is nyilvánvalóvá vált, hogy a német politika nem a mai értelemben vett Közép-Európát értette Közép-Európa alatt, hanem annak egy lényegesen más, nyugatra tolt változatát Belgiummal és Hollandiával, keleten pedig Lengyelországgal. Ez a három ország képezte volna a megkülönböztető vámtételek alapján a birodalomhoz csatolt „szoros protektorátust”, míg a kelet-közép-európai térségben Ausztria–Magyarországra a „tág protektorátus” szerepét osztották volna. Ennek a „belső

gyűrű – külső gyűrű” struktúrájának a kiépítése csak úgy volt lehetséges, ha a német politika nem engedi érvényesülni az ausztrapolonista koncepciót. A germanopolonista megoldás, amely a fejekben készen állt, csak arra várt, hogy nyilvánosságra kerüljön.

(Német igény az egész Lengyelországra) Mindezek a germanopolonista gondolatok a nyugati terjeszkedés témájával egyetemben az elején még a titkok birodalmába tartoztak, ugyanúgy ahogy 1917-ig még a birodalom „hadicéljairól” sem volt szabad beszélni, tekintettel arra, hogy politikai szemforgatásból kifolyólag a világgal el kellett hitetni: Németország nem agresszor, csupán védelmi háborút folytat. Riezler azt írta naplójában, hogy a résztvevők között egyetértés uralkodott abban, hogy Ausztria túl gyenge ahhoz, hogy a lengyel ügyben nehézségeket támasszon Németországnak. Az eszköz, amivel a Monarchiát el lehet rettenteni Lengyelország bekebelezésétől utólag is meglehetősen cinikusnak, sőt zsarolásnak kell tekintenünk: Olaszországot kiengedni a hármas szövetségből (ekkor valószínűleg a Monarchia ellen fordul), minden német erőt a nyugati frontra csoportosítani, s Ausztria–Magyarországot egyedül hagyni az oroszokkal folytatott harcban.⁵⁵

A fejlemények nem teljesen ezt a forgatókönyvet követték: Olaszország önmagától kivált a hármas szövetségből, s a németek mind 1914 késő őszen, mind 1916 nyarán kiegészítették az orosz támadás alatt összeroppanni készülő osztrák–magyar haderőt. Az első esetben az osztrák–magyar hadsereg az oroszoktól Galíciában szenvedett vereséget. A második esetben a Bruszilov áttörés készítette hátrálásra a k. u. k. hadsereget ugyancsak Galíciában. Az oroszok átlépték a Magyar Királyság határát is, és Körösmezőig hatoltak.⁵⁶ Ezzel párhuzamosan a németek is defenzívába kerültek: nem sikerült a Schlieffen-terv, nem tudták elérni az atlanti partot, a franciák visszavágtak a Marne-nál, s Ypernnél a németek súlyos veszteségeket szenvedtek. Tartalékaikat is mozgósítva mégis teljesítették fegyvertársi kötelességüket, a galíciai front tehermentesítésére északon támadást indítottak. Hindenburg fényes sikert aratott, és megmentette a Monarchiát.

Mind a két alkalommal bekövetkezett a Monarchia, mint fegyvertárs értékvesztése. A német politikusok egymás között, a katonák pedig nyíltan és becsmérően hangoztatták, hogy a k. u. k.-hadsereg katonai tudása és hadi erényei enyhén szólva kívánni valót hagynak maguk után. Ily módon a segítségnek súlyos ára lett, merthogy az Osztrák–Magyar Monarchia politikai tőkét veszített. Ezt követően a német politika jogosnak érezte, hogy magának követelje Lengyelországot. Az ausztrapolonista megoldás súlyos válságba jutott, s lekerült a napirendről (hogy azután a katonai helyzet változásainak ritmusában 1918 novemberéig újra és újra visszakerüljön a napirendre).

A német arrogancia ennek következtében 1916-ban egyre fokozódott a bécsi politikusokkal szemben, akik tehetetlenül álltak a megalázó procedúrák középpontjában. Azok az elképzelések, amelyek az orosz uralom alól felszabadítandó Lengyelországot átengedték volna Ausztria–Magyarországnak, hogy az az ausztrapolonista megoldás jegyében újra-szervezze azt, sorra megbuktak, háttérbe szorultak. Irattárba kerültek olyan egyébként logikus tervek is, mint Karl Lichnowsky herceg⁵⁷, Németország utolsó londoni követének emlékirata az oroszok elleni védelmi képesség növeléséről.⁵⁸ Lichnowsky úgy gondolta, hogy a Lengyelországgal megerősített Osztrák–Magyar Monarchia egyedül is képes lenne a jövőben az oroszok távoltartására. Következésképpen ellenezte a lengyel területek német annexióját, s át akarta adni az egész Lengyelországot (természetesen Posen és Szilézia kivételével) a Monarchiának. Rengeteg pénzt lehetett volna ezzel a húzással a német államkincstárnak megszórolni a védelmi kiadások területén, de a német politika alapvető célja éppen hogy nem ez volt. Terjeszkedni akart. Az Oroszország elleni maximális győzelmet, s következményét, a „kemény békét”, a minél nagyobb területszerzést

tűzték ki célul, a német Közép-Európa, a „deutsches Mitteleuropa” felfogásának bizonyos variációit. Hogy aztán a kibővített belső piac nagy jövedelemtermelő képessége révén a német nagyipar, s az államkincstár még nagyobb jövedelmekhez jusson.

A háború 1916-ban központi hatalmak számára a hadkiegészítést illetően kedvezőtlen fordulatot vett. A győzelmeket nem adták ingyen. A 1916-os nagy veszteség a Marne-nál, a nagy keleti támadás, a Monarchia számára az orosz betörés, s egyáltalán a pusztító gépi háború falta a hadseregek élőerejét. A katonakötelessé váló évjáratok sem Németországban, sem a Monarchiában nem voltak képesek a harcoló csapatok feltöltésére. A német hadvezetés, elsősorban az 1916-ban előtérbe került Erich von Ludendorff, terveiben előtérbe került az az elképzelés, hogy a megszállt területek lengyel lakosságát be kell vonni a háborúba, sorozásokat kell kezdeni a varsói területen. A lengyel társadalom (Lengyelország visszaállításának reményében) szívesen vállalta is volna az ágyútöltelék szerepét, amennyiben – s ez lett a kérdés megoldásának legnagyobb akadálya – a sorozásokat a létrehozott új Lengyelország hivatalos alkotmányos szervei rendelik el és hajtják végre. S nem a németek. A központi hatalmak ebben a kényszerhelyzetben látszatintézkedéseket hoztak, 1916. november 5-én közösen proklamálták a Lengyel Királyságot, majd létrehozta egy három tagú (királyhelyettesítő) régenstanácsot, később pedig megalakították az államtanácsot. A lengyelek körében eleinte nagy volt a túlradó öröm, majd az idők folyamán rájöttek, hogy becsapták őket. A német–osztrák–magyar katonaaállítás terv csúfosan megbukott.

Az osztrák–magyar diplomácia ezekben a hetekben már nem a maga akaratára szerint cselekedett, hanem igazodni volt kénytelen a németekhez. Az 1915. október 6-i közös minisztertanácson elhangzottak csupán 1916. áprilisáig voltak érvényben. A fordulat akkor következett be, amikor az április 14–16-i berlini külügyi csúcson Bethmann-Hollweg egyértelműen megmondta Buriánnak, hogy Németország ejti az osztrák–lengyel megoldást. A kijelentés bécsi felső körökben hidegzuhanyként hatott. Burián lemondott, s helyébe a cseh Ottokár Czernin⁵⁹ lett a közös külügyminiszter. Miközben a német kormány az általa megszállt lengyel területeken saját szövetségese és fegyvertársa ellen agitációs kampányba kezdett. Ugron Istvánnak, a Monarchia varsói követének⁶⁰ egyik jelentésében olvasható, hogy a németek fenyegetik a lengyel lakosságot. Azzal próbálják őket megfélemlíteni, hogy az Ausztriához csatolandó Lengyelország csupán egy Galíciához hasonló alárendelt tartomány lenne, míg a német megoldás megvalósulása esetén valódi, önálló állam jönne létre a németek kegyeinek köszönhetően.⁶¹ A lublini székhelyű osztrák–magyar megszállási övezetben működő XII. osztrák–magyar hadtest felderítő szolgálatának jelentésében számtalan olyan német sajtókommentár olvasható, amelyek nem éppen osztrákbarát, nemzeti demokrata és ezáltal inkább még mindig az oroszokhoz húzó lengyel személyiségek nyilatkozatait idézve megjegyzik, hogy erkölcsileg még az antantpárt is elítélendőnek tartja a német eljárást. „[...] Ausztria-Magyarország lekicsinylése egyáltalán nem engedhető meg a szövetségi viszonyt tekintetbe véve.” – idézi a jelentés.⁶² A helyzetben a titkosszolgálati megfigyelők szerint is főként az volt a felemás, hogy a német kormány kifogásait a Monarchia ellen nem egyenesen, hanem kerülőúton, a sajtón keresztül üzentte meg. Később a kritika már számtalan esetben direktben is elhangzott, sokszor a diplomáciai formalitásokat sem tartva szem előtt.

(Igény Nyugat-Európára, igény az egész világra) 1917 késő őszén, amikor az oroszok kiváltak a háborúból, a német nagyvezérkar végleg átvette az állami politika irányítását. Realitássá vált a régi porosz bölcselkedés, hogy Poroszországban nem a kormányznak van hadserege, hanem a hadseregnek van kormánya. Először a Narew és a Bug folyók, mint természetes határok által megrajzolt vonalban gondolkodtak, de aztán az Oberste

Heeresleitung, a Legfelsőbb Hadvezetés, élén Ludendorffal⁶², kidolgozta a maximális védelmi programot szolgáló határkiigazítás-elméletet, amelynek értelmében a porosz határt a létrehozandó lengyel állam rovására mintegy 80-100 kilométerrel tolták volna délebbre és keletebbre. A legszélesebb határsáv elmélete szerint olyan városok lettek volna a Német Császárság részei, mint Kalisz vagy Płock. S mi sem természetesebb, minthogy az 1914 előtt Orosz-Lengyelországhoz tartozó Dąbrowai-szénmedencét is annekálta volna Németország. Az így keletkező új birtokról kitelepítették volna a lengyel lakosságot, s helyükre – ahogy fentebb már szóltunk róla – Oroszországból hozott németekkel töltötték volna fel a katonai biztonság növelése érdekében az egész határsávot.

Ha a központi hatalmak győznek, az ilyen felfokozott igények mellett Lengyelország negyedik felosztásával lett volna azonos. (Nota bene: 23 évvel később a Molotov–Ribbentrop-szerződés – ha más módon is –, de megvalósította ezt a negyedik felosztást.) A mindent irányítása alá vonó nagyvezérkar ugyanabban az időben, vele párhuzamosan kidolgozott egy másik tervet is, az „ütközőállam-koncepciót”, amely homlokegyenest ellenkezett a határkiigazítás koncepciójával. Ez lett a „Pufferstaat-Lengyelország”, az ütközőállam kényszerképzete, amely – mint minden német terv a háború idején – a jövőtől való félelem jegyében fogant. Geostratégiai és katonapolitikai értelemben természetesen még érthetőnek is tarthatnánk ezt a megoldást, ha ugyanakkor nem ismernénk a világhatalom megszerzésére irányuló más egyéb, már józan értelem határain is túllépő terveket. Az ütközőállam maga lett volna a német vezetésű Lengyelország, Galiciát leszámítva teljes terjedelmével, benne Kurlanddal és még bizonyos balti területekkel is. S hogy milyen célt szolgált volna ez a lengyel bábállam? A válasz benne rejtett Nagy Frigyes működésével kezdődő nagy folyamatban: félelem attól, hogy az oroszok bejönnek Európába. Mind a határsáv, mind az ütközőállam terve Oroszország Ázsiában tartását szolgálta volna, s ebben tökéletesen megegyezett az Osztrák–Magyar Monarchia Andrassy nevével fémjelzett külpolitikájával.

A torzulás nem is lenne torzulás, ha csak erről lett volna szó, hiszen az európai civilizáció védelme éppen 1920 után lett a kontinens legaktuálisabb megoldandó feladata, amikor a bolsevikok végérvényesen megvetették a lábukat Oroszországban. A német politika a breszt-litovszki békeszerződés után végleg levetett magáról minden mértéket. Nemcsak a nagyvezérkar megalomániája, vagy a hat ipari-finánciókés klaszter nyereségvágya miatt, hanem a császár mértéktelen világtörténelmi becsvágya miatt is, ami egészen 1890-es hatalomra kerülése óta irányította a pályán.

II. Vilmos személyisége a tehetség, a fölös energia és a józan értelmet leárnyékoló kóros fantázia sajátos keveréke volt. Túl hosszú lenne ábrázolni azokat a lépéseket, amelyekkel a háború második felében eljutott a hatalom kiterjesztésének legvégső határáig (ezt Fritz Fischer fent idézett művében egyébként is nagyon magas színvonalon már megtette). Vilmos az 1917 utáni német vereségek és győzelmek váltakozásának ütemében hol a letargia, hol a tomboló optimizmus váltakozásában élte az életét egészen 1918-es novemberi összeomlásig. A hangulati hullámzások azonban nem befolyásolták abban, hogy végig ne higgyen a világhatalom megszerzésében. Voltak közben tucatjával Közép-Európa tervek, amelyek egy részén megalkotóik Európa teljes közepét értették, melynek nyugati határa a belga kikötőövezet; volt egy Naumann-terv⁶³, ami közülük a legismeretesebb, s egyúttal a leginvenciózusabb, s egyúttal a legravasabb is, mert még a lengyelek egy részével is el tudta hitetni, hogy az nekik jó. (A korabeli magyar értelmiség is nagy érdeklődéssel fogadta, Naumann több előadást tartott Budapesten, Jászi Oszkár is például a terv bővületében élt, s jó barátságban állt a német közzgazdással.) Naumannal a császár és német politikai vezetés a lényegyet tekintve nem törődött, mert a tervek egyre gyarapodó garmadája miatt túl kevésnek tartották ahhoz, amit el akartak érni.

Vámunió mindenhol, a vámhatárok eltörlése és a német áruk korlátlan felvevőpiaca a tatár pusztáktól egészen le az azeri olajmezőig. Grúzia mint gazdaságilag és közgazdasági (!) függő terület Azerbajdzsán és Örményország mellett. Az utóbbi kettő *csupán* nyersanyaglelő bázisként volt kijelölve, amelyekben azonban a német befolyást politikai eszközökkel akarták megvalósítani. Egy kicsiny és tejesen vazallusként kezelt Lengyelország, a megszállt Kurland és Litvánia, s a Grúziához hasonló státusú Lettország és Észtország. Románia és Ukrajna, mint Németországnak politikailag és gazdaságilag alárendelt államok. Romániát II. Vilmos eredetileg a Monarchiának szánta, mint kompenzációt Lengyelország átengedéséért, de aztán 1918-ban egy hangulatos romániai utazás után beleszeretett az országba, és egy közvetlen hangú baráti beszélgetésben közölte Hohenlohe berlini osztrák–magyar nagykövettel⁶⁴, hogy a Lengyelország–Románia csere-terv nem áll, Németország mégis odaadja a Monarchiának Lengyelországot, s kiterjeszti befolyását Romániára főleg az olaj és az ország mezőgazdasági terményei miatt.

A keleti nyersanyaglelő helyek megszerzése nem ilyen szeszélyes magánéleti fordulatokkal magyarázható, ott már főleg Hindenburg és a hadsereg diktált. Az ide vágó tervek szerint a Donyecki-szénmedence a németeknek termel, a Dontól keletre nagy létszámú német haderő biztosítja a bányák zavartalan működését úgy, hogy a katonailag ellenőrzött terület majdnem a Volgáig nyúlik. A kubáni mezőkről Németországnak szállítják a gabonát, s a Krímben egy önálló tatár köztársaság működik német irányítással.

Nyugaton pedig Flandria-Vallónia Tributárius Állam megalakítása a független Belgium helyett, amelyet a német hadsereg már a kezdetektől úgyis megszállva tartott. A német be rendezkedés itt tökéletesnek volt mondható: hosszú ideig Spában, a belga fürdővárosban működött a német főhadiszállás. A legyőzött Franciaország pedig a német érdekek szerint működtetett közös európai Wirtschaftsraum része, ahol a vámuniónak állandó tagja. Ugyancsak a vámunióhoz tartozik társult státuszban Olaszország, Svédország és Norvégia. A balti államok már azok megszállása után úgy említődnek a német állami iratokban, mint a Birodalom részei. Finnországnak (!) adtak ugyan egy kis haladékot, de a jövőt tekintve úgy néztek rá, mint anektálandó országra. Csupán az örök semleges Svájc, a brit szigetek, Írország és Ibéria állt a német terveken kívül. A dolgokon mit sem változta az a megjegyzésünk, hogy a vámunió kiterjesztett változata nem is az 1918-as év terméke volt, az már Bethmann-Hollweg 1914 szeptemberében rögzített hadicél-tervében is ott szerepel.

A gyarmatok sorsának taglalása – melyik gyarmatot melyik legyőzött hatalomtól veszik el – pedig már végképp szétfeszítené a jelen tanulmány rendelkezésére álló kereteket. De e nélkül is látható a világuralomra törekvés minden jele. S nem nehéz megtalálni a kapcsolatot az 1933 utáni Németország politikai törekvéseivel: minden program, ami ezen ominózus év után megvalósult, készen állt, csak elő kellett venni a régi emlékiratokat és hadicél-feljegyzéseket. Az egyesült Európa, mint egységes gazdasági tér képe a nemzetiszocialista állam minden lépésében pontosan felismerhető. Csupán az eszközök voltak brutálisak olyannyira, hogy a nemzetiszocialista állam az egész világ ellenszenvével találta magát szembe. Más utakat kellett keresni és szerényebb, bár még mindig nagyraívó célokat kitűzni.

(A zónapolitikától az emberi tényezők mozgósításáig) A háború végén a német gazdaság romokban hevert. A helyzet annyira reménytelennek látszott, hogy a szövetségesek az első időkben tanácsalannak is voltak: hogyan lehetne a gazdaságot újraindítani? A potsdami béketárgyalások jegyzőkönyve nagyon szűkszavú ebben a tekintetben, ami nem kis tanácsalanságra utal.⁶⁵ Az az alapvető szándék nyilvánult meg benne, hogy megakadályozza a német hadiipar újraéledését. Ennek megfelelően a decentralizálást írta elő, s hogy

a szindikátusok, trösztök, nagy ipari és pénzügyi szövetségek, amelyek legalábbis névleg túléltek a háborús katasztrófát, újra összefonódhassanak. A zónákra osztott Németország még nagyobb válságba süllyedt, a gazdaság nem működött. S az utóbbi készítette megfontolásra s Szövetséges Ellenőrző Bizottságot: nem akartak ugyanabba a hibába esni, mint a franciák az I. világháború után, akik kíméletlen jóvátételi követeléseikkel az egész német nemzetet maguk ellen lázították. A jólét emelése ebből az okból is hatalmi érdekeikkel egyezett, nem is beszélve arról, hogy egy gazdaságilag rendbe hozott Nyugat-Németország a jóvátételeket is jobban tudta fizetni.

A franciák, angolok és amerikaiak által megszállt nyugati országrész (először Trizone, majd Bizone, 1949-től Német Szövetségi Köztársaság) szanálásával először saját belső politikájukat törekedtek erősíteni, aztán amikor elindult a hidegháború, akkor már a nagy világstratégia összefüggésiben kellett elhelyezniük a német kérdést. 1948-ban ez a szünetben lévő bipoláris világstratégia tette szükségessé a valutareform bevezetését, a nyugatnémet márka kibocsátását. A keleti zónával (ugyancsak 1949-el kezdődően az NDK-val) konkurálniuk kellett, hogy a Szovjetunióra ezen a „fronton” is csapást mérjenek. A kísérlet fényesen sikerült. A Marshall-terv alapjain megvalósított, a Konrad Adenauer⁶⁶ és Ludwig Erhard⁶⁷ nevével összekapcsolódott, s szociális piacgazdaságnak nevezett modell bevezetése nyomán az NSZK-ban soha nem látott fellendülés következett be.

A terv keynesiánus elméleti alapokon a növekedésből indult ki, s a fogyasztás drasztikus emelésével kívánta elérni a gazdaság fejlődését, amiből a társadalmi jólét következett. Szó sem lehetett benne akár az I. világháború alatti expanzióról, akár annak nemzetiszocialista változatáról. Kizárólag Németország nyugati részére korlátozódott. (Bár tudott dolog, hogy a Marshall-segélyt az Egyesült Államok kormánya a kelet-európai országokra is ki akarta terjeszteni, amit Sztálin nem fogadott el.) A magánfogyasztás 1950 és 1962 között 62 milliárd márkáról 172 milliárd márkára nőtt.⁶⁸ A bruttó társadalmi termék 269,9 milliárd márkáról 579,5 milliárd márkára.⁶⁹ Adócsökkentés, termelésbővítés, munkahelyteremtés képezte az erhardi politika alapszókincsét. Erőltetetten, kormányzati eszközökkel, de ugyanakkor a kapitalista versenyelmélet tiszteletben tartásával vitték sikerre a munkahelyek számának rohamos gyarapítását. Azon közgazdasági evidencia alapján, hogy magánfogyasztás, ezáltal gazdaságbővülés kizárólag a tömeges vásárlóerő növelésével érhető el, a Wirtschaftswunder alfája és ómegája lett.

Erhard társadalompolitikai elképzelése abból a szinten logikus felismerésből táplálkozott, hogy a német társadalom mentálisan képes a szolidaritásra. Már a kezdet kezdetén, amikor elfogadta a gazdasági miniszteri posztot, az 1948-as recklingeni CDU-konferencián kifejtette, hogy visszautasítja a jövedelmi tagozódásra épített hagyományos közgazdasági elképzelések újraeledését. A szegények jólétének megvalósítását tűzte ki az etika és a morál alapjain.⁷⁰ Joseph Schumpeter, a neves osztrák közgazdász „omnibus”-, tehát „mindenkinek”-koncepcióját⁷¹ szem előtt tartva a vásárlóerő növelését az egész német társadalomra ki kívánta terjeszteni. A német társadalmi struktúra az évtizedek során úgy alakult ki, hogy egy vékony elit kénye-kedve szerint elégíthette ki a szükségleteit, míg a döntő többséget képező alsóbb rétegek a megcsontosodott társadalmi tradíciók miatt nem rendelkeztek a szükséges vásárlóerővel.⁷² A 60-as évektől viszont ez az igénykielégítés „omnibus”, tehát mindenki számára magától értetődővé vált. (Félénken jegyezzük meg, hogy német szociológiai felmérések szerint a hatalmi pozíciók, valamint a hivatali, közigazgatási státusok betöltése még a 60-as években is főleg a császári és a weimari idők polgári elemeiből, valamint az úgynevezett „Nachwuchsbürgertum”-ból, az újpolgárság soraiból történt.⁷³ Még félénkebben jegyezzük meg, hogy ez a képlet sok elemében még ma is érvényes.)

A német társadalom minden rétegében valóban alkalmas is volt erre a szolidaritásra. Természetes, hogy az omnibus-politikát a korábbi szegényebb rétegek jótéteményként fogadták el, ők voltak az abszolút kedvezményezettek, de a középrétegek sem emeltek vétót ellene. A legnagyobb áldozatot azonban a felső középréteg és főleg legfelsőbb réteg, az ipar- és pénzmágnások hozták. Szerényen nyertek az adócsökkentésen és sokat veszítettek az extraprofiton, mivel a potenciálisan realizálható tiszta nyereség tetemes része a fogyasztás és a szociálpolitika, az állami juttatások süllyesztőiben landolt. Lázadás mégsem következett be, sőt az Adenauer-kormány és közöttük egyfajta sajátos sorsközösség jött létre. Az ok a gazdasági törvényszerűségek körein kívül, az emberi tényező, a tágabb értelemben vett kultúra berkeiben keresendő.

A 12 évig tartó hitleri diktatúra alatt egy percig sem szűnt meg a kapitalista gazdasági rendszer. Ha lehet egyáltalán előnyről beszélni, akkor ez a folytonosság nemzetiszocialista politikának vitathatatlan előnye volt a sztálini diktatúrával szemben. Még ha abszolút állami kommandó alatt is, de működött a bankrendszer, a piacgazdaság, fennálltak a részben privatizáción alapuló termelési viszonyok. Igaz, hogy a német nagytőkés társadalmi réteg egésze – valamilyen mértékben mindenki – besározódott a háborús események forgatagában és a tömeggyilkosságokban, az újrakezdés azonban csak az ő közreműködésükkel volt elképzelhető. Ezt maguk az amerikaiak is jól tudták. De azzal is tisztában voltak, hogy e nélkül a réteg nélkül a számukra mindvégig legkritikusabb európai kérdés, a német kérdés nem oldható meg. Nem csak a pénzük, hanem főképp a társadalom többi részéhez fűződő sajátos viszonyuk miatt. Ezek az emberek a régi wilhelmiánus iskolai rendszerben nevelkedtek, hallatlan fegyelem és a végletekig szuggerált patrióta, valamint nacionalista és sovinszta szellemben. A három közül az amerikaiaknak az elsöre volt szükségük, hiszen tudták, bárkik is legyenek az ezen réteghez tartozók, a „Vaterland”, a szülőföld sorsa sosem lesz érdektelen számukra. A „Jólétet mindenkinek” erhardi elve abszolút értelemben végül is nem kívánt tőlük sokat: lemondtak extraprofitjuk egy részéről. De – s ez minden jóléti állam működésének előfeltétele – ez a profitvesztesség tőkésükhöz viszonyítva csak elenyésző töredék volt, s nem rengette meg tőkés vállalataik alapjait.

(Daltalan nemzet) A másik két ideológiailag gerjesztett ösztönt, a más népeket felülről kezelő sovinizmust és a romboló hatású nacionalizmust, amennyire tudták, elnyomták. Bevezették az „Entnazifizierung”-nak, azaz náciitalanításnak elnevezett kampányt. Ugyanezt tették az oroszok is a saját zónájukban, sokkal célirányosabb módszerekkel: a gyanús személyeket egyszerűen kivégezték. A humanitárius kultúrfölényt és a szabad világ liberális politikai értékeit hirdető Egyesült Államok ezt nem tehetette meg. A náciitalanítás így aztán nem érte utol a náci időkben kompromittálódott személyek teljes körét, s a felelősségre vonás sem lett olyan drákóian szigorú. A lakosságot öt csoportra osztották: háborús bűnösök (közülük sokat kivégeztek), bűnösök, kevésbé bűnösök, társutasok és büntelenek⁷⁴. A felelősségre vonás 1951 után alábbhagyott, s sokak véleménye szerint befejezetlen maradt, s még ma is szükség lenne rá.

A valóságban pont az ellenkezője az igaz. A kampány túl jól sikerült. A német társadalom mikroszkopikus része vall nyíltan fasiszta elveket, a többi retteg a gyanúsító feltételezésektől, s még a látszatát is igyekszik elkerülni annak, ami a múlt és a jelen közötti kontinuitásra utalna. A túlreagálásra mutató példák sora szinte végtelen. Amikor nevében is a nemzeti múltra utaló multinacionális nagybank két német munkatársa a büfében egymás között is angolul beszél, a festői dél-hesszeni városka előljárósága mecsetet épít, holott a környéken sem lehet egy tucat török, afgán, vagy iraki bevándorlót összeszámolni. A kormányközeli német alapítvány vezető munkatársa megtagadja a kulturális támogatást a

magyarországi német alapítvány vezető munkatársától, mondván, hogy nem akar „felesleges bonyodalmakat”. Holott csupán néhány csizma és főkötő megvásárlásáról lenne szó egy részben bukovinai székelyekből álló „sváb” táncsoport számára. „Daltalan nemzet”. A hetvenes évek egyik gyermektáborában a nemzetek énekelnek. Mindenki a magáét. Van csoport, amelyik belekésedik, alig akarják abbahagyni. Aztán jönnek az NDK-sok. Kínos hallgatás: nehogy valakiben valamelyik népdal kínos asszociációkat keltsen.

A náciitalánítást politikai okokból nem fejezték be, de az elnemzettelenítés, ami az egyik legnemesebb érzés, a patrióta öntudatot öli ki, ki tudja, mikor fog befejeződni? Vagy csupán érzéki csalódás az egész német közgondolkodás? A negyvenes években a német humanista hagyományok az egész országban szüneteltek. 1946-tól kezdődően – a háborús időszak hiperkritikájaként – a német kultúra túlélői, akik ugyancsak a wilhelmianus korban, vagy a weimari köztársaság idején jártak iskolába, visszatértek a kályhához. Elég, ha Thomas Mann, Heinrich Böll, vagy Günther Grass nevét említjük, akik ugyanott folytatták, ahol abbahagyták, vagy az által lettek nagy írók, hogy a háború alatt nem látták meg a lényegét, a háború után viszont képesek voltak a múlt teljes átértékelésére. A Gruppe47 írócsoportosulás a világ szemében a német nép lelkiismeretének feltámadása lett. A hitelességük kétségbevonhatatlan. De mi legyen a többivel? Milyen hatást tudtak elérni a fejekben? Lehet, hogy az ötvenes évek kampányainak a terjeszkedési vágyat csupán a freudi küszöb alá sikerült lenyomni?

(Mi lett a föderalizmussal?) Az Európai Újjáépítési Program keretében összesen 14 milliárd (mai értékében 600 milliárd) dollárt juttattak a nem szovjet kötődésű európai országoknak, ebből az NSZK mindössze 1,4 milliárdot kapott. Franciaország és Nagy-Britannia majdnem a dupláját. De náluk mégsem következett be olyan elsöprő gazdasági fejlődés, mint Németország nyugati részén. Miért? A fentiekben említett szolidaritás a nemzet egyes rétegei között csupán egy magyarázat a sok közül. A sorrendben második lényeges ok az lett, hogy az élet normalizálódásával megint csak a németek lettek a legjobbak majdnem minden területen. Nemcsak az olyan „szervezett véletlen balesetekre” gondolunk, mint az NSZK labdarúgó-válogatottjának 1954-es berni győzelme a magyar válogatott felett⁷⁵, hanem a gyártástechnológiai, kutatási, kereskedelmi stb. területeken megmutatkozó nagyon magas minőségi fölényre. Valami hasonló történt megint, mint az 1890-es évek kezdetét megelőzően: még a megfelezett Németország reális tőkés gazdasági rendszerben megmaradt része is képessé vált arra, hogy vezető gazdasági nagyhatalom legyen. Ez pedig – ha egyáltalán lehet hinni ennek a tudományágnak a kompetenciájában – nemzetkarakterológiai kérdés.

S történt még valami, ami már szoros összefüggésben áll napjaink dilemmáival. Az Európai Unió első szervezeti-adminisztrációs formáinak megjelenése. Szándékosan nem mondjuk azt, hogy keletkezése, mert maga a páneurópai gondolat ősrégi, sokak szerint Nagy Károly 9. századi birodalmáig nyúlik vissza.⁷⁶ Nem kisebb történelmi személyiségek működtek benne közre, mint Dante, Pogyebrád György cseh király, William Penn, Voltaire, Rousseau, Immanuel Kant, Saint Simon, Victor Hugo, Aristide Briande. Az európai egység létrehozása nagyon nagy szellemi teljesítmény, amely a legjobb európai hagyományok szintézisét jelenti. Azonos a tágabb értelemben vett európai kultúrával. A legtöbb elemét nem Brüsszelben találták ki napjainkban, hanem azok már készen voltak nemcsak 1945-ben, amikor a háború véget ért, hanem annál sokkal régebben. Ki gondolná manapság, hogy Hunyadi Mátyás vetélytársa, Pogyebrád György tervezetében – embriónális formában – ott szerepelnek már olyan megoldások, amelyek aztán az 1970-es években valósultak meg: az országközösség vezető szervét Pogyebrád „konzisztóriumnak” nevezte, amely elsősorban a válságkezelés (!) ügyeit intézte. Első székhelye Basel

lett volna. Basel után jött volna egy francia, aztán egy itáliai, németalföldi, csehországi, magyarországi stb. város, mint központ, rotációszerűen. A központból szervezték volna meg (megbízható és tekintélyes emberek) a rendcsinálást, amennyiben egyik-másik európai tagország megbontotta volna az európai békét. A konzisztóriumnak teljhatalma lett volna katonai eszközök alkalmazására is. Ma úgy mondanánk „gyorsreagálású hadtestek” bevetésével. S ami mindebből következett, közös költségvetés a tagországok hozzájárulásaiból. Közös szimbólumok, zászlók, szövetségi pecsét. Egységes külpolitika a – ma úgy mondanánk – „harmadik országokkal” szemben. Csupa „volna”, amiből még sokáig nem lehetett kijelentő mód.

Nem szabad elsiklani a nyilvánvaló tény fölött, hogy Pogyebrádnál is, és a 20. századi elképzelésekben is előtérben állt a föderalizmus, a tagországok egyenlőségének a gondolata. A legnagyobb gondolkodót, akinek a munkásságából a modern értelemben vett páneurópai szervezeti struktúra eredt, és részleteiben is konkretizálódott, Richard Coudenhove-Kalerginek⁷⁷ hívták. Nemzeti identitással nem rendelkezett. Felmenői között ott találjuk vagy egy fél tucat európai nemzet tagját, az apja Ausztriában született, diplomataként működött a Föld több országában, anyja japán hercegnő. Vérvonalai révén is született föderalista. A cél, amit kitűzött, nem számított újnak: olyan európai közösség létrehozása, mely politikai és gazdasági érdekközösségként megakadályozhatja egy újabb világháború kibroakadását.

A másik nagy jelentőségű személyiség a francia miniszterelnök, Robert Schuman volt, aki az Európa Tanácsot létrehozta. Luxemburgi születésű, kettős, azaz német-francia identitású kereszténydemokrata politikus. A francia nyelvet csak az iskolában tanulta meg, aztán német egyetemeken tanult. Szintén ideális föderalistának tekintendő. A Schuman-tervet külügyminisztériumi nyilatkozat formájában 1950. május 9-én hozták nyilvánosságra.⁷⁸ A francia kormány elfogadta a Schuman-nyilatkozatot, amely felkérte a németeket és minden más európai országot, hogy a szén- és acélipari termelésüket együttesen és demokratikusan Európa első nemzetek feletti közösségében végezzék.⁷⁹ Megalakult az Európai Szén- és Acélközösség, s belőle nőtt ki a mai Európai Unió.⁸⁰

Nemzetek feletti demokratikus intézmény, föderalizmus. Két gyönyörű, eredeti gondolat, amely valamikor az 1990-es évek közepén megváltozott. Hogyan és miért? Ha alaposan megvizsgáljuk az ősdokumentumok szövegét, Schuman tervében nagyon markánsan jelenik meg, és Kalerginél is szembetűnő az, hogy a gazdasági együttműködést helyezik előtérbe. A Schuman-terv a két nagy ipari ország, Franciaország és Németország centrumait, a Ruhr-vidéket és a francia acélgyártó övezeteket próbálta funkcionális egységbe hozni, mondván, hogy ezek érdekellentétei okozták mindkét világháború kitörését. A Szén- és Acélközösség lényege a két ország nehéziparának fúziójában rejtett, s mint ideologikus elem, ott állt a háttérben a két nép évszázadok óta tartó ellenségeskedésének megszüntetése, a nagy történelmi kibékülés a gallok és a germánok között. Mindenki üdvözölte a lebilincselő gondolatot, de az amerikai megszállóknak felelt meg legjobban. A kiengesztelődésben és az ipari fúzióban valóban ott a legfontosabb amerikai érdek, az európai béke hosszan tartó biztosítása. Támogatták, sőt kikényszerítették Schuman és Jean Monnet elképzeléseinek megvalósítását. Mind az amerikaiak, mind Schuman készséges partnerre találtak Konrad Adenauerben, aki messze állt attól, hogy hegemonisztikus terveket kovácsoljon az európai kontinens uralmára vonatkozóan. Azt azonban meglátta, vagy megsejtette, hogy a Schuman-tervben Németország felemelésének egyik lehetséges eszköze van jelen. A két államférfi barátsága biztosítékot, személyi garanciát jelentett a föderatív és demokratikus elvek sikerére.

(Globalizáció és német hegemonia) De mikor és hogyan változott meg az eredeti elv? A válasz nem a páneurópai gondolat szerves továbbfejlődésében található, hanem egy idegen jelenség színre lépésében a gazdaság területén. Ez volt az 1990-es évek közepén a *globalizmus*. Amely már nem a föderalizmusban és főleg nem a demokráciában, hanem a versenyben és a profitmaximalizálásban jutott érvényre. 1990 előtt a globalizáció mást jelentett, mint manapság. Eleinte a világgazdaság szóhasználatában csupán a pénzpiacok globális, azaz világméretű integrációját értették alatta. Ismert dolog a közgazdaságban, hogy a pénzeszközök olyan nagyméretű koncentrációjából, amely egész világrészeket, vagy magát a világot átfogja, egyenesen következik annak expanzivitása. Nemcsak földrajzi, hanem funkcionális értelemben is. A pénz – amelyről köztudott, hogy mindenütt jelen van, és mindenhez köze van – kiterjesztette uralmát a gazdaság, politika és a társadalmi élet minden szegmensére. A 90-es évek közepétől globalizáción már mindent értenek, a nehézipart, a fáfeldolgozást, a szórakoztató elektronikai eszközök kereskedelmét, az európai labdarúgó bajnokságokat, vagy éppenséggel a banán görbületének egységesített paramétereit. Ebben a struktúrában az Európai Uniónak is szükségszerűen globalizálnak kellett lennie, ahol vannak erős első osztályú, gyengébb másodosztályú és gyenge harmadosztályú államok.

Mi köze van a hármas tagolású multinacionális Európának a német hegemonia újjászületéséhez? Első látszatra nem sok, hiszen a befektetett tőke megtérülésére látszólag mindenkinek egyforma esélye van. Történt azonban az 1970-es években egy az Adenauer-Erhard féle jóléti modell sorsára nézve lesújtó változás. A modell válságba került. Tudvalévő, hogy a sikeres jóléti modell az igen magas nemzeti össztermék mellett működőképes. A hetvenes években a jóléti állam válságával megjelent egy új jelenség, a posztindusztriális társadalom és a posztmodern fogalma, amely egymást kiegészítő jelenségeket jelentett a gazdaságban, a politikában, a kultúrában, egyszóval mindenütt.⁸¹ Ebben a szisztémában kevesebb jutott a német társadalom megszokott életszínvonalának fenntartására, a GDP kisebb részét lehetett csak a jóléti kiadásokra fordítani, s ez azzal fenyegetett, hogy feszültségeket idéz elő az azóta már kevésbé toleráns, az egymás iránt már kevesebb szolidaritást mutató német társadalmi csoportok között. Jól jött a globalizáció, az áruk, a munkaerő és a tőkeeszközök szabad áramlása. De még jobban jött az 1990-es nagy rendszerváltási hullám a szovjet blokkban. A transzformációs országok, köztük Magyarország a globalizáló és a kevésbé globalizáló német cégek vadászterülete lett. Olcsón lehetett cégvagyonokhoz jutni, nagy korrupció dúlt a magánosítások körül. A piacok megnyíltak, a profit megtízszereződött, a hidegháború után is rendkívül magas védelmi költségek a töredékkre csökkentek, a demokrácia látszatának fenntartása mellett a nyugati kormányok – főleg a német – rendszeresen megmondták az új demokratikus keleti kormányoknak, hogy mit kell csinálniuk. Minden tekintetben szabad lett a pálya.

S miközben sikerült a német-francia tengelynek még inkább domináns helyzetbe kerülni, a globalizált gazdaság rátelepedett a politikai struktúrára, a teljes brüsszeli, strasbourg-i, luxemburgi adminisztrációra, és felülírta azt. Az Unió jelenleg egy közepesen szervezett multinacionális óriásvállalat üzemgazdasági elvei szerint működik. Van a német nyelvben egy a gyengébb országokra nézve nagyon megalázó közgazdasági kifejezés, a „Billiglohnland”, amely szabad fordításban úgy hangzik, hogy „alacsony bérfekvésű ország”. Ahol a bérek felét és harmadát sem teszik ki az anyaországiakénak. Nem áll túlzottan összhangban a keresztény Európa morális és teológiai alapelveivel, de mindenki tisztában van vele, hogy mivel a béren való takarékoskodás minden extraprofit alapja, ezért a harmadosztályú országok harmadosztályú kategóriában tartása globalizációs érdek. Az olcsó bérű keleti és déli országokban megtermelt vagyont a német cégek kivitték, járulékaikkal segítve fenntartani az időközben bár posztindusztriálissá vált, de azért

mégiscsak jóléti német rendszert. Mindamellett – legalábbis papíron – juttatott az Unió bizonyos anyagi eszközöket a (Paul Rohrbach elnevezését használva) peremállamoknak is, amit azonban azok a magas önrész és az utófinanszírozás miatt csak nagyon korlátozottan tudtak és tudnak igénybe venni. Ezzel a pénzügyi trükkel meg is valósult a centrum hegemoniája a peremmel szemben. Az Unió funkciózavarai elsősorban ebből a zsákutcás fejlődésből adódnak. Egy másik zsákutca, hogy az Unió megvalósított egy Európán belüli globalizációt, amely ugyanakkor része egy világméretű globalizációnak, s a kettő közötti feszültségeket nagyon nehezen tudja kezelni.

Mi köze mindennek a német hegemonia majd 150 éves történetéhez? Mindenekelőtt az, hogy ez a „neohegemonia” anyagi bázisa a fejlett nyugati államokban a jóléti rendszer továbbélésének. Német viláгурalmi törekvésekről a fogalom wilhelmiánus értelmében természetesen ma már szó sem lehet. A módszereknek finomodniuk kellett. Két nagyon erős vetélytárs jelent meg a világban, az Egyesület Államok és Kína. Az Unió ennek fényében akár önvédelmi szervezetnek is tekinthető. Kizárt dolog, hogy szándékukban állt volna ez a taktika, de Adenauer és Schuman az 1950-es évek elején meglátta, vagy inkább megsejtette a távoli jövőt a két ország fúziójában. Elég volt csupán azt belátni, hogy az erőkoncentráció, a szinergia, az uralom lényeges feltétele, a széthúzás és az ellenségeskedés ezzel homlokegyenest ellenkező hatását. Ha az egész világot nem is, de legalább a kontinens egy részét uralni lehet általa, meg lehet határozni a változások irányát. A két államférfi, akarva vagy nem akarva, de elültette a későbbi torz európai uniós politika magjait: a gazdaságilag erős francia–német tengely uralja a gazdasági problémákkal küzdő peremállamokat.

(Összegzés. A három feltétel) A történelmi körülmények ma teljesen mások, a világ szinte semmiben sem azonos az 1914 és 1918 közöttivel, de az alapképlet nem sokat módosult. A német geopolitika elméletalkotóinak, elsősorban Friedrich Ratzelnek a tézisei átmentek a gyakorlatba: a világban olyan helyzet alakult ki, amelyben a szárnyhelyzetben lévő államok, a tengeren túli Amerika és a Kelet között keletkezett egy Európa, amely ideig-óráig elbotorkál még valahogy, de ennek három feltétele van: ne bomoljon meg a német–francia gazdasági egység, a németek maradjanak továbbra is jónak, ugyanolyanok, amilyenek a 19. század vége óta mindig is voltak, s – talán meglepő észrevétel – hogy ne roppanjon össze a lengyel gazdaság. Az utóbbi feltétel neuralgikus pontja volt mindig is a német politikának. Az esetleges lengyel gazdasági csőd ugyanis – az évszázados gazdasági kőtödések miatt – dominóelven alapuló válságsorozatot képes előidézni a Baltikumban, ami Skandináviára is kiterjedhet. S mindenekelőtt – önmérséklet. Bár tisztában vagyunk vele, hogy az önmegtartoztatás és a méltányosság nem politikai kategória.

S mivel nem az, felmerül a kérdés, hogy miután Lengyelország és a Baltikum is, mellettük pedig a már csődben lévő dél-európai országok egyértelműen peremállamoknak tekinthetők, mennyiben érdeke egy német–francia vezetésű Uniónak ezek felfejlesztése? A bérek lent tartása, a felvevőpiaci státusz megtartása, s az ezekben az államokban megtermelt extraprofit kimenekítése miatt egyáltalán nem érdeke. Az pedig, hogy a nemzetek egyenlőségének elve, s a föderalizmus az alapidokumentumokban ott szerepelnek, senkit sem érdekel. Az Unió reformjára mindezek tudatában égetően szükség lenne. Ennek az alapvető reformnak a részletei nyilvánvalóan nem taglalhatók egy ilyen, csak a körvonalakat vázoló tanulmány keretei között, s ugyanakkor túl is mutat a történész kompetenciáján, de két dolgot mindenképpen ajánlatosnak tartunk: meg kell szüntetni a gazdaságilag túl erős államok dominanciáját a többi felett, s vissza kell állítani az Unió eredeti politikai szövetség jellegét.

JEGYZETEK

- 1 Az államokon kívül négy „szabad város”, Frankfurt am Main, Lübeck, Bréma és Hamburg is tagja lett a szövetségnek. Anakronisztikus módon a nem német nyelvű Dánia is tagja lett a Bundnak, hiszen Holstein révén volt német tartománya.
- 2 Németalföld, Luxemburg.
- 3 A kérdéstről alapmű: Diószegi István: Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében. Felsőoktatási tankönyv. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1998.
- 4 Rumpler, H.: Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie. In: Österreichische Geschichte 1804–1914. Hrsg.: Wolfram, H. Verlag Carl Ueberreiter, Wien, 1997, 15. o.
- 5 Németh, I.: Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918). L’Harmattan Kiadó, Budapest, 9. o.
- 6 Kaplan, Morton A. (1921–): amerikai külpolitika szakértő, professor emeritus a Chicagói Egyetemen, iskolateremtő jelentősége van a külpolitikai rendszeranalízis területén.
- 7 Morton Kaplan’s Rules of the Balance of Power. In: Ormos Mária – Majoros István: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 18. o.
- 8 Bruck, Karl Ludwig von báró (1798–1860): osztrák politikus, közgazdász. 1848-ban tagja a Frankfurter Parlamentnek, 1855-től osztrák pénzügyminiszter.
- 9 Németh, I.: i. m. 42. o.
- 10 Uo.
- 11 Diószegi István: A hatalmi politika másfél évszázada. História Könyvtár, Budapest, 1994, 107. o.
- 12 Németh, I.: i. m. 42. o.
- 13 Ratzel, Friedrich: Politikai földrajz. In: Geopolitikai szöveggyűjtemény. Szerk.: Csizmadia Sándor – Molnár Gusztáv – Pataki Gábor Zsolt. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 1999, 181. o.
- 14 List, Friedrich (1789–1846): német közgazdász, gazdaságpolitikus, vállalkozó, egyetemi tanár.
- 15 Frantz, Constantin (1817–1891): szász származású filozófus, matematikus, politikus, diplomata. Ellenezte a Poroszország vezetésével megvalósuló német egységet. Lengyelország mint ütközőállam (Pufferstaat) elmélet egyik megalkotója. Antiszemitizmusa révén a Harmadik Birodalom politikájának egyik előfutára.
- 16 A lengyel társadalom döntő része megértette, a csehek és a délszlávok nagy része nem. A pánszlávizmus természetéről lásd: Gecese Géza: Pánszlávizmus az orosz politikában. In: História, XXIV. évfolyam (2002) 3. szám. 12–15. o.
- 17 Németh I.: i. m. 64. o.
- 18 Lagarde, Paul de (1827–1891): német teológus, orientalista. Eredeti nevén Paul Bötticher. A porosz alsóház konzervatív képviselőjeként szélsőséges antiszemita megnyilvánulásaival és műveivel Alfred Rosenberg elméletének egyik előfutára lett.
- 19 Lagarde terve Magyarországot is érintette. List nagytér-elmélete alapján a vámunió révén a terjeszkedés irányát a Balkán felé jelölték meg. Lásd: Gulyás László: Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés vetületi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió, Budapest, 2012, 185. o.
- 20 Dülffer, Jost: Deutschland als Kaiserreich (1871–1918). In: Deutsche Geschichte von den Anfängen bis zur Wiedervereinigung. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1991, 512. o.
- 21 Dülffer, J.: i. m. 513. o.
- 22 Ostmarkverein. : Fischer, Fritz: Der Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/1918.
- 23 Lásd: Glück, Helmut: Die preußisch-polnische Sprachenpolitik. Helmut Buske Verlag, Hamburg, 1979.; Tefner Zoltán: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914. L’Harmattan Kiadó, 2007, 497–523. o.
- 24 Németh I.: i. m. 90. o.; Alldeutsche Blätter, 1894. január 1.; Tokody Gyula: Ausztria–Magyarország és a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világalpítási terveiben (1890–1918). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963, 40. o.
- 25 „Die Notwendigkeit und Möglichkeit, als Ziel des Krieges neues Siedlungsland im Anschluß an die Grenzen Deutschlands zu schaffen”. Deutsches Bundesarchiv, Berlin. Reichskanzlei, Krieg 15. Vorschläge zu Friedensverhandlungen. Band 2. Nr. 2442/11. Bl. 171–189. In: Geiß, I.: i. m. 78. o.
- 26 Friedrich Wilhelm Ludwig von Schwerin (1862–1925): porosz hivatalnok, Köslin, majd Frankfurt an der Oder Kerület kormányzója.
- 27 A cári birodalommal kötendő győztes, úgynevezett „kemény béke” egyik rendelkezése lett volna, hogy az orosz állam ki-, pontosabban „hazatelepít” a volgai németiséget több más szigetnémetiséggel egyetemben.
- 28 Fischer, Fritz (1908–1999): német történész. Az I. világháborúról, a német világalpítási törekvésekről írt monumentális munkájával nagy vitákat váltott ki, megosztva mind a szakemberek táborát, mind a társadalmat.
- 29 Fischer, F.: i. m. 188. o.

- 30 Sering, Max von (1857–1939): német közigazdász. A német kormány megbízásából részt vett a keleti területek kolonizálásában. Friedrich Schwerinnel együtt megalapították a „Társaság a Belső Kolonizáció Fejlesztésére” elnevezésű szervezetet
- 31 Németh I.: i. m. 90. o.
- 32 Bethmann-Hollweg, Theobald von (1856–1921): német politikus, a Második Birodalom 5. kancellárja. Mérsékelt liberális politikájával 1917-ben ellentétbe került a hadvezetőséggel és a konzervatívokkal, e miatt lemondásra kényszerült.
- 33 Michaelis, Georg (1857–1936): német politikus, a vilmosi Németország 6. kancellárja. Rövid hivatali ideje alatt a hadsereg érdekeit képviselte a politikában.
- 34 Hertling, Georg von (1843–1919): bajor keresztény konzervatív politikus, egyetemi tanár. Michaelis utóda a kancellári poszton. Elődjéhez hasonlóan a hadsereg akaratár képviselte a politikában.
- 35 Geiss, Immanuel (1931–2012): német történész, egyetemi tanár. Fritz Fischer hamburgi doktorkolájában készítette el a német határsáv programról szóló munkáját. Grandiózus életművet hagyott hátra az I. világháború történetének kutatásában.
- 36 Németh I.: i. m. 189. o.
- 37 Rohrbach, Paul (1869–1956): kurlandi származású német politikus, publicista, evangélikus teológus, gyarmati tisztviselő. Különösen az I. világháború idején volt nagy hatással a német kül- és gyarmatpolitikára.
- 38 A peremállamokról lásd Rohrbach főművét: *Der deutsche Gedanke in der Welt*. Düsseldorf/Leipzig, é. n. (1912), 1914.
- 39 Roos, Hans: *Geschichte der polnischen Nation 1918–1978*. Kohlhammer Verlag, Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz, 1975. 21. o.
- 40 Burián István rajeci gróf (1851–1922): magyar politikus, diplomata, 1903-ban közös pénzügyminiszter, 1915 és 1918 között két alkalommal a Monarchia közös külügyminisztere. Tisza barátja, a magyar politikai érdekek képviselője a Ballhausplatzon.
- 41 Szokolay Katalin: *Az osztrák–magyar kormány lengyel politikája az első világháború idején*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, 48. o.
- 42 *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918)*. Eingeleitet und zusammengestellt von Miklós Komjáthy. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966, 290. o.
- 43 Kovács István: *Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2006, 60. o.
- 44 Anagyipari szervezet, a Centralverband Deutscher Industrieller; a könnyűipar és a vegyipar képviselő, a Bund der Industriellen; a kereskedők érdek-
- védelmi szervezete, a Hansa-Bund; a nagybirtokosokat tömörítő Bund der Landwirte; a parasztságot magába foglaló Deutscher Bauernbund; a Reichsdeutscher Mittelstandsverband, s a Christlicher Deutscher Bauernverein.
- 45 Németh I.: i. m. 194. o.
- 46 Delbrück, Clemens Gottlieb Ernst von (1856–1921): porosz politikus. 1902-ben Danzig főpolgármestere, 1905-ben kereskedelmi miniszter, 1909-től porosz belügyi államtitkár, államminiszter, 1914–1916 között a Porosz Államminisztérium alalnöke.
- 47 Deutsches Bundesarchiv, Berlin. Reichskanzlei Nr. 2476. Bl. 56-57. Idézi: Geiss, Immanuel: *Der polnische Grenzstreifen 1914–1918. Ein Beitrag zur deutschen Kriegszielpolitik im Ersten Weltkrieg*. Matthiesen Verlag. Lübeck und Hamburg, 1960. 25. o. [A levéltári állományok az 1990 előtti rendszer szerintiék – T. Z.]
- 48 Lengyel Királyság: az 1815-ös Bécsi Kongresszus óta a varsói, vagy orosz Lengyelország egyik elnevezése.
- 49 Militär-Generalgouvernement Warschau. Vezetője egy porosz tábornok, Hartmut von Beseler vezérezredes lett.
- 50 Andrian-Werburg, Leopold Freiherr von (1875–1951): sokoldalú tehetséggel megáldott diplomata. Az Osztrák Életrajzi Lexikon szerint irodalmi műveket is írt, köztük költeményeket, 1918-ban pedig a Hoftheatert is vezette, jó barátságban állt Hermann Bahrral, Hofmannsthallal és Arthur Schnitzlerrel.
- 51 Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Politisches Archiv. I. Allgemeines. Geheime Akten. 1839-1868, 1873-1918. Liasse XLVII 1c. K. 496. *Die Frage österreichischen Gebietserwerbes im Nordosten im Falle eines glücklichen Krieges der Zentralmächte gegen Rußland*.
- 52 Riezler, Kurt (1882–1955): filozófus, diplomata, az I. világháború alatt Bethmann-Hollweg kancellár tanácsadója.
- 53 Riezler, Kurt: *Tagebücher, Aufsätze, Dokumente*. Eingeleitet und herausgegeben von Karl Dietrich Erdmann. Vandenhoeck Rupprecht in Göttingen, 1972. A Német Nagyvezérkar először Koblenzben, majd szeptember 30-tól Luxemburgban, azt követően 1918 novemberéig még nagyon sok helyen működött. A Nagyvezérkar nagyon komoly döntésekre létrehozott szervvé vált a háború folyamán. A testület lényegében Németország „nagy kormányának” is felfogható, hiszen a császáron és a birodalmi kancelláron kívül az OLH (Legfelsőbb Hadvezetés), az Admiralitás Törzsének főnökével a teljes flottavezetés, a külügyi államtitkár stb. is részt vettek benne. 196. o.
- 54 Riezler, K.: i. m. 198–199. o.
- 55 Galántai József: *Az első világháború*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1988. 298. o.
- 56 Lichnowsky, Karl Max herceg (1960–1928):

- sziléziai születésű porosz politikus és diplomata. A porosz alsóház tagja, majd bécsi és később londoni nagykövet. Az 1914-es júliusi válság alatt a háború elkerülésének céljából figyelmeztette a német kormányt Nagy-Britannia esetleges beavatkozási szándékára.
- 57 Lemke, Heinz: *Allianz und Rivalität. Die Mittelmächte und Polen im ersten Weltkrieg (Bis zur Februarrevolution)*. Hermann Böhlau Nachf. Wien–Köln–Graz, 1977. 60. o.
- 58 Czernin, Ottokar von und zu Chudenitz (1872–1932): cseh arisztokrata, politikus, diplomata, 1917-ben és 1918-ban közös külügyminiszter.
- 59 Ugron István ábránfalvi (1862–1948): Primor székely családban született Erdélyben. A bécsi Keleti Akadémia elvégzése után több európai fővárosban szolgált konzulként, majd a háború alatt a külügyminisztérium lengyel referense lett. Andrian utódként 1916-tól Varsóban a Német Katonai Főkormányzósághoz akkreditálva szolgált követi minőségben.
- 60 Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Politisches Archiv. I. Allgemeines. Krieg 11/o. Liasse. K. 928. *Verhandlungen über das polnische Problem Jan.-Nov. 1916.*
- 61 Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Politisches Archiv. I. Allgemeines. Krieg 11/o. Liasse. K. 928. *Verhandlungen über das polnische Problem Jan.-Nov. 1916.*
- 62 Ludendorff, Erich Friedrich Wilhelm (1865–1937): német gyalogsági tábornok, a német hadsereg első szállámostere, Hindenburg helyettese. 1919 után a nemzetiszocialistákhoz csatlakozott.
- 63 Naumann, Friedrich (1860–1919): német politikus, közigazdász, evangélikus teológus. Nagy hatású könyve, a *Mitteleuropa*, 1915-ben az egyik legtöbbet olvasott könyv volt Európában.
- 64 *Hohenlohe-Schillingfürst, Gottfried Prinz (1867–1932)*: osztrák történelmi mágnás család tagja, Chlodwig Hohenlohe-Schillingfürst német kancellár unokaöccse, vezérőrnagy, diplomata, 1914 és 1918 között berlini osztrák–magyar nagykövet.
- 65 Görtemaker, Manfred: *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Von der Gründung bis zur Gegenwart*. Verlag C. H. Beck München, 1999. 120. o.
- 66 Adenauer, Konrad Hermann Josef (1876–1967): német kereszténydemokrata politikus, jogász, közigazdász. Két alkalommal is Köln főpolgármestere. 1933-ban nyugdíjazták, 1944-ben a Hitler elleni merénylet után bebörtönzik. A Német Szövetségi Köztársaság első kancellárja (1949–1963).
- 67 Erhard, Ludwig Wilhelm (1897–1977): német közigazdász, politikus. Adenauer kormányá-
- ban gazdasági miniszter, 1963 és 1966 között kancellár.
- 68 Erhard, Ludwig: *Jólétet mindenkinek*. Konrad Adenauer Alapítvány, 1993. 9. o.
- 69 Uo.
- 70 Paqué, Karl-Heinz: *Marktwirtschaft und Sozialethik – einige einfache Überlegungen*. In: *Markt mit Moral. Das ethische Fundament der sozialen Marktwirtschaft*. Verlag Bertelsmann Stiftung, Gütersloh, 1994. 26. o.
- 71 Görtemaker, M.: i. m. 179. o.
- 72 Erhard, L.: i. m. 7. o.
- 73 Görtemaker, M.: i. m. 178. o.
- 74 *Hauptschuldige (Kriegsverbrecher)*, Belastete (Aktivisten, Militaristen, Nutznießer), Minderbelastete, Mitläufer, Entlastete.
- 75 A nyugatnémet csapat meglepetésszerű 3:2-es győzelme a berni vb-döntőben már a kortársakban is felkeltette a doppinghasználat gyanúját. Az újabban napvilágot látott kutatások ezt a gyanút látszanak igazolni. A Lipcsei Egyetem kutatásait leíró tanulmány alapján (*Doping in Deutschland*) a német csapatot egy artevin nevű ajzószerezrel kezelték, amelyet a II. világháború alatt kísérleteztek ki katonai célokra. In: www.borsonline.hu/cikk.php?id=35052; www.derwesten.de › Sport. Letöltés: 2013-05-25.
- 76 Bóka Éva: *Az európai egység gondolat fejlődéstörténete*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001. 16. o. A fejlődéstörténetről lásd még: Tefner, Zoltán: *Entwicklung des paneuropäischen Gedankens*. Grundrisse einer Synthese. Egyetemi jegyzet. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest, 1996.
- 77 Coudenhove-Kalergi, Richard Nikolaus Eijiro Graf (1894–1972): Tokióban született, édesapja osztrák–magyar diplomataként Japánban szolgált. Iskoláit Csehországban és a bécsi Theresianumban, majd a Bécsi Egyetemen végezte. A Paneuropa című folyóirat szerkesztője. 1933 után üldözték, külföldre távozott. 1950-ben Nagy Károly-díjat kapott.
- 78 A nyilatkozatot Paul Reuter, jogi tanácsadó készítette elő Bernard Clappier és Jean Monnet, az akkori francia miniszterelnök közreműködésével. In: Robert Schuman, hu.wikipedia.org/wiki. Letöltés: 2013-05-23.
- 79 In: Robert Schuman, hu.wikipedia.org/wiki. Letöltés: 2013-05-23.
- 80 Párizsi szerződés 1951-ben, a Római szerződés 1957-ben létrehozta a gazdasági közösséget és az Euratomot. In: Robert Schuman, hu.wikipedia.org/wiki. Letöltés: 2013-05-23.
- 81 Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. Bevezetés. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 384. o.

„Vajúdtak a hegyek...” – A felső-árvai és szepesi községek Lengyelországhoz csatolása (1918–1920)

1920. július 28-án a belgiumi Spában a Nagykövetek Tanácsa döntőbírói ítélete szerint az egykori Magyarország északi határvidékének egy része, mintegy 600 négyzetkilométernyi terület huszonnégy árvai és szepesi községgel, összesen 25 000 lakossal Csehszlovákiától Lengyelországhoz került. Ezzel lezárult a két ország közötti, hosszú határvita, magyar szempontból pedig a trianoni örökséggel kapcsolatos történések egy kicsi, de korántsem lényegtelen fejezete.

A döntésig azonban hosszú út vezetett. Közel két éven át vajúdtak a hegyek, s dúlt a két antant-szövetséges közötti vita a terület hovatartozásáról. Jóllehet e hegyi – tegyük hozzá, koldusszegény – falvak hovatartozásának kérdése eltörpült a csehszlovák–lengyel viszonyt a kezdetektől alapjaiban meghatározó tescheni (lengyelül Cieszyn, csehül Těšín) konfliktus mellett, s legjobb esetben is csupán harmad-negyedrangú szerepet játszhatott a háború utáni nagypolitikában, jelentőségét mégsem lehet lebecsülni, hiszen e viszályban is, mint cseppben a tenger, visszatükröződött a térség és a nemzetközi politika majd minden aspektusa.

Az észak-árva és szepesi, valamint trencsényi (a csácai járás egy kis részét illető) lengyel területi követelések azon túl, hogy a konfliktus kezdetekor, 1918 novemberében még formálisan Magyarországhoz tartozó területekre irányultak, közvetlen hatással voltak nem csupán a Csehszlovákiához fűződő kapcsolatokra, de a lengyel–szlovák viszony alakulására is. Mindebben igen nagy szerepet játszottak a krakkói politikai körök önálló, a varsói központi akarattól időnként eltérő, vagy azzal éppen ellentétes kezdeményezései.

A lengyelek területi követeléseiket, amelyek Szepesben egészen a Poprad völgyéig, jelesen a Lubló–Podolin vonalig terjedtek, Árva esetében pedig a teljes trsztenai és a námesztói járás egy részére terjedtek ki, történelmi és etnikai érvekkel igyekeztek meg támogatni, azonban ez az érvelés egyik esetben sem látszott igazán biztos alapokon nyugodni.

Ami a történelmi jogcímet illeti, a lengyel fél azzal érvelt, hogy Árvában ezek a határ menti területek az Árpádok alatt még Lengyelországhoz tartoztak. Stanislaw-Eljasz Radzikowski, a gorál kérdés egyik legjobb ismerője, nem mellesleg a „gorál ideológia” atyja hangsúlyozta, hogy a két ország közti határ a XII–XIII. században a Vág folyó mentén húzódott, s hogy Szepes esetében a Zsigmond király által elzalogosított 16 szepesi város háromszáz éven át Lengyelországhoz tartozott.

Megalapozottabbnak, bár korántsem perdöntőnek tűnhetett az etnikai-érv. Kétségtelen, hogy – különösen Felső-Árvában, továbbá Szepes ófalui járásában az egykori soltész-, vagyis irtványfalvak telepesei a Kárpátok északi oldaláról érkeztek, s ezek a „lengyelgorálok” a szomszédos szlovák tömb erős nyelvi-kulturális hatásai ellenére is megőrizték – a szlovákokéhoz egyébként nagyon is közelálló – nyelvüket és szokásaikat. Nemzettudatukat azonban nem. Ezeknek a határ menti falvaknak a népe egyébként sem érezte különösebb szükségét a nemzeti önmeghatározásnak, s ennek nem is adta különösebb jelét. Ha pedig egyáltalán, akkor az rendszerint a szlovákság nemzeti törekvéseivel való azonosulásban jelentkezett (a bobrói és a námesztói országgyűlési választókerület mindig biztos mandátumot jelentett a szlovák politikusok számára). Jellemző, hogy egy

öreg gorál arra a kérdésre, hogy milyen nyelven beszélnek a falujában, s kicsodák is ők tulajdonképpen, 1910-ben azt a választ adta, hogy „a mük nyelvünkön. Mük olan kallódó nép vagyunk.”

A nemzeti tudat ilyen „kallódó, lappangó állapotának” természetesen nem ez volt az egyetlen esete a korabeli Magyarországon, vagy akár Közép-Európában; a szomszédos népeknél is találkozhattunk e korban hasonló jelenségekkel a nyelvi-kulturális „végeken”, határszélen vagy szórványokban élő népcsoportok, közösségek életében.

Ezt az öntudatlan, nemzeti érzéseiben szunnyadó paraszti tömeget kívánták a határ túloldaláról érkező lengyel értelmiségiek „felébreszteni”. Az akció egyéni kezdeményezések, látogatások formájában 1895 körül indult nemzeti-romantikus elképzelések jegyében; a podhalei, vagyis a lengyel Tátraalja gorálságát korábban, az 1870–80-as években felfedező és segítő mozgalomhoz nagyon hasonlón, mintegy annak dél irányban, a déli „végek” felé, az országhatárokon túlra történő kiterjesztésével.

A lengyel népi-nemzeti gyökerű „gorál romantikával” kapcsolatban érdemes egy rövid kitérőt tennünk. A podhalei gorálok ügyét a galíciai – mindenekelőtt krakkói – értelmiség a XIX. század utolsó harmadában nemzeti ügynek tekintette és akként is kezelte. Ekkor és így fedezte fel magának a gorál folklórt, s idealizálta azt, majd építette ki nemzeti üdülő- és zarándokhelyé Zakopánét, ezt az addig jóformán ismeretlen kis gorál falut. Itt és ekkor született meg a „zakopáni stílus”, amely sokkal többet jelentett a három részre szabdalt ország értelmisége számára, mint csupán gorál elemeket alkalmazó építészeti irányzatot; a gorál ideológiára és a hozzá kapcsolódó művészeti irányzatokra a nemzettudat, az összetartozás érzésének erősítése céljából is szüksége volt.

A fentiek ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy amikor 1902-ben újfent, immáron sokadszor napirendre került a Halas-tó körüli (Morskie Oko, vagyis Tengersizem), 651 hold havasi legelő hovatarozásával kapcsolatos területi vita, a lengyelek ezúttal nemzeti ügyet kreáltak belőle. A vita eredetileg magánjellegű birtokviszálynak indult, de aztán hamarosan Galícia és Magyarország közötti határvitává dagadt, s mozgósította az egész lengyel sajtót, s rajta keresztül a közvéleményt. Nálunk viszont a Magyarországi Kárpátgyesületen és néhány helyi lapon kívül egyetlen orgánus, egyetlen szervezet sem foglalkozott a kérdéssel. A kormányzati körök legkevésbé.

A felek, Galícia tartomány és a magyar kormány végül döntőbíróság elé vitte az ügyet, s a lényegében lengyel tagokból álló országos (osztrák), Grácban összeülő, s német tárgyalási nyelvet használó döntőbíróság annak rendje és módja szerint – az egyébként kiváló perelőkészítő munkát végző – lengyelek javára hozta meg ítéletét. A döntés nálunk nem váltott ki különösebb visszhangot, csupán néhány szepesi német és magyar nyelvű lap berzenkedett ellene, a lengyelek viszont hatalmas ovációval fogadták az igazság, vagyis „nemzeti ügyük” győzelmét. De térjünk vissza tárgyunkhoz!

A magyarországi lengyel gorálság „öntudatra ébresztésének” munkája 1895 körül kezdődött, lengyel önkéntes aktivisták vissza-visszatérő, s az idők során egyre gyakoribbá váló látogatásaival. Mindez kezdetben spontán és persze meglehetősen szervezetlen formában történt; tulajdonképpen a helyi gazdákkal folytatott beszélgetésekben merült ki. A későbbiekben a kapcsolat állandóvá vált, ugyanakkor pedig a lengyel fél részéről kialakult bizonyos természetes munkamegosztás, amennyiben Szepessel elsősorban a lebergiek, az 1905-ben létrehozott ún. „Szepesi Kör”, Árvával viszont a közeli krakkóiak és Nowy Targ-iak foglalkoztak, míg Csácán Beniac plébánost és egy vasutast sikerült megnyerni az ügynek. A „munka” Szepesben nagyon kevés eredménnyel járt, Csácán sehogyan sem, Árvában azonban sokkal kedvezőbben alakult a kép; sikerült néhány, a helyszínen már önjelölt ez irányban korábban is tevékenykedő fiatal helyi értelmiségit

bevonni. Az ő segítségükkel, tevékeny közreműködésüknek hála lassacsckán kialakult egy jól működő kapcsolati háló. A hálózat tagjai nem csupán a rábeszélés, meggyőzés erejével éltek, hanem lengyel nyelvű vallásos irodalmat, naptárokat stb. terjesztettek ingyenesen a helyi gazdák között. Ezt a lengyel fél, személy szerint dr. Jan Bednarski, a közeli Nowy Targ tisztiorvosa biztosította, akinek e célra megfelelő (konspiratív) pénzalap is rendelkezésére állt egy lengyel társadalmi szervezet, a Towarzystwo Szkół Ludowych, a Népiskolai Egyesület részéről.

A felső-árvai, helyi aktivisták „hármastfogata” Stercula Jenő jablonkai gyógyszerészből Matonog Sándor podvilki segédjegyzőből és a szintén jablonkai illetőségű seminaristából, Machay Nándorból állt. Rájuk hárult a terepen folytatott „felvilágosító munka” neheze, a gazdák egyenkénti meggyőzése.

Stercula a budapesti egyetemen szerezte gyógyszerési oklevelét, anyanyelvi szinten beszélt magyarul (a szlovákok szerint kétség sem férhetett ahhoz, hogy magyar volt) és mint podvilki születésű, természetesen gorálul. De természetesen az irodalmi lengyel is a sajátja volt, továbbá beszélt és olvasott németül. 1908-ban nyitotta meg Jablonkán a „Meváltóhoz” címzett patikáját egy fából ácsolt parasztházban. Stercula gyógyszertára hamarosan a mozgalom központjává vált.

Aleksander Matonog, a podvilki postamester fia, anyagi okok miatt nem tudta befejezni középiskoláit. Tehetséges, sőt, sokoldalú fiatalember volt pedig, aki hasztalan próbált kitörni ebből a szegénységből. Többek között volt színész is – a krakkói Slowacki Színházban kapott kisebb szerepeket, sőt, egy budapesti színház egy népszínművét is elfogadta. Végül segédjegyzői állást kapott szülőfalujában.

Machay Ferdinánd, a jablonkai útmester kisebbik fia Trsztenán kezdte el középiskolai tanulmányait (ez volt az ország legnépesebb középiskolája), majd a pozsonyi főgimnáziumban érettségizett. A papi hivatást választotta, csakúgy, mint bátyja. Machay saját bevallása szerint előbb magyarnak, majd gimnazista korában szlováknak érezte magát, de aztán egy krakkói látogatást követően rádöbent lengyeliségére. A neofiták buzgalmával és mindent elsőprő lelkesedésével szállt harcba saját és gorál társai lengyeliségéért, s az 1910-es évek végére a mozgalom karizmatikus vezetőjévé vált.

Ez a hármastfogat kiválóan húzott ugyan, de egymagában nem érhetett volna eredményt; ehhez segítségre volt szükség, mégpedig mind külső, mind pedig belső segítségre, támogatásra. Ezt a külső – anyagi és szervezeti, szervezési – segítséget a már említett Bednarski doktor, a belsőt pedig a fiatal történész, a későbbi debreceni professzor, Divéky Adorján személye garantálta. A Divéky család kúriája Podvilken állt, s a Divékyek hagyományosan fontos szerepet játszottak a vármegye életében, magas tisztségeket töltve be a megyei közigazgatásban. Matonog segédjegyzői állását is Divéky járta ki. A család ugyanakkor kiváló kapcsolatokkal rendelkezett, nem csupán a megyében, de országos szinten is.

A Bednarski és a Divéky–Stercula páros névvel jegyzett együttműködés kölcsönös előnyöket ígért. Két természetes szövetséges talált itt egymásra, akik – bár különböző indítékkal, de – azonos célokat tűztek ki maguk elé, jelesen a magyarországi gorálok nemzeti, lengyel nemzeti öntudatra ébresztését. Ugyanakkor viszont mindkét oldal vezetője, Bednarski és Stercula egyaránt tisztában volt az együttműködés taktikai jellegével, bevallott és be nem vallott céljaival. Ahhoz azonban, hogy ez az együttműködés működjön, előbb meg kellett nyerni a hivatalos körök támogatását, de legalábbis hallgatóságos jóváhagyását.

A magyar megyei közigazgatás kezdetben gyanakodva fogadta a „goral mozgalomról” érkező híreket – valamilyen új pánszláv megmozdulást, cselet véltek benne felfedezni. Divéky és Stercula feladata volt ezeket a kétségeket eloszlatni.

A leginkább érdekelték közül a negyedik félnek, a szlovákoknak viszont már a kezdetektől sem volt semmi kétségük afelől, hogy az egész mozgalom ellenük irányul, s nem más, mint összeesküvés az egyébként is szlovák tudattal rendelkező gorálság leválasztására és a szlovák nemzettel való szembeállítására. Ennek megfelelően árulást kiáltottak, különösen, amikor nyilvánosságra kerültek az 1910-es népszámlálás eredményei.

A korábbi népszámlások során egyetlen alkalommal sem találtak a számlálóbiztosok lengyel anyanyelvűeket sem Árvában, sem Szepesben. Most igen. Árvában 16 000, Szepesben mintegy 500 lengyel anyanyelvű személy került összeírásra. Pontosabban a magyar, német és szlovák anyanyelvűek mellett, miután lengyel mint anyanyelv nem szerepelt a kérdőívben, az „egyéb” kategóriába sorolták őket.

Ez a népszámlálási siker a gorál mozgalom első, nagy győzelmét, s egyben legitimációját hozta magával – legalábbis Felső-Árvában. A siker lényegében három embernek volt köszönhető: Divéky Adorjának, Stercula Jenőnek és Matonog Sándornak. Divéky a kérdezőbiztosokat „világosította fel”, Stercula és Matonog pedig a gazdákat. Hasonló előkészítés megfelelő helyi aktivisták hiányában Szepesben nem történt, ami meg is látszott az ottani eredményen.

A mozgalom gorál tájszólásban írt, „Kik vagyunk?” című programadó kiáltványa, egy 23 oldalas, Krakkóban – Bednarski pénzén – nyomtatott kis füzet már 1908-ban elkészült, azonban nem kerülhetett terjesztésre, mert a három szerző legfiatalabbika, Machay túlságosan keményen talált benne fogalmazni, s attól lehetett tartani, hogy a magyar hatóságok betiltják – akár magát a mozgalmat is. A második, javított (az aktuális politikai szempontoknak megfelelő) kiadás terjesztésének azonban már nem lehetett akadálya. Stercula a kiadvány legfontosabb részeit magyarra fordítva eljuttatta a vármegyéhez, amely azt a Belügyminisztériumhoz továbbította. Az alábbiakban ebből a kiadványból idéznénk:

„Lengyel vagy tót? Kik vagyunk? Vajon ez a kérdés jutott-e valamikor eszetekbe, ti felső-árvaiek és szepességiek? Fontos kérdés ez pedig, mert arról van szó, tótok vagyunk-e vagy lengyelek... Legtöbben vannak az olyanok, akik azt mondják, hogy mi itt se nem lengyelül, se nem tótul beszélünk, hanem a mi nyelvünkön...”

Mi is polgárai vagyunk e drága hazánknak, mi tudjuk, hogy a magyar kormányzat senkitől sem kívánja, hogy feledje el nyelvét, tőlünk sem kívánja, hogy tagadjuk meg lengyel eredetünket s hogy tótosodjunk el – hát akkor ne kívánják ezt tőlünk a tótok sem... Mi bízunk abban, hogy a magyar kormány nemcsak, hogy meghallgatja jogos óhajainkat, de reményünk van rá, hogy törekvésünkben támogatni is fog...

Testvéreinket, a tótokat pedig arra kérjük, ne ellenkezzenek mozgalmunkkal. Szépen megköszönjük nekik, hogy mindezideig rólunk hanyagokról gondoskodtak, de most már a körmünkre égett ez. Mi nem akarunk közéjük olvadni, de élni akarunk úgy, amint minket az Isten megteremtett. Arra a meggyőződésre kellett jutnunk, hogy a beolvasztás az ő részükről sokkal veszedelmesebb, mint a magyarosítás; ők nyelvrokonaink, s ez alapon hamarosan bekapnának minket.”

A kiáltványban, azon túl, hogy hangsúlyozza a goráloknak a magyar hazához, a magyar államhoz való hűségét, nincs szó követelésekről, csupán „óhajokról”, „kívánságokról” és „kérekekről.” Meglehetősen szerény óhajok ezek: óhajtják a lengyel nyelv használatát a templomban, s bevezetését kívánják az elemi iskolai vallásoktatásba. Istenes, de legalábbis naiv kívánságuk pedig a „tótokhoz” az, hogy engedjék, bocsássák el őket maguktól békében, békességben.

A szlovák reakciót már említettük. A magyar hivatalos körök egyelőre kivártak: nem támogatták, de nem is akadályozták a mozgalmat. Az említett óhajítások azonnali teljesítésére egyébként sem lett volna lehetőség: ehhez nem csupán a politikai akarat hiány-

zott, de a kompetencia is. Felső-Árvában csupán egyetlen állami elemi iskola működött (Jablonkán), a többi egyházi kezelésben volt. Ugyanakkor a plébánosok többsége mind Észak-Árvában, mind pedig Szepes gorálok lakta ófalui járásában, bár sok esetben helyi származású lévén kiválóan beszélt gorálul, szlovák érzelmű volt, s így aztán a templomban nem is lett volna hajlandó a latinon és szlovákon kívül más nyelvet használni, még akkor sem, ha azt a szepesi püspök akarja. Márpedig a szepesi püspök egyelőre nem akarta.

A mozgalom azonban hamarosan további értékes segítséget kapott, nem csupán a lengyelek, de a magyar hivatalos, még inkább fél-, de leginkább a nem-hivatalos körök részéről.

Bednarski Nowy Targban 1912 végén megindította a „Gazeta Podhalanska” című lapot, a Podhaleiek Egyesületének orgánumát, amelyben „Szepes és Árva” állandó rovatot kapott, fórumot biztosítva a magyarországi gorálokról szóló tudósításoknak. A lapot 500 példányban, ingyen terjesztették Árvában és Szepesben. A lap terjesztését a magyar hatóságok kezdetben nem engedélyezték, később azonban már nem állítottak elé akadályt.

Ugyanakkor a mozgalom népszerűsítésére a helyi sajtóban (az Árvamegyei Hírlapban, a világháború kitöréséig 13 cikk jelent meg Stercula tollából), majd országos lapokban is széleskörű sajtókampany indult. Az országos sajtóhoz kapcsolatai mozgósításával Divéky törte az utat. Sikerült neki többek között elnyernie a felvidéki nemzetiségi kérdés egyik legkiválóbb szakértőjének, Steier Lajosnak a támogatását, sőt, Rákosi Jenő tollából is jelent meg cikk a Magyar Hírlapban a magyarországi lengyel gorálokról. Nyáry Albert báró, az ismert lengyelbarát politikus, az „A cél” szerkesztője Divéky cikkét közölte lapjában stb.

1914 első negyedévében két fontos eseményre is sor került: a nem sokkal azelőtt megalakult „Felvidéki Magyar Újságírók Egyesülete” – nem mindennapi diplomáciai érzékről téve tanúbizonyságot – a szlovákság akkori fellegrárába, Turócszentmártonba hirdette meg soros találkozóját, amelyen a gorál kérdés is napirendre került. Előadója Francsák Gábor volt, akinek javaslatára különbizottság alakult a kérdés tanulmányozására. Tervebe vették egy „gorál monográfia” kiadását is.

Eperjesen március 7–8. között tartottak a lengyel–magyar barátság jegyében találkozót, amelynek egyetlen napirendi pontja volt: a gorál mozgalom támogatásának módjai és lehetőségei. A találkozón lengyel részről a Gazeta Podhalanska szerkesztőjén kívül részt vett gr. Agenor Goluchowski, vezető galíciai politikus, a bécsi parlament felsőházának tagja is. Megállapodás született, hogy kéréssel fordulnak a szepesi püspökhöz, gondoskodjon a gorálok lengyel nyelvű lelki gondozásáról és vallásoktatásáról – ehhez Bilczewski krakkói püspöktől is segítséget vártak.

A nyáron kirobbant világháború azonban minden további tervet és reményt magával sodort, s hosszú évekre lehetetlenné tett bármiféle politikai jellegű tevékenységet. Az aktivisták többsége mindkét oldalon bevonult, az otthon maradtak nem mutattak aktivitást. Egyedül a Gazeta Podhalanska jelent meg továbbra is, bár egyre inkább cenzúrázott formában, s az is előfordult, hogy teljes számai maradtak ki.

1918 őszének gyors egymásutánban bekövetkező eseményei, Tisza bejelentése az országgyűlésben a háború elvesztéséről, a Monarchia darabokra hullása, a nemzetiségek elszakadási nyilatkozatai, beleértve a szlovákok turócszentmártoni nyilatkozatát, majd a forradalom kitörése valósággal sokkolta a felvidéki, különösen pedig a határ menti, nemzetiségek lakta megyék magyar közigazgatását. A falvakban felbomlott a rend – Felső-Árvában pl. a felsőzubricai jegyzőt félig agyonverték, de Szepes ófalui járásában sem maradt egyetlen jegyző sem a helyén. A katonaságot és a csendőrséget már korábban visszavonták. A falvak „rebelliója” során kifosztották nem csupán az állami raktárakat, de

a zsidó boltosokat, bérlőket és kocsmárosokat is, akikben a parasztok nem csupán megrablóikat, de a gyűlölt államhatalom támogatóit is látta.

A városokban kettős hatalom alakult ki: az elbizonytalanodott, a központ által magára hagyott megyei közigazgatás mellett felálltak a nemzetiségi nemzeti tanácsok is. Eközben Árvához és Szepeshez ha lassan is, de biztosan közeledett a csehszlovák hadsereg, amelynek csupán saját óvatossága jelentett akadályt az előnyomulásban.

Galíciában a jól szervezett, s a tartomány politikai-katonai vezetésében is szép számban jelen levő lengyelek már október végén átvették a katonai-közigazgatási irányítást; Nowy Targban megalakult a Nemzeti Szervezet (Organizacja Narodowa) és annak szepes-árvai szekciója, amelyben már nyíltan beszéltek a magyarországi gorál községek Lengyelországhoz való csatlakozásának szükségességéről.

A frontról hazatérő Machay tisztelendő személyében új, karizmatikus vezér került az árvai gorál mozgalom élére, olyasvalaki, aki fenntartás nélkül végrehajtotta Bednarski utasításait. Miután november 3-án részt vett az utolsó Nowy Targ-i megbeszélésen, Machay két nappal később Jablonkán Jan Piekarczyk bíró lakásán néhány bizalmi emberével megalakította a Lengyel Nemzeti Tanácsot. A Tanács első dolga volt, hogy kiadjon egy előre megszövegezett nyilatkozatot a népek önrendelkezésének wilsoni elvére hivatkozva a Magyarországtól történő elszakadásról, kifejezve Trencsén, Árva és Szepes megye lengyel lakta falvainak óhaját a nagy, katolikus Lengyelországhoz való csatlakozásra.

A Lengyel Nemzeti Tanács ezen óhaja már másnap délután teljesült – legalábbis Felső-Árvában. Jablonkára bevonult a lengyel katonaság – mintegy szakasznyi, hamarjában egyenruhába bújtatott Nowy Targ-i végzős gimnazista és zakopanei fiatal –, majd megszállta a Chyżnéig terjedő vonalat. Valamivel később a námesztói járás két községe, Rabcsa és Polhora is lengyel megszállás alá került – ide viszont Bednarskiék akciójától függetlenül, a zywieci katonai parancsnokság önálló akciója nyomán vonult be egy tucatnyi katona.

A krakkói lengyel katonai parancsnokságot teljesen váratlanul érte Bednarskiék és a zywieciek akciója, s azonnali magyarázatot követelt. Miután azonban Bednarski megnyugtatta az illetékeseket, hogy a megszállásra „saját erőből” és békés körülmények között került sorra, a kedélyek Krakkóban megnyugodtak. Az ottani parancsnokság ugyanis attól tartott, hogy a jablonkai akció a sokkal fontosabb „ukrán frontról” vonhat el erőket. A szepesi határ menti falvak megszállására helyi kezdeményezés és megfelelő katonai erő hiányában egyelőre nem került sor.

Mind a még helyén levő megyei magyar közigazgatást, mind pedig a mellette működő magyar és szlovák nemzeti tanácsot sokkolta a lengyel megszállás híre, de egyik sem volt abban a helyzetben, hogy bármilyen ellenlépést foganasítson. Mindenesetre tiltakoztak a lengyelek kész tényeket produkáló politikája ellen.

Időközben a cseh–lengyel határszélen, Cieszynnél (*Těšín*mél), e lengyel lakosságú, de Csehszlovákiához tartozó fontos vasúti csomópontnál hasonló, csak jóval nagyobb szabású események játszódtak le. A csehszlovák–lengyel szembenállás ezzel mindkét „fronton” kialakult, s az elkövetkező évekre meghatározta a két ország viszonyát.

November végén a Nowy Targ-i vezetés 2000 katonával kívánta megszállni Felső-Árva és Szepesség általuk követelt területeit, tudván, hogy hamarosan befutnak a csehszlovák alakulatok. A krakkói parancsnokság azonban visszautasította a kérést. Nowy Targ ekkor már 600 főnyi katonasággal is megelégedett volna, de a legfelső katonai vezetés, személy szerint Pilsudski marsall ezt sem engedélyezte. Pilsudski egyébként is felesleges, sőt politikai szempontból káros akciónak tartotta a kalandot. Döntése előre vetítette az árvaszepesi kérdésben a későbbiekben Varsó és Krakkó között kialakuló ellentétet, sőt éles szembenállást.

Szepesben közben megalakult – nem kis nehézségek után – a „Lublói Szepesi Lengyel Nemzeti Tanács”. Ugyanakkor viszont Ófalun, a járás központjában Szlovák Nemzeti Tanács jött létre. A csehszlovák csapatok december közepén már Poprád előtt álltak, s a Nowy Targ-i vezetésnek, ha nem akart lekésni az alkalomról, lépnie kellett. Egy kisebb lengyel egység be is hatolt a Poprád völgyébe, s december 21-én Podolinig nyomult előre, hogy aztán visszavonuljon Javorinára, míg egy másik csapat az ófalui járást szállta meg. Miután kisebb összetűzésre került sor a két ország járőrei között, Czynznén és Poprádon a két fél kijelölte a katonai demarkációs vonalat.

A katonailag és diplomáciailag is kedvezőbb helyzetben levő csehszlovák fél kihasználta Lengyelország szorongatott helyzetét Lembergnél, s a lengyelek által a Ganznál megrendelt 30 vagonnyi lőszert csak akkor volt hajlandó átengedni, ha a lengyelek kiürítik az általuk elfoglalt árvai és szepesi területeket. A lengyel kormány kénytelen volt engedni: 1919. január 13-án a lengyel katonaság parancsot kapott a régi magyar országhatár vonalára történő visszavonulásra.

A kiürítés nem csupán diplomáciai presztízavesztést jelentett a lengyel kormánynak, de mindenekelőtt igen nehéz helyzetbe hozta a krakkói és Nowy Targ-i, magukat a gorál ügy mellett teljes mértékben elkötelezett köröket, ugyanakkor mélyen elkeserítette a mozgalom helyi aktivistáit, akiknek a csapatokkal együtt kellett távozniuk. Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy az érdekeltek lemondtak volna eredeti törekvéseikről, nem, erről szó sem volt, csupán a küzdelem feltételei változtak meg, igaz, egyelőre számukra nagyon is kedvezőtlen módon.

A nagy feladatot a kérdés nemzetközi tétele jelentette – az adott körülmények között csupán ez látszott járható útnak. Erre előbb nyílt lehetőség, mint az érdekeltek gondolták volna, még pedig a cieszyini (tēšini) konfliktus kiéleződésével. 1919. január 25-én ugyanis kirobbant az ún. „hétnapos háború”, amely során a túlerőben levő csehszlovák csapatok visszaszorították a lengyel erőket a régi államhatár vonaláig. Ezzel végleg meghiúsult egy esetleges megegyezés a két ország között, s a következő évekre állandósult a szembenállás. Ebben a helyzetben pedig a lengyel kormány, illetve külpolitika számára az addig harmad-negyedrendűnek gondolt szepes-árvai kérdés hasznos, kijátszható kártyává lépett elő a diplomáciai játszmában.

A lengyel csapatok távozását a lakosság Felső-Árvában elkeseredéssel, a Magurán túli szepesi fálvokban viszont örömmel fogadta. A bevonuló csehszlovák katonai alakulatok – többek között egy tengerészkülönítmény –, valamint az őket követő csendőrség és tisztviselők minden lehetőt elkövettek, hogy elidegenítsék maguktól az árvai gorálokat. A tengerészek parancsnoka például letartóztatta a jablonkai plébánost, Sikora tisztelendő, mint lengyel agitátort, alárendeltjei pedig célba löttek a faluvégi keresztekre. Ilyen körülmények között a lengyel propaganda még Szepesben is kezdett tért nyerni. Egyedül Trencsén megye északi, csácai járásában nem sikerült a lengyeleknek megvetniük a lábukat, a Kisuca völgyében található lengyel szórványban néhány szimpatizánson kívül nem sok követője akadt a Lengyelországhoz való csatlakozás eszméjének.

Az antant, helyesebben a Párizsi békekonferencia urai a helyzetfelmérés céljából a helyszínre küldték Wade angol ezredest, aki 1919 márciusában egy hetet töltött Zakopánében. Itt járult elébe Machay vezetésével egy négyfős gorál delegáció. Miután az ezredes meghallgatta a delegációt, azt tanácsolta, hogy kérésükkel keressék fel a varsói antantmisszió vezetőjét, Noulens. Wade ezzel a tanácsával tudtán kívül a kérdés nemzetközivé tételének elindítójává vált, amennyiben a delegációt az éppen Poznańban tartózkodó misszióvezető Párizsba küldte tovább. Machay két népviseletbe öltözött gorál parasztagzával el is utazott a Párizsba, amely, úgy tűnt, megért egy delegációjárást. Ezt

egyébként a csehszlovák kormány is így gondolta, s Machayék indulásának hírére azonnal útnak indította saját „szlovák-gorál” küldöttségét.

Bár a lengyel gorál delegáció párizsi kiküldetése csupán epizódnak tűnhet, meg kell mondani, hogy a szlovák delegációhoz hasonlítva jelentős propaganda-hozadéka volt; hatalmas sajtóvisszhangja volt. Nem utolsósorban azért, mert meglepő módon még Wilson amerikai elnökhöz is sikerült bejutniuk egy félórás audienciára, ahol az elnököt teljesen elvarázsolta a két angolul beszélő (hazatért emigráns) gorál naiv természetességgel előadott mondókája. A delegáció párizsi tartózkodására így emlékszik az amerikai béke-delegáció titkára, Ray Stannard Baker (naplójegyzés, 1919. március 31.): „Amikor beléptem a szálló előterébe, az büzlött, mint egy birkaakol. Egy sáros-csizmás kérvényező társaság érkezett ma Párizsba néhány, Észak-Magyarország Árva és Szepes megyéiből származó paraszt képében. Ellene vannak annak a javasolt tervnek, hogy Csehszlovákiához csatolják őket, s szeretnének meghallgatást nyerni Wilson elnöknel abban a reményben, hogy egyszázhuszezer elszigetelt lengyel az Új Lengyelországhoz kerülhessen. A delegáció tagjai vastag, fehér, élénk vörös sűjtással díszített posztó ruhájukban, kozákos, fekete subájukban nagy feltűnést keltettek a Crillon szállóban, amikor az Elnökkel való találkozóra érkeztek.”

Miután semmi esély sem látszott arra, hogy a két ország közötti területi viszályt tárgyalásos úton lehessen rendezni, a békekonferencia Legfelső Tanácsa a Cambon Bizottság elé utalta az ügyet, amely hosszabb vizsgálódást követően népszavazást kiírását javasolta a vitatott területre. A Legfelső Tanács ennek alapján szeptember 12-én hozta meg döntését, melyben népszavazást rendelt el Cieszyn, Észak-Árva és a Szepesség Magurán túli részére 1920. július 21-i (mint legvégső) határidővel.

Bár a lengyel fél úgy ítélte meg, hogy jó esélyekkel indulhat a népszavazáson, mégsem volt elégedett, mert a döntéshozók a szepes-árvai területeken csupán a lengyel minimális követeléseknek megfelelő területeket jelölték ki népszavazásra, s szerinte többek között „kifelejtették” belőle a Poprad-völgyét, valamint a magas-tátrai üdülőhelyeket. A csehszlovák fél eleve nem kívánta a népszavazást, sem Těšínben, sem Spis-Oravában. Mindenesetre most mindkét fél hozzálátott a felkészülésnek, megszervezve saját népszavazási bizottságait. A Tescheni Szövetségesközti Ellenőrző Bizottság 1920. április 5-én megalakította Árva-Szepesi Albizottságát, melynek alárendeltségében Árvába 80-90, Szepesófalura pedig 50-60 főnyi francia katonaság vonult be. Az Albizottság költségeit, beleértve a francia katonaságét, a két fél egyenlő arányban megosztva viselte. A csehszlovák közigazgatás, a csendőrség a helyén maradt, s bár elvben ezek is az albizottság alárendeltségében működtek, nyilvánvalóan saját kormányuk utasításaihoz tartották magukat.

Visszatérhettek lakhelyükre az „emigránsok”, valamint a Terezínbe internált mintegy 30-40 lengyel „agitátor”. Ezek természetesen újult erővel vetették bele magukat az immár legálisan folytatható agitációs-propaganda küzdelembe, amelyet persze mindkét fél nagy energiával folytatott.

A lengyelek részéről ugyanakkor folytatódtak, persze a korábbinál jóval kisebb mértékben a diverzáns akciók. A lengyelek ugyanis a határ túloldalán már 1919 őszén megszervezték a mintegy 200 főből álló „Szepes-Árvai Légiót.” Ennek az önkéntes alakulatnak a soraiban nem csupán a népszavazási területéről származó személyek szolgáltak, sőt, többségükben még csak nem is helyi gorálok, hanem szepesi németek és magyarok, de akadt köztük 10 szlovák is. A Légióba mindenki beléphetett, aki vállalta a csehszlovákok elleni harcot.

A Légió helyi származású tagjainak kiváló terepismeretét kihasználva számos sikeres rajtaütést hajtott végre, de az is előfordult, hogy miután a vállalkozásban részt vevők egyi-

ke egy szót se tudott se szlovákul, se lengyelül, a bevetés kudarccal végződött. Az 1920 áprilisában a pekelniki és szepesgyörkei (jurgói) határőrs elleni kézigránátos támadásokat a légiósok természetesen „civilben” hajtották végre. A támadások során mindkét fél részéről halálos áldozatok és sebesültek is voltak.

A csehszlovák hatóságok nem sok sikerrel próbálták elhárítani ezeket a diverzáns akciókat, ezen az egyre szorosabbra vont határzár sem sokat segített. Sikertelenségük oka elsősorban felderítésük hiányosságában keresendő (jellemző, hogy sokáig úgy tudták, a Légio mintegy 800 főt számlál), továbbá a lengyel fél kiváló terepismeretében és a – különösen a felső-árvai – lakosság támogatásában.

Ugyanez vonatkozott az elkeseredett propagandaküzdelemre. Az „anyagi propaganda” egymást túllícitálva folyt mindkét fél részéről. A lakosság nem csupán örömmel fogadta ezt a nem várt, hosszúra nyúló traktát, hanem különösebb gátlások nélkül mindkét féltől elfogadta a lassacskán járandóságként kezelt „támogatást”. Egy csehszlovák bizalmas jelentés 1920. június 19-én némi rezignációval állapítja meg, hogy „legjobb agitációs eszközünk a valutánk, mivel a nép, amely nem áll a kultúra magasabb fokán, igen anyagias beállítottságú.” A lengyelek valutájának a Csehszlovákiában hiánycikknek számító só és petró bizonyult; mindkettőért Nowy Targba járt be a népszavazási terület népe.

A „nem anyagi jellegű” agitációs-propaganda küzdelemben a lengyelek jóval nagyobb kezdeményezőkézségről és találékonyaságról tettek tanúbizonyságot; Jablonkán pl. egész idő alatt titkos nyomdát üzemeltettek, ahol ezerszámra készültek a gorál nyelvű röplapok, amelyek nyelvvezete persze nem csupán népies volt, de bizony kifejezetten vasfos is. Kiváló ötletnek bizonyult a repülőgépes röplapterjesztés, amelyet később a csehszlovákok is átvettek – némi késéssel ugyan, mert gép ugyan akadt volna, de hiányzott hozzá a benzin.

A csehszlovák propaganda olyan jelszavakkal operált, miszerint Lengyelország az urak országa, ahol 5 millió ember éhezik, ezzel szemben Csehszlovákia a szabadság, a bőség és a gazdasági felvirágzás stb. A lengyelek mindenek előtt országuk katolikus voltát és nagyságát hangsúlyozták, szembeállítva a csehszlovák állam „kicsinységével” és „isten-telenségével.”

Az ezzel kapcsolatos terepmunkát a lengyel fél részéről ún. „emisszáriusok”, rendszeren helyi származású, kiváló kapcsolatokkal és helyismerettel rendelkező, a mozgalom korábbi aktivistái végezték, a csehszlovákok viszont nagy számban alkalmaztak fizetett ügynököket is, akik rendes havi fizetést húztak, 500-1000 korona körüli, nem lebecsülendő összeget (egy orvos napidíja ekkoriban 40-50 koronát tett ki).

Az agitprop munka sikerét a falvakban azonban elsősorban a klérus magatartása határozta meg, s az árvai alsópapság ekkor már jobbára a lengyelek oldalán állt. „Ahol a pap, ott a nép” – állapítja meg egy postamesteri jelentés. A helyzetfelmérő látogatást tevő szövetséges bizottság ugyanebben az időben „egy pártatlan” embert talált Felső-Árvában – Kecera oravkai plébánost. Szepesben egyet sem. Igaz, itt viszont a papok többsége a fiatal tribs-i vikárius, Mojs vezetésével a Lengyelországhoz való csatlakozás ellen foglalt állást. Nem mintha annyira lelkesedtek volna Csehszlovákiáért, mert jó szlovákként közülük sokan szimpatizáltak az autonomista törekvésekkel, Hlinkáékkal, de úgy érezték, a két rossz közül a kisebbiket kell választaniuk.

A szlovák autonomisták és vezetőik, az ekkoriban lengyel emigrációban élő Hlinka és Jehlicska a népszavazás kapcsán meglehetősen tudathasadásos, s politikailag rendkívül kényes helyzetbe kerültek. Mint a szlovák nemzeti érdekek következetes képviselői nem nézhették szótlánul a lengyel területi aspirációk megvalósulását, viszont a lengyel kormány volt egyetlen támogatójuk, a csehszlovák kormány pedig, amely a vitatott területek megtartásáért harcolt, esküdt ellenségük. Így aztán a Hlinka-párt a szepes-árvai kérdésben

híveinek nem tanácsolta, nem tanácsolhatta a lengyel fél támogatását – de a csehszlovák oldalét sem. A választást – ha úgy tetszik – a lelkiismeretükre bízta.

Machay és fiatal paptársainak eltávolítását Felső-Árvából a csehszlovák hatóságok elsőrendű feladatukként kezelték, annál is inkább, mert e fiatal neofiták megtagadták az állami hűségeskü letételét. Miután 1920 áprilisa után már nem alkalmazhattak velük szemben „adminisztratív” eszközöket, az új szepesi püspök, a szlovák Marian Blaha segítségét vették igénybe. Blahát, aki szlovák népszavazási biztosként is tevékenykedett, nem sokat kellett győzködni arról, hogy ezeket a forrófejű rebelleket Szlovákia belsejében fekvő parókiákba helyezze át. A rebellek persze nem azért voltak rebellek, hogy engedelmeskedjenek püspöküknek. Blaha erre felfüggesztette őket. A szepesi püspök és ellenszegülő papjai közötti vita a Szentszék elé került, ahol rekordidő alatt salomoni döntés született: mivel az érintettek kivétel nélkül tábori papként szereltek le, felfüggesztésük nem mindenben felel meg a kánonjog idevágó rendelkezéseinek, ezért Blaha döntése – érvénytelen.

A népszavazási küzdelmekből természetesen nem maradhattak ki az amerikai emigránsok sem. Körükben mindkét fél heves propagandát fejtett ki, de az „amerikai gorálság” megnyerésében a csehszlovák fél bizonyult sikeresebbnek. Egy Csehszlovákia melletti chicagói tüntetésen 1919 októberében pl. 1500 gorál jelent meg, közöttük 600 állítólag Felső-Árvából.

1920 nyarán jelentős változások következtek be a két rivális nemzetközi helyzetében, s ennek megfelelően politikájában; a bolsevista Oroszország ellen indított lengyel offenzíva a kezdeti jelentős sikereket követően összeomlott, s a Vörös Hadsereg ellentámadása már Varsót fenyegette. Ebben a helyzetben Lengyelország esélyei a közelgő népszavazáson nem tűntek rózsásnak.

Ugyanakkor szűnőben volt a nagyhatalmak „csehellenes” – nem kis mértékben a fiatal állam által kiprovokált – hangulata, sőt, az új angol külügyminiszter barátságos hangokat kezdett pengetni Csehszlovákiával szemben. A csehszlovák „mértékadó körök” többsége már csak ezért is úgy vélte, hogy a népszavazás csakis az ő sikerükkel végződhet. Beneš azonban ezt nem így látta, sőt, attól tartott, hogy a legfontosabb területen, Těšínben a mérleg nyelvét alkotó németek a lengyelek mellé állhatnak.

Így a csehszlovák külpolitika irányítója szívesebben látott volna a népszavazás helyett nemzetközi döntőbíráskodást, annál is inkább, mert a lengyeleket támogató amerikaiak már teljesen visszavonultak az európai politikától, s úgy tűnt, hogy az angol külügyminiszter, Curson hajlik a legfontosabb – a Karvinai szénmedencét és a stratégiai vasútvonalat illető – csehszlovák követelések támogatására.

Miután pedig felmérte, hogy a lengyel fél az adott pillanatban – a maga részéről ugyan teljesen más megfontolásból –, de szintén kedvezőbbnek tartja a döntőbíráskodást a népszavazásnál, megtette a megfelelő diplomáciai lépéseket: 1920 májusának vége felé a Nagykövetek Tanácsa francia és brit delegátusa előtt megpendítette, hogy itt lenne az ideje a tescheni kérdés gyors megoldásának a Békekonferencia keretében. Miután kiszivárogtatott elképzelését a „nagyok” kedvezően fogadták, a lengyelek előtt is megemlítette a lehetőséget. A lengyelek szorult helyzetükben örömmel fogadták a nem várt kezdeményezést, s Patek külügyminiszter június 7-én Párizsba érkezett, hogy a kérdéstről tárgyaljon Benešsel.

A két külügyminiszternek ezúttal sikerült közös nevezőre jutnia, évek óta az első alkalommal. Tegyük mindjárt hozzá, most sem minden közjáték nélkül: Beneš az 1919. januári helyzethez hasonlóan újfent megszarolta tárgyalópartnerét azzal, hogy nem engedi át a lengyel hadseregnek szánt életfontosságú magyar lőszerszállítmányokat.

Miután a csehszlovákok és a lengyelek bejelentették, hogy elvi egyezsége jutottak a népszavazással kapcsolatban, képviselőik meghívást kaptak a spái konferenciára, amelyet az antant hatalmak eredetileg a német jóvátétel kérdésének végleges rendezése céljából kívántak összehívni; most viszont a napirendi pontok közé a szovjet–lengyel konfliktust is felvették. A lengyel delegáció, amely elsősorban az antant hatalmak segítségét kérni utazott Spába, most tapasztalhatta, hogy ennek a segítségnek ára van, mégpedig azonnal fizetendő.

A tárgyalások során ugyanis az antant hatalmak világossá tették: elvárják Lengyelországtól, hogy rendezze nemcsak Csehszlovákiához való viszonyát, hanem egyéb területi vitáit is. Miután mind Csehszlovákia, mind pedig Lengyelország kötelezettséget vállalt, hogy aláveti magát a felállítandó döntőbíróóság ítéletének, a konferencia befejezését követő héten a Nagykövetek Tanácsa meghozta döntését, amelynek értelmében Teschenben az Olza folyó lett a két ország közötti határvonal. Ez azt jelentette, hogy a 2262 négyzetkilométernyi vitás terület nem egészen a fele, 1012 négyzetkilométer 102 000 lakossal Lengyelországnak jutott – a gazdaságilag jóval értékesebb rész viszont Csehszlovákiánál maradt.

Árvában 14 község 16 000 lakossal, Szepesben 13 község 9000 lakossal, összesen mintegy 600 négyzetkilométernyi terület került Lengyelország birtokába.

A döntés nem hozott különösebb meglepetést a csehszlovák kormány számára, miután hála Beneš jólétesültségének, előre tisztában lehetett a kijelölésre kerülő határvonallal. Annál nagyobb volt a megrökönyödés és kiábrándultság Lengyelországban; mind a politikai vezetés, mind pedig a közvélemény megalázó vereséggént értékelte a döntést, és a lengyel ügy nemzetközi „hátbatámadását” látta benne.

Kétségtelen, hogy a döntés a csehszlovák diplomácia győzelmét, s Lengyelország vereségét jelentette, ezt a külföld is így látta. A francia Manneville báró szavaival „még a Lengyelország számára legkedvezőtlenebb népszavazás is jobb határokat biztosított volna” számára.

Krakkóban és Nowy Targban óriási csalódást keltett a döntés; különösen a szepesi határvonalat sérelmezték. Wladyslaw Semkowicz krakkói professzor, a „maximalisták” egyik vezetője elkeseredésében így fakadt ki: „Kaptunk néhány éhes falut.”

A lengyel katonaság augusztus 10-én vette birtokba a Lengyelországnak ítélt területet. Árvában a lakosság a bevonuló csapatokat nyugodtan, de meglehetősen könnyen fogadta; nyoma sem volt az 1918 novemberében tapasztalt lelkesedésnek. Szepesben viszont, különösen a közvetlenül a régi országhatár mentén fekvő falvakban, Nedecen, Frigyesvágásán, Feketebércen és Korompán a lakosság „egyenesen ellenségesen viselkedett” – olvasható egy lengyel jelentésben. A jelentés nem beszél arról, hogy zavargásokra is sor került, ezért Nedecen statáriumot kellett bevezetni.

Miután a két ország területi vitája a döntőbíróóság ítélete nyomán megoldódott, úgy tűnt, most már nem lehet akadálya kapcsolatuk általános rendezésének. Erre az 1920. november 6-án Prágában aláírt politikai egyezmény keretében került sor, amelyben – ha nem is esett szó szövetségről – a felek kötelezték magukat arra, hogy jóindulatú magatartást tanúsítanak egymással szemben, ha valamelyikük egy harmadik féllel fegyveres konfliktusba kerül. Fontos pontjaként szerepelt a megállapodásnak, hogy a lengyel fél érdektelenségét nyilvánítja ki a szlovák kérdésben, vagyis felhagy a szlovák autonomisták támogatásával. Ennek fejében viszont Csehszlovákia kötelezte magát, hogy ugyanezt teszi a kelet-galíciai ukránok esetében. Végül a felek elismerték egymás területi integritását.

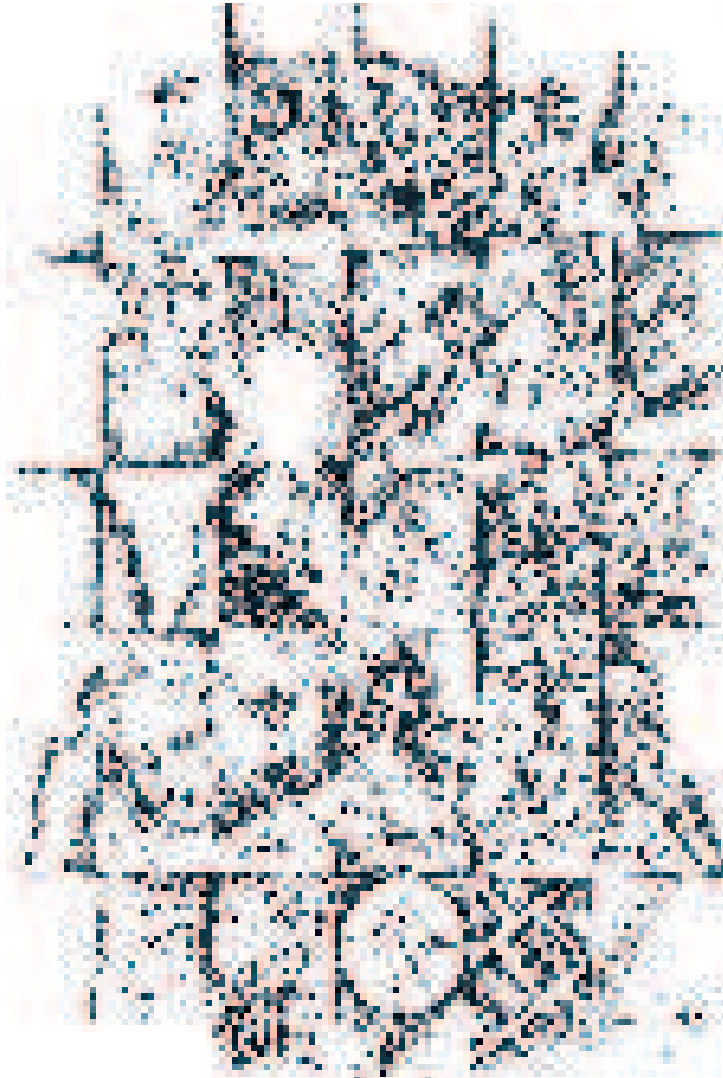
Hogy a Lengyelország és Csehszlovákia számára kölcsön előnyöket ígérő egyezmény mégsem került ratifikálásra, s hogy a két ország viszonya az elkövetkezendő években továbbra is hűvös maradt, sőt időnként jegessé vált, annak egyetlen oka volt: a határvita kiújulása egy kis határközség, Javorina (Jaworzyna) és környéke hovatarozása kapcsán. A kérdést a lengyel fél vetette fel, területcserét ajánlva, amelyet viszont Csehszlovákia nem fogadott el. Az elmérge-

sedő, egyre inkább irracionálissá váló vita egészen 1924-ig mérgezte a két ország viszonyát.

A szepes-árvai határvita végül 1924 nyarán nyert „végleges rendezést”, amely kompromisszumos megoldásként kisebb határmódosításokat jelentett. A „végleges” jelző nem egészen másfél évtizedig maradt érvényben, amikor is Lengyelország a Münchener Döntést, majd Csehszlovákia szétesését követően újabb területek (néhány határ menti falu – többek között az olyannyira áhított Javorina/Jaworzyna) birtokába jutott.

Miután Hitler megtámadta és leigázta Lengyelországot, a „Főkormányzóság” és Szlovákia között a régi galíciai-magyar határvonal állt vissza. Szlovákia ünnepelt: sikerült jóvátenni a szlovák népet ért régi „sérelemet”.

A lengyel sérelmek orvoslására a II. világháború után került sor: ekkor lényegében a Spában kijelölt határvonalat állították vissza. De mindez már az árva-szepesi kérdés utótörténetéhez, a csehszlovák-szlovák–lengyel kapcsolatok új fejezetéhez tartozik.

Cívisvárosi Ungváry és Bisothka felmenőim

Apai nagyanyám ágán, dédapám révén a debreceni Ungváry, dédanyám révén a Bisothka családokból származom. A lengyel eredetű Bisothka család 1654-ben kapott nemességet III. Ferdinándtól; Gömör megyében hirdették ki a címeres levelet, melyet Bisothka Miklós és fia, János nyertek el egy Nagy nevű rokonukkal együtt. A címer kék pajzsban hármás zöld halmon nyugvó leveles koronából kinövő kétfarkú oroszlánt ábrázol, jobbájában karddal.¹ Felmenőim a Rákóczi-szabadságharcban Rákóczi mellett, a kuruc oldalon harcoltak. Általában nem azok a (protestáns) nemesek gyarapították folyamatosan a javaikat az évszázadok folyamán, akik a Habsburg uralom elleni felkelésekben és szabadságharcokban részt vettek. A Bisothkák a XVIII. század elején, Gömör, majd Nógrád megyéből lentebb és lentebb jöve, Debrecenben telepedtek le. Szabó Magda, Debrecen szülötte, s múltjának megörökítője írja az *Ókút* című regényében, hogy kiskorában nem is tudta felfogni, hogy hogyan lehetnek idegen hangzású nevek viselői *magyarok*. „Az idegen keresztneveket éppoly gyanakodva vettem tudomásul, mint azt, ha valakit Müllernek vagy Bisothkának hívnak.”² Azután, felnőve, ő is tudta, hogy nem az a lényeg, hol született Dembinszky, mi volt az anyanyelve Bemnek vagy Damjanichnak.³

A XVIII. század végén játszódó, Csokonai Vitéz Mihályról szóló közkedvelt anekdotában, amikor az író fogadást kötött tudós társával, hogy Debrecenben, a mesterségeket tekintve orvosból van a legtöbb, nemes Bisothka uram (gubásmester) is tanácsot ad a költő fogfájásának hatékony gyógyítására.⁴ Az anekdoták szereplői többnyire neves, valamiről híres emberek; politikusok, arisztokraták, történelmi személyek, művészek. A maga korában az ő fia, Bisothka gubásmester sem csupán Debrecen szerte volt híres és ismert személy, hanem országos hírnévre tett szert az írók és hírlapírók róla szóló említései, írásai és tudósításai révén.

A guba speciális szövési technikával készült, az iráni, arab és kelet-európai népeknél is megtalálható, archaikus szabású gyapjú „kabát”, amely mind az anyaga, mind a szabása révén az ősi magyar viseletekhez tartozik.⁵ A cívis szó debreceni (gazdálkodó) módos polgárt, őslakos jelent.⁶ A guba készítőjét (guba)csapónak hívták; mesterségüket őrzi a híres debreceni Csapó utca.⁷

A cívis város utolsó nagyhírű gubásmestere is egy Bisothka volt. A suba- és ködmönkészítés terén a szegedi mesterek voltak híresek, míg a gubakészítésben⁸ a debreceniek. „Debrecenben még ma is működik húsz-huszonegy gubás-mester, azonban az úri gubások rendje kipuštult az utolsó nemzeti Bisothka István úrral, aki négyszáz, ötszáz forintos, sőt jóval drágább gubákat is remekelt. Az «őreg» József főhercegnek is csinált egy ilyen úri gubát” – olvasható Móricz Pál *Régi magyar élet. Történetek és feljegyzések* (1913) című könyvének abban az írásában, amelyben a régi, kihaló és változó mesterségeket részletezi. Majd így folytatja: „Jókai Mór is jól ismerte Bisothkát, aki még minden tekintetben eredeti «muskotály cívis» volt.”⁹ Ugyanebben a könyvben egy másik helyen is szerepel Bisothka István az asztaltársaságokról írt fejezet egyik, az aradi Kossuth-asztalról szóló írásában. Itt említi az író egy illetőt, „akihez fogható cikornyás felköszöntőket csupán a debreceni hírneves szücsmester, nemes Bisothka István uram mondogatott különféle »borközi álláspontokból«”.¹⁰

A Magyar anekdotakincs-ben¹¹ olvashatók róla az alábbi mondatok: „Nemes Bisothka István uram debreceni gubásmester volt. Híres ember a mesterségében. Nem eshetett meg nélküle országos vásár, s az ő gubáihoz foghatóak nem valának messze földön. Mikor

kirakodott a vásáron, egy vagyon volt a sátrában, mert gubái között a százforintos csak parasztszámba ment. Csinált ő válogatott szőrű ötszáz forintos gubát is; József főhercegnek meg épp ezer pengőset küldött egyszer ajándékba. De – mint őt az egész világ hívta – Bisutka bácsi igazán híressége mégis csak a politika, és a poézis, főképpen pedig az áldomás vala. Törhetetlenebb negyvennyolcast nem szült még nálánál a haza.”¹²

Bisothka István úri gubáit az 1867-es Párizsi Világkiállításon – és más ipari kiállítási vásárokon is – megcsodálhatták a látogatók; uralkodók és polgárok. Egy fehér gubát ezzel a felirattal mutatott be a világkiállításon: „Készítette nemes Bisothka István, választópolgár.”¹³ 1881 augusztusában többnapos országos iparkiállítás és iparos vándorgyűlést rendeztek Debrecenben. „Huber József kiállítási elnök és Simonffy Imre polgármester beszédével nyitattott meg a fellobogózott főiskola udvarán vasárnap a debreczeni iparkiállítás, mely dicsőségére válik Debreczen város iparosainak, dicsőségére válik Debreczen városnak.” – olvasható a *Debreczeni-Nagyváradai Értesítő* augusztus 28-i számában.¹⁴ A megnyitón 2500 fős közönség volt, s folyamatosan özönlöttek az emberek a kiállításra. A Nagytemplom mellett felállított díszes diadalkapun keresztül juthattak be a főiskola épületébe, melynek udvarán vendéglő volt; a kiállítást, a mesterremek sokaságát pedig az iskola tantermeiben tekinthették meg. A bíráló bizottságok főként helyi és budapesti kiválóságokból álltak. Néhány mestermű létrehozóját név szerint említi a tudósítás: „Általában a debreczeni ipar kitűnően van képviselve. Elismerést érdemelnek Bisothka István gubái, Keszler Jakab kalapjai. [...] Feltűnően szépek a zsoboki márványgyár gyönyörű tárgyai, Lédeczky Sándor zongorái s Győri Mihály hadházi tanító új találmányú méhkasa...”¹⁵ Az iparkiállítás elnöke Ráth Károly¹⁶ híres szalmakalapgyáros, az Országos Iparosszövetség elnöke volt Budapestről. Minden napra jutott valamilyen esemény: dalárdák bemutatói, díszbéd, kirándulás a Hortobágyra, gőzfürdő, „majális”, azaz szabadtéri vigadalom, ahol – Harmathy Pál derék kereskedő jóvoltából – tűzijáték is volt, bácskai fiatalok tamburás zenetársulatának bemutatója a jó nevű vendéglősnél. A hortobágyi kiránduláson, melyet Vadon Sándor ügyvéd szervezett, a résztvevők városok szerinti említésénél olvasható: „Debreczen városából Huber József, Boros Sándor és fia, Bisothka István, Gyulai László” stb. vettek részt.¹⁷ Az eseményekkel mindenki elégedett volt. Köszönetét fejezte ki az újságban a kolozsvári iparos ifjak önképző és betegsegélyező egyletének küldöttei nevében az iparos vándorgyűlésen¹⁸ való szíves debreceni fogadtatásért Endesz Dániel egyleti titkár is. A következő évben Kolozsvár látta vendégül a magyar iparosok színe-javát.¹⁹

1920-ra az ősi, középkori posztóműves céhből kinövő egyik legrégebb debreceni céh, a gubacsapó ipartestület feloszlott. Volt elnöke a Déri Múzeumnak ajándékozta a nagy múltú testület XV–XIX. századból származó relikviáit. A múzeum gyarapodását lajstromba vevő felsorolásban, illetve leírásban olvashatjuk: „Átadott Salánky úr [...] egy szarvasbőr zacskót, és négy darab kiállítási bronzérmét, amelyet a társulat egyik érdemes és érdekes tagja, nemes Bisothka István nyert kitüntetésül.”²⁰ Mikszáth Kálmán az 1885-ben írt *Falusi vendégek* és *A rendjelek* című rövid elbeszéléseiben említi nemzeti Bisutka uramnak, a híres gubásmesternek az iparkiállításán látható munkáit, amelyeken sokaknak megakadt a szeme.²¹ A Mikszáth Kálmán által szerkesztett *Országos Hírlap* 1889. januári számában egy korábbi, a Függetlenségi Párt és a Kossuth Párt közötti politikai csatározást humoros történettel bemutató kis írásban szerepel „nemzeti Bisutka uram”.²²

A XIX. század második felében Bisothka felmenőim jómódú építési és ácsvállalkozók voltak. Felvidéki erdőkből úsztatták a Tiszán a jó minőségű fát Debrecenbe, ahol máig fennmaradó, híres épületek létrehozásában jeleskedtek. Űkapám, Bisothka Gábor (1841–1903) építész-vállalkozó építőmester Debrecenben született. Tanulmányait elvé-

gezve, Debrecenben kezdte pályafutását. Ő volt a Debreceni Csokonai Színház építési és ács munkáinak helyi kivitelezője. Bécsben templomot, Prágában ugyancsak színházat épített. Ő építette Debrecen városában nemcsak a híres színházat, hanem a szintén szép építészeti emlékek számító „Pavillon” Huszárlaktanyát. Református presbiter volt.²³ A *Debreczen-Nagyvárad*i Értésítő c. hetilap 1880–1890-es évfolyamainak több számában felbukkan a neve ipartestületi, valamint – feleségével együtt – földvásárlásokról, ingatlanok forgalmáról beszámoló híradásokban.²⁴ 1881-ben, többedmagával, a „debreczeni iparos ifjak önképző és beteg segélyező egylete által rendezett táncszivigalom alkalmából fölülfizettek”, azaz az adományozók között szerepel.²⁵ Az 1893-as évfolyam egyik számában a Debreceni Faárú Szövetkezet előző évben elért szép eredményéről, a részvényeseknek juttatandó nyereségről, s az újból megválasztott vezetőségről szóló hírekben említik: ismét igazgatósági tagnak választották.²⁶ Egy 1899-es felhívásban, amely az Arany Bika Szálló dísztermében tartandó, zártkörű iparos bált hirdeti, „ellenőr” tisztségre megválasztott vezetőségi tagként szerepel.²⁷ A korabeli dokumentumokból és a családi emlékezetből is az derül ki, hogy megbecsült, jómódú vállalkozó volt, aki a debreceni iparos vállalkozói élet egyik vezető alakjaként tevékenykedett.

Bisothka Gábor és Pataky Mária (ükszüleim) házasságából 1878 és 1887 között több gyermek született. A legidősebb dédanyám volt, Bisothka Mária. Négy fiútestvére közül hárman folytatták az apai hivatást. Az 1881-ben született Bisothka István 1906-ban szerzett oklevelet, s két év múltán önálló vállalkozásba kezdett; Debrecenben és környékén dolgozott. Az ő nevéhez és építész tevékenységéhez fűződik az 1911-ben épült hajdúszoboszlói, ma Gönczy Pál nevét viselő, volt Református Fiúiskola,²⁸ a debreceni volt Iparos Tanonciskola épülete a Csapó–Burgundia utca sarkán,²⁹ ezenkívül számos középületet és magánházat épített. Ő is, mint majdnem az összes Bisothka fiú,³⁰ részt vett az I. világháborúban. Hősiességéért kétszer Signum Laudis és más kitüntetések, 1937-ben, világháborús érdemeire való tekintettel őrnagyi rangot kapott.³¹ Debrecenben élt, lányai születtek.³² A harmincas évek második felétől a Hortobágy Téglagyár Rt. egyik fő részvényesei közé tartozott.³³ 1947-ben az egyedüli *élő*, illetve *itt élő* részvényesként a cég felszámolását és törlését kérte.³⁴ „A Bisothka-levél alapján a cégbíróság 1947. április 23-i keltezéssel megszüntnek nyilvánította a téglakartellt.”³⁵ A valóságban már jóval hamarabb megszűnt, 1945 májusában erőszakkal elfoglalták azt – a proletárdiktatúra kezdeteként. „A felszabadulás történelmi ténye döntő fordulatot hozott a debreceni téglagyárak történetében is. [...] Végül is a debreceni téglagyártulajdonosok mesterkedésének végére – 1945-ben, a megváltozott politikai helyzetnek megfelelően – a munkásszövetkezetek tettek pontot” – olvashatjuk a pár évvel későbbi, 1952-es történelmi munka marxista-leninista töltetű értékelését.³⁶ A régi világ minden „mesterkedését” és *mestereit* elsöpörték az új rend képviselői...

A második fiú, az 1879-ben született Bisothka Gábor a Debreceni Fazekas Mihály Gimnáziumban érettségizett 1898-ban,³⁷ majd a Budapesti kir. József Műegyetemen szerzett építész diplomát. Ékes, impozáns diplomáján a nagyméretű, díszes viaszpecsét két oldalán az egyetem rektora, Hauszmann Alajos, és dékánja, Rados Gusztáv³⁸ aláírása szerepel.³⁹ A Kiskunhalas Városháza főbejáratán látható, 1906-ban felhelyezett márványtábla felirata a következő: *Ezen városháza, Városi Fogadó és Színház ő császári és apostoli királyi felsége I. Ferenc József magyar király uralkodása alatt Gulner Gyula főispán, Fazekas Ágoston alispán, dr. Nagy Mór polgármester, Kovács Károly főjegyző, Szekér Pál rendőrkapitány, Kozits István és Bisothka Gábor városi mérnökök hivatalnokása idejében Hikisch Rezső építőművész és Kotál Henrik építész tervei szerint épült az 1905 és 1906 években.*⁴⁰

Bisothka Gábor a m. kir. debreceni 3. honvéd gyalogezred tartalékos hadapród őrmesterről (1905) majd kinevezett tiszthelyettesről (1907) vezetett katonai kartonon olvasható személyi adataiból kiderül, hogy „építész és vállalkozó fia”, a budapesti műegyetem elvégzése után mérnökként dolgozott a Szatmári Magyar Királyi Folyammérnöki Hivatalnál. 1900-tól a törvény adta szolgálati kötelezettség mellett a császári és királyi 4. tiroli császár vadászrezredhez osztották be, majd egyéves önkéntesként a 3. honvéd gyalogezrednél szolgált. Az iskolát itt jó eredménnyel végezte, a tartalékos tiszti vizsgán megfelelt s így tartalékos tiszt lett. 1904-ben okleveles mérnökként 2880 korona évi jövedelemmel rendelkezett, hasonló jövedelemmel 1905-ben is, 1906-ban tényleges szolgálatot nem teljesített.⁴¹ 1907-ben századszolgálatot teljesített, fegyvergyakorlaton volt. A „különös ügyessége” pontnál a következőket sorolják fel róla: „jó úszó, kerékpáros, vívó, tornász, fényképező, jól hegedül, elég jól lovagol. [...] Magyarul folyékonyan és szabatosan beszél és ír, németül tökéletesen beszél és ír, franciául szükségképpen.”⁴² Vig kedélyű, egyenes, nyílt, őszinte jellemű, igen jó szellemi képességgel és igen jó felfogással rendelkező fiatalembernek tartották a feljebbvalói. „Előjárói irányában engedelmes és kötelességszerűen nyílt. Egenrangúak irányában barátságos és előzékeny. Alárendeltek irányában határozott, következetes, jóakaró. A fegyelmet és szolgálati rendet fenntartani képes, a szellemre előnyösen hat. Alárendeltjeiről gondoskodik, azok bizalmát és gondoskodását bírja.”⁴³ Majd azt írják róla, hogy: „jó bajtárs [...], feljebbvalókkal szemben előzékeny és udvarias, alantosokkal szemben barátságos. Előkelő társaságban forog.”⁴⁴ A jellemzésből egy jó neveltetést kapott, okos, intelligens, nyitott, érdeklődő, kulturált és szeretetreméltó fiatalember képe rajzolódik ki. Katonai jellemzései korábról valók, de csak megerősítik a későbbi, jó kiképzést szerzett, tisztként szolgáló honvéd emberi és katonai érdemeit: ahogyan több Bisothka fiú, ő is hősiesen helytállt az I. világháborúban. Nem véletlen, hogy Gyóni Géza a „Magyar asszony írja” című szép versét „Bisothka Gáborné úrnőnek”⁴⁵ dedikálta... Bisothka Gábor később Pozsony város megbecsült főmérnöke volt. Jó anyagi körülmények között élt feleségével, zeneszeretete megmaradt; sűrűn látogatták a Bécsi Opera előadásait. Nem volt élő leszármazottja.

Bisothka János (1883) 1901-ben érettségizett a Debreceni Fazekas Mihály Gimnáziumban.⁴⁶ Ő is építésmérnök lett, s már viszonylag fiatalon Lőcse város főmérnöke volt. 1913-ban, Lőcse szabad királyi város pályázatát írt ki a pénzügyi palota megtervezésére. A bírálati jegyzőkönyvből megtudjuk, hogy *jelen voltak: Prihradny Oszkár polgármester elnök, Hedry Pál kir. tanácsos, kir. pénzügyigazgató, mint Lőcse szab. kir. város képviselőtestületének, Magyar Vilmos műépítész, mint a Magyar Mérnök-ér Építész-Egyletnek, Orbán Jenő budapesti műépítész, mint az Építőművészek Szövetségének, Bisothka János városi főmérnök, mint Lőcse szab. kir. város képviselőtestületének kiküldöttje, mindnyájan a lőcsei pénzügyi székház tervpályázatára beérkezett tervek bíráló-bizottságának tagjai. A bizottság jegyzőjévé Bisothka János városi főmérnököt [...] kéri fel.*⁴⁷ Ahogyan fivérei, ő is részt vett a világháborúban. Ő azonban 1917 februárjában Doberdónál, az olasz fronton hősi halált halt. Közel száz évvel a halála után, 2012 decemberében „találtam rá” – egy tanulmányozásra és másolatok készítésére hoztam került családi relikvia, egy kis kézzel írott cetli alapján – az olaszországi Fogliano hatalmas katonai temetőjének magyar parcellájában a meglévő, ép sírjára...⁴⁸

A lánytestvérek Mária (1878), Júlia (1885) és Rózsa (1886) férjhez mentek. Dédanyám, Bisothka Mária a jó nevű kerék-, kocsi- és hintógyártó fiához, Ungváry Mihályhoz ment nőül; Júlia dr. Tóth János ügyvédhez; Rózsa a város később igen jó nevű és jómódú orvosához, Báthory Sándorhoz. Dédanyámnak négy, Júlia nevű húgának egy gyereke volt, egy – később Budapesten szintén ügyvédként dolgozó – fiú. Rózsa nevű húga a férje első

feleségétől született leányt, Báthory Júliát nevelte fel gyermekeként. Báthory Júlia – németországi és párizsi tanulmányok után – a magyar üvegművészet és az üvegművész-képzés megteremtője lett,⁴⁹ férje, Szilágyi János festőművész, templomfestő volt. Ő a házasságba három árván maradt gyereket vitt, akiket Báthory Júlia nevelt fel gyermekeként. A Bisothka lánytestvérek Debrecenben éltek, s ők, majd az ő gyerekeik, nagyanyámék és Báthory Júlia (Jule), az unokatestvérek életük végéig szoros kapcsolatban voltak.

Dédanyám 1944 telén naplót írt.⁵⁰ Mindennapos aggodalmának adott teret benne, kiírta magából a félelmet, a gyötrelmes kételyeket: szerettei egy részéről nem tudott ugyanis semmit. Egyik lánya (Ungváry Margit, a nagyanyám), a saját lánytestvérei és vejeinek a rokonsága (Kövendy család)⁵¹ Debrecenben voltak. Nagyobbik fia (Ungváry József) és annak családja, kisebbik leánya (dr. Ungváry Ilona), veje (Kövendy István), két kamaszkorú fiú unokája (Kövendy István és Gyula)⁵² Budapesten, illetve nem tudta, hol voltak. A budapesti bombázásokat és a háborút szerencsére mindannyian túléltek. Dédanyám és nagyanyám a napló szerint sokat imádkoztak.⁵³ A „felszabadulás” Debrecenben, illetve Bocskai kertben érte az otthon lévőket. Űkanyám, Bisothka Gáborné Pataky Mária, a régi szép napok úri viselkedéséhez szokott, akkor már meglehetősen idős hölgy ösztönösen hátrahőkölt, s „ellenkezést mutatott”, ahogy az orosz katona – a melle felé nyúlva – a nyakában (aranyláncon) lógó aranyórát le akarta tépni. Erre az orosz katona olyan erővel és dühvel vágta ököllel mellbe az idős, kilencven felé közeledő hölgyet, hogy az úgy esett hanyatt le a hátára a földre, hogy nem kelt fel többet. Pár nap múlva behalt a sérülésbe. Ez volt családunk számára a „felszabadulás üdvözlete”.⁵⁴ Bisothka Gábor, híres debreceni cívis polgár felesége, aki hét gyereket szült és nevelt fel, így végezte. Dédanyám a harmincas években, a debreceni temetők felszámolásakor és átrendezésekor átvitette szülei és nagyszülei porait és a századfordulón készült (Bisothka) obeliszk síremléket a mai, Nagyerdőn található temetőbe. Ott nyugszanak szépapámék, nemes Bisothka István (1796–1850) uram és felesége, Bányay Sára (1808–1873); űkapámék, Bisothka Gábor (1841–1906) és felesége, Pataky Mária (1859–1944).⁵⁵

Dédapám, Ungváry Mihály is debreceni cívis családból származott, apja, Ungváry József kerék-, kocsi- és hintógyártó mester műhelye a Hatvan utcán volt; díszes kovácsoltvas cégére a Déri Múzeumban található.⁵⁶ Ungváry Józsefnek feleségével, Báthory Juliannával két élő gyermeke volt: Mihály és Mária. Mihály a reál tanulmányok és iskolák elvégzése után az apja műhelyében dolgozott; remekül rajzolt, kocsikat-hintókat tervezett. Sűrűn utazott Bécsbe, ahol új módikat, új stílusokat, motívumokat és megoldásokat tanult el.⁵⁷ Bécs, a Monarchia központja Európa-szerte is mintául szolgált mind az ipar, a kereskedelem, a kultúra területén. A század végén Debrecen virágzó és fejlődő alföldi nagyváros volt. A XIX. század végén a legelső városok között volt, ahol közvetlen autóbuszjáratot létesítettek – Bárdi József automobil-kereskedőnek köszönhetően – két város, Debrecen és Nagyvárad között.⁵⁸ Ungváry Mária, dédapám testvére férjhez ment Riesz Henrik kocsigyártómester és kocsigyárhoz; három fiuk és egy lányuk született. A két cég, az Ungváry és Riesz együttműködését a családi összefonódás és a szakmák kiegészítése biztosította. Riesz Henrik 1878-ban alapított kocsigyárából különféle kiállításokon díjnyertes minőségű kocsik kerültek ki.⁵⁹ Halála után, 1921-től egyik fia, dr. Riesz Kálmán vette át a hírneves üzem irányítását.⁶⁰ Ungváry Mária és Riesz Henrik lánya, Vilma férjhez ment Wolfinau Józsefhez, a későbbiekben a MÁV főigazgatóság vezetőjéhez, akitől öt lánya született. A Wolfinau lányok közül Magda a háború befejezése után, a Svetits

Leánygimnázium utolsó, még nyolcosztályos gimnáziumi osztályát megkezdő évfolyamának osztályfőnöke volt. Testvéreivel együtt hívő, hitüket minden időben gyakorló katolikus volt. „Az akkori hatalom eltávolította az iskolai munkától”⁶¹ – olvashatjuk a finom megfogalmazást a halálára írt emlékezésben a Szent Anna Székesegyház és Főplébánia honlapján. A hitüket nyíltan felvállaló lánytestvéreket megfigyelték és jelentéseket írtak róluk az államvédelem emberei.⁶²

Ungváry Mihálynak (1868–1911) és Bisothka Máriának (1878–1951), a dédszüleimnek négy gyermekük volt, két fiú és két lány: Ungváry József (1896–1971), Ungváry Margit, a nagyanyám (1897–1990), Ungváry Béla (1899–1980) és Ungváry Ilona (1903–1994). Debrecenben és a városhoz közeli, akkor még „Dorogiás mezeje” néven hívott homokos földű szőlőskertben, a későbbi Bocskaykertben volt földjük és házuk. A mai Bocskaikert⁶³ alapító őslakosai közé tartoztak, nagyanyámék (részben) itt nőttek fel. Ungváry Mihály 1911-ben, amikor a gyerekek még kisebbek voltak, egy végzetes megfázásból fakadó tüdőgyulladásban meghalt. Dédanyám lényegében önerőből négy gyermeket felnevelt és taníttatott.

A legkisebb gyerek is, Ungváry Ilona, a kor szokásaitól eltérő módon, egyetemi diplomát szerzett. A Református Leánygimnáziumban érettségizett, a Tisza István Tudományegyetemen vegyészmérnöki diplomát, majd 1934-ben doktorátust szerzett.⁶⁴ A doktori vizsgák fő tárgya kémia, melléktárgyai fizika és filozófia voltak. Mivel abban a korban a diplomás nők ritkaságszámba mentek, egy ilyen kifejezetten férfiasnak számító, természettudományi szakterületen nem kapott állást. Díjazás nélküli gyakornokként dolgozott 1928–1936 között a Debreceni Tudományegyetem Orvos-Vegyteni Intézetében, ahol Straub János⁶⁵ professzor mellett ásványi analízissel foglalkozott. Doktori disszertációját is ebben a témában írta, „Ásványvizek és anorganikus anyagok katalitikus hatása” címmel. Kutató munkája mellett az egyetemi klinikai osztályok laborvizsgálataiban is részt vett Szendi Balázs⁶⁶ (akkori adjunktus) nőgyógyászati kutatómunkájában. A fizetés nélküli munkát nem tudta a végtelenségig vállalni, ezért gyógyszerárakban vállalt állást, melynek eredménye egy gyógyszerészi vizsga lett 1939-ben. A magángyógyszerárak tulajdonos vezetői kiváló, páratlan munkatársként jellemezték. A negyvenes években vegyészeti területen dolgozott Debrecenben, 1942–45 között pedig Budapesten a Ruggyantaáru Gyárban, ahová vegyész munkára hívták. A hadiüzemnek nyilvánított gyárban dolgozva élte meg (és túl) Budapest ostromát. A budai lakást, amelyben lakott, bombatalálat érte. A háború után visszament Debrecenbe. Először a Debreceni Mezőgazdasági Főiskola Mezőgazdasági Kémiai Tanszékén volt (Pallagon) szakoktató és gyakorlatvezető, 1948-tól ugyanitt – de már az újjáalakult egyetemhez tartozóan – vegyész tanársegéd volt a Talajtani Tanszéken Arany Sándor⁶⁷ hírneves professzor meghívására. Az intézet létrehozásában komoly szerepet játszott. 1949-től a Mezőgazdasági Tudományos Központban, később az Agrokémiai Intézetben dolgozott, ezután ugyanott, de immár a Debreceni Mezőgazdasági Kísérleti Intézetben, ahol Szelényi Ferenc⁶⁸ talajtani kutatásaihoz értékes kísérletekkel járult hozzá; majd 1953-tól áthelyezték a Kossuth Lajos Tudományegyetemre. Innen ment nyugdíjba. Gyakorlatilag Pallagon dolgozott mindéig, de az intézetek nevei változtak.⁶⁹ Ungváry Ilona nem ment férjhez, a zeneszeretet és a hegedülés, valamint a bocskaikerti szőlő- és kertművelés, a kultúra és a természet iránti szeretet vele is folytatódott a családban. Szabad idejében csillagászattal és madártannal is foglalkozott.

Nagyanyám, aki szépen zongorázott, nagyobb lánygyerekként és második legidősebb gyerekként nem tanulhatott. A fiúk esetében nem volt kérdéses, hogy tanulniuk kell, de a lányok akkoriban a polgári vagy a középiskolai tanulmányok után nem tanultak tovább, hanem férjhez mentek és gyerekeket szültek. Nagyanyám a közgazdasági-kereskedelmi

iskola elvégzése után munkába állt, hiszen az apja halála miatt a családnak szüksége volt az ő fizetésére; dr. Tóth János, nagybátyja ügyvédi irodájába került titkárnőnek. A húszas évek elején férjhez ment Kövendy István⁷⁰ nagyapámhoz, és Debrecenben, illetve Bocskai kertben (saját házban) éltek. Nagyanyám, az ötvenes évek közepétől már özvegyen, kiváló üzleti érzékkel és szervezőkészséggel vezette és intézte a több holdas szőlős és gyümölcsös ügyeit: irányította a gyümölcsöknek a kofaasszonyokhoz, s azokon keresztül a debreceni piacra való eljuttatását, a szőlő- és bormelével kapcsolatos munkálátokat és teendőket mind a régi szülői örökségben, mind a saját kertjében. A bocskai kert háza és a hatalmas kert több generáció boldog gyerekkorának és felnövekedésének, s a XX. század második felében is nagy, nyári családi összejöveteleknek és találkozásoknak volt kedves színhelye.⁷¹

Nagyanyám fiútestvérei, József és Béla jól tanultak, ők maguk is részt vállaltak a taníttatásuk költségeiből. Mindketten gépészmérnöki képesítést szereztek. Felsőfokú tanulmányaik előtt azonban, a hazafias indíttatásnak és a családi mintaadásoknak⁷² köszönhetően, mindkét fiú önkéntesként – a szükséges katonai kiképzés⁷³ után – részt vett az I. világháborúban. József – egy géppuskás osztag hadnagyaként, amelyben öccse is szolgált – Doberdónál meg is sebesült.⁷⁴ 1934-ben Horthy Miklóstól mindketten, mivel a vitézség elnyeréséhez előírt kitüntetésekkel és érdemekkel rendelkeztek, hősie és bátor helytállásukért vítezi címet⁷⁵ kaptak. A háború, furcsán hangzik, de igen jó hatással volt mindkét fiúra. Komolyágukat és felelősségtudatukat, kitartásukat, jellemüket, emberségüket, empátiájukat fejlesztette. Az életet, amelyet egy olyan mértékű halálos áldozatokkal járó, az európai fiatal férfi lakosság szinte egészét elpusztító öldöklés után „kaptak,” mint amilyen a Nagy Háború, és különösen a magyarok, így az Ungváry (és Bisotkha)⁷⁶ fiúk számára is az olasz (Isonzó, Doberdó) front volt – megbecsülték. Az élet megbecsülése szeretteinknek és embertársainknak munkával, hittel-szeretettel és becsülettel való szolgálatában mutatkozik meg.

József, az idősebbik fiú Kassán végezte cseregyereként a felsős iskolai tanulmányait, jól tudott németül, majd Németországban⁷⁷ végzett műszaki, gépészeti főiskolát, s egy kis ideig ott dolgozott az autógyártásban. Később, már az Ikarus osztályvezetőjeként is gyakran utazott hivatalos utakkal Németországba, Ulmba, Karl Kässbohrer 1893-ban alapított autógyárába. Hazajövele után, a húszas években a magyar autógyártásban, a karosszériagyártásban híres Uhry Imre cégénél helyezkedett el.⁷⁸ Az 1929-ben, az ezredik karosszéria elkészülte alkalmából készült autógyártási történelmi dokumentum csoportképen az idős (cégalapító) Uhry és a fiatalabb Uhri tulajdonosok között áll középen a fiatal, kiváló mérnök, Ungváry József.⁷⁹

Az 1920-as években a Magyar Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak (MÁVAG) bekapcsolódott a háború után újjáéledő magyar autógyártásba. 1926-ban együttműködésre lépett a német Mercedes Benz gyárral, gyártási jogot vásárolva tehergépkocsik és autóbuszok alvázainak gyártására. Ez hatalmas lökést adott a karosszériagyártásnak, mivel a felépítményt magyar tervezések és kivitelezések alapján állították az alvázakra. Az Uhry gyár a vidéki buszközlekedést kiépítő MAVART⁸⁰ számára teherautó- és autóbusz-felépítményeket épített a MÁVAG–Mercedes alvázakra; ő készítette a Bécs–Budapest között közlekedő MÁVAG–Mercedes távolsági autóbusz felépítményét is a harmincas évekre. Ekkor már, apjuk halála után a két Uhri fiú vezette a gyárat, amely irányításukkal sikeresen állt talpra a nagy gazdasági világválság után. A negyvenes évekre közel ezer embert foglalkoztatott az üzem.⁸¹ Ungváry József azonban a harmincas években munkahelyet váltott; a MÁVAUT-nál, a Magyar Államvasutak Autóközlekedési Vállalata Rt.-nél dolgozott a XIII. kerületi Lőportál utcában, a karosszériaszerezési részleg vezetőjeként.

A világháború alatt hadiüzemként működött a MÁVAUT is. A hadsereg felhasználására készültek terepjárók, teherautók és egyéb járművek. Ungváry József, katonaviselt embert⁸² tették meg légóparancsnoknak. A légitámadások során a légóparancsnok irányításával és ellenőrzésével mentek az emberek a légtámasz helyekre; a föld alatti pincékbe, bunkerekbe, védett helyekre. Budapest bombázásakor két munkaszolgálatos, a gyárban dolgozó zsidó származású ember, aki a kora reggeli sziréna jelzésére, akkor, amikor Ungváry még nem is ért be a munkahelyére, megtagadta az óvóhelyre való lemenetelt, meghalt egy bombatámadásban. Ezt a háború után, a kommunista diktatúrában, a korábban nem az üldözött pártállású (kommunista) vagy származású (zsidó) emberek elleni kitervelt és módszeresen véghezvitt megtorlások során szándékos antiszemita akcióként interpretálták, s többször igyekeztek is bebizonyítani, azaz kiverni Ungváryból ezt a feltevést az Andrásy út 60-ban.⁸³ Ungváry József természetesen senkinek nem okozta a halálát szándékosan, sőt, zsidó ismerősei vagyonát mentette meg kiskamasz fia segítségével, és adta vissza nekik azt a háború után, noha a nyilasok és az orosz katonák is szerettek volna eldugott vagyonok és kincsek nyomára bukkanni. A zsidó értékek rejtegetése, mentése tilos és statáriummal büntetendő volt. Nyilvánvaló, hogy egy zsidó üldözött az aranyba fektetett vagyonát, a családi kincseit és ékszereit, értékes tárgyait csakis olyan személynek adta oda megőrzésre, akiben teljesen megbízott.

Ungváry József nem kapott munkát jó ideig, mert B-listázták, osztályidegennek nyilvánították, s ahol csak jelentkezett munkára, a felvétele után nem sokkal elbocsátották. Az ilyen szülők gyerekeit is rendszerint az iskolákban megbélyegezték; a tanár elvtársak szabadon becsmérelhették a szüleiket, sokszor az iskolákból eltanácsolták őket. Végül Ungváry József, a munkahelyekről történő sorozatos kidobások után egy gépészmérnök társával⁸⁴ együtt autó-motor és karosszériaszerező műhelyt nyitott a Lehel úton. Szinte mindent visszaforgattak, a bevételek javarészét a kis üzem fejlesztésére fordították. A Lehel úti, pár munkással működő műhelyt is nemsokára állami tulajdonba vették. Ez lett a sorsa az Uhri-féle gyárnak is, amely ekkorra már repülőgépgyártással is foglalkozott, s jól felszerelt, hatalmas telephellyel rendelkezett. Az Uhri fivérek természetesen a kommunista hatalomnak nem tetszők népes táborába tartoztak. Uhri Imre 1945-ben, Uhri Zsigmond 1947-ben hagyta el Magyarországot,⁸⁵ amely őket, és a hozzájuk hasonló embereket ellenségnek tekintette, kifosztotta, elűldözte. Az Uhry/i cég⁸⁶ az Ikarus Karosszéria és Járműgyárral folytatódott,⁸⁷ amelybe, az eredeti Ikarus gyárral együtt beolvadt. Az Ikarus megszületése a magyar autóbuszgyártás – a háború utántól a kilencvenes évekig tartó – új fejezetét nyitotta meg.

Ungváry a karosszéria részleg vezetőjeként dolgozott Zerkovitz Béla⁸⁸ főmérnöksége és igazgatósága idején; egyebek között a híres farmotoros Ikarus busz létrehozói közé tartozott.⁸⁹ A magyar háború utáni autóbuszgyártás korai büszkeségei voltak az Ikarus 55–66-os buszok. Egy ilyen horderejű találmány és konstrukció – de bármely korábbi és későbbi típusú autóbusz vagy trolibusz – soha nem egyetlen ember, egyetlenegy vezető vagy gyárigazgató érdeme, hanem egy csapat, egy mérnökökből (és egyéb szakemberekből) álló csoport munkáját dicséri.⁹⁰ Az olyan megbízható, külföldön tanult, óriási szakmai tapasztalattal rendelkező szakemberekre, mint amilyen Ungváry József is volt, szüksége volt a kommunista diktatúrának. Tudásukat felhasználta, ám kellenlenül, vagy sokszor sehogyan nem ismerte el azt a ténytet, hogy nélkülük, azaz csakis a saját, a háború után gyors tempóban kitermelt munkás-paraszti származású értelmiségével, annak hiányos és hézagos tudásával semmire sem menne. Ungváry Józsefnek nem is volt szüksége a kommunista diktatúra elismerésére, vörös csillagos, sarlós-kalapácsos kitüntetéseire. Volt már neki másféle, időálló, nem is egy... Utódai, leszármazottai ma is *jogos* büszkeséggel őrzik őket.

JEGYZETEK

- 1 Steven Tötösy de Zepetnek: *Nobilitashungariae. A magyar történelmi nemesség családneveinek listája*. West Lafayette, Purdue University Press, 2010. (ISSN 1923-9580), 29. In: <http://docs.lib.purdue.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1059&context=clweblibrary> (letöltés 2013. január 17.); *Magyarország Cimeres Könyve*. Liber Armorum Hungariae, bevezette Andrassy Gyula gróf, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1913. 76. In: <http://mek.oszk.hu/06900/06911/> (letöltés 2013. január 25.)
- 2 Szabó Magda: *Ókút*. Magvető Zsebkönyvtár, Budapest, 1972. 69.
- 3 Dembinszky Henrik, azaz Henryk Dembiński, az 1848–49-es magyar szabadságharc honvéd altábornagya lengyel volt; Damjanich János, azaz *Jovan Damjanic*, a szabadságharc tábormoka szerb volt; Bem József, azaz Józef Zachariasz Bem, 48-as honvéd altábornagya lengyel volt.
- 4 Tóth Béla: *A magyar anekdotakincs 1–6*. (Gyűjtötte és magyarázza Tóth Béla, Mühlbeck Károly rajzaival), Singer és Wolfner, Budapest, 1898. II. köt. 164–167. *Debrecenben mindenki doktor*. Csokonai fogadást kötött tudós költőtársával, hogy arra a kérdésre, hogy mely mesterségből van a legtöbb Debrecenben, a doktor a válasz. Úgy tett, mintha fogfájás kínozná, s elindult a városban a piac felé. Az első ember, akivel – rögtön a házból kilépve – összetalálkozott, nemes Bisothka uram volt, aki nyomban tanácsot adott neki, majd aki csak látta – egy diák, a kofaasszonyok stb. –, mindenki javasolt valami gyógymódot; meleg hamut, jeget, kőrísbogarát, fodormentát stb.
- 5 Balassa Iván – Ortutay Gyula: *Magyar néprajz*. Corvina, Budapest, 1980. 2. kiad. 311–314. Kabátyszerű felsőruhák. Digitális változat. Hungarológiai Alapkönyvtár. In: <http://mek.oszk.hu/02700/02789/html/index.html>
- 6 Kálnási Árpád: *Debreceni civis szótár*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványa, szerk. Jakab László, 83. szám. Debrecen, 2005. Digitális változat. In: <http://mnytud.arts.unideb.hu/sorozat/dcsz/dcsz.pdf> (letöltés 2013. január 25.)
- 7 *Magyar Néprajzi Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982. 1–5. Digitális változat. In: <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/index.html> (letöltés 2013. január 25.)
- 8 Lásd a *Magyar Néprajzi Lexikon*, i. m. kötetében lévő leírásokat a „guba, gubacsapó, gubaszűr, gubafestés” és a „csapo” szavaknál.
- 9 Móricz Pál: *Régi magyar élet. Történetek és feljegyzések*. Magyar mesterségek. Singer és Wolfner. Budapest, 1913. 203. Digitális változat. In: http://mtdportal.extra.hu/books/moricz_pal_regi_magyar_élet.pdf (letöltés 2013. január 25.)
- 10 Móricz: i. m. 144.
- 11 Tóth Béla: i. m.
- 12 Tóth Béla: i. m. IV. köt. *Bisothka*. 156–161.
- 13 *Debreczeni-Nagyváradí Ertesítő* (a továbbiakban DNÉ) 1881. 39 évf. 35. szám. 2. In: <http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/handle/2437/406> (letöltés 2013. január 24.)
- 14 Uo. 1.
- 15 Uo.
- 16 Ráth Károly, a Magyar Kereskedelmi Múzeum igazgatója, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara alelnöke, szalmakalapgyáros, 1872-től az Országos Iparosszövetség elnöke, Pápa országgyűlési képviselője, 1896-tól az iparügyek (múzeum, iparos vásárok szervezése) terén szerzett érdemeiért királyi tanácsosi címet kapott.
- 17 *DNÉ*, 1881. 39 évf. 35. szám. 1. In: <http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/handle/2437/406> (letöltés 2013. január 24.)
- 18 IV. országos iparos ifjúsági vándorgyűlés.
- 19 *DNÉ*, 1881. 39 évf. 35. szám. 2.
- 20 Zoltai Lajos: *Jelentés Debreczen szabad királyi város múzeumának 1921. évi működéséről és állapotáról* Debreczen sz. kir. város múzeumának kiadványa XVI., Debreczen sz. kir. város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, 1922–1231. 8–9. Digitális változat. In: http://www.derimuz.hu/files/konyvtar/DERI_1921.pdf (letöltés 2013. január 26.)
- 21 Mikszáth Kálmán: *Rövid elbeszélések*. Mikszáth Kálmán művei IV. Digitális változat. In: <http://mek.oszk.hu/00900/00908/html/02.htm> (letöltés 2013. január 26.)
- 22 *Országos Hirlap*, 1898. január 9. 20. Digitális változat. In: http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/107365/7/DNE_1881_35.pdf (letöltés 2013. január 26.)
- 23 Bisothka Gábor - 1841. Debrecen Hajdú Vármegye és Debreczen sz. királyi város személyi adattára (Fülöp Gabriella szíves közlése). In: http://pepigabi.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=194
- 24 *DNÉ*, 1893 (51. évf.), 12. szám. 2. In: http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/107499/7/DNE_1893_12.pdf (letöltés 2013. január 23.)
- 25 *DNÉ*, 1881 (39. évf.), 35. szám. 2. In: http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/107365/7/DNE_1881_35.pdf (letöltés 2013. január 26.)
- 26 Serly Ede, Berger Jenő, Horváth János és Bisothka Gábor igazgatósági tagok; *DNÉ*, 1896 (54. évf.), 10. szám, 2. In: http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/107778/5/DNE_1896_10.pdf (letöltés 2013. január 26.)
- 27 *DNÉ*, 1899 (57. évf.), 5. 2. „A debreczeni Iparoskör által 1899. évi január hó 29-én (vasárnap) az „Arany bika” szálloda dísztermében megrende-

- zendő zártkörű táncvígadalom e legkellemesebb mulatságok egyikének ígérkezik. Belépti-díj 1 ft. Jegyek előre válthatók Szedlák József és Nagy András urak üzletében és este a pénztárnál. Felülfizetések köszönettel elfogadtatnak és hirlaplilag nyugtáztatnak. Kezdetek este 6 órakor. A bálón a Magyarai testvérek zenekara játszik. A rendező-bizottság tagjai: Tóth Kálmán elnök, Veréb Lajos és Zelinger Ede alelnök, Jobbágy Imre pénztárnok, Bisutka Gábor ellenőr, Komlóssy Miklós jegyző és 50 kiváló tag.”
- 28 „A XIX. sz. első felében a 7–13 éves gyerekek mintegy fele járt iskolába. Amikor 1868 után a tankötelezettséget törvény szabályozta, jelentősen megnövekedett az iskolai tanulók száma, több tanteremre lett szükség. A több, mint 2000 tanköteles számára csak 1911-ben épült meg a »nagyiskola«. A ma is álló épületet Bisothka István debreceni építész készítette.” Lásd *Református Fűiskola* (Erdei Gyula: Szülőföldünk-lakóhelyünk Hajdúszoboszló, 2001. könyve alapján) a *Hajdúszoboszló képeskönyve* honlapon. In: http://www.szoboszlokepkeskonyve.hu/nevezetes/reformatus_fuiskola.php (letöltés 2013. január 23.)
- 29 <https://picasaweb.google.com/111632595102347837174/FemipariSzakiskolaEsAzIparosTanonciskolaAzAZAMechwartEsAVegyipariRegenEsMa#slideshow/5544713321981862818> (letöltés 2013. január 23.)
- 30 Bisothka Béla volt a legkisebb fiútestvér. Ő nem vett részt a háborúban.
- 31 Debrecen Hajdú Vármegye és Debreczen szabad királyi város személyi adataira. Bisothka István. (Fülöp Gabriella szíves közlése). In: http://pepigabi.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=194 (letöltés 2013. január 29.)
- 32 Szűtor Izabellával két lányuk volt; Bisothka Izabella és Edit.
- 33 Szűcs Ernő: Téglaartell kialakulása és működése Debreczenben, 1936–1944. in *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve 1952*, szerk. Gazdag István. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 1974–A 21. kötetből szerk. Radics Kálmán. Digitális változat. In: <http://hbm.archivportal.hu/data/files/144551665.pdf> (letöltés 2013. január 24.)
- 34 Szűcs: i. m. 84.
- 35 Uo.
- 36 Uo.
- 37 Jaszencsák Sándor osztályában, Fazekas Mihály Gimnázium honlapja, érettségizettek névsora 1876–2011. In: <http://fmg.hu/erett1893-1909> (letöltés 2013. január 21.)
- 38 Hauszmann Alajos építőművész, az MTA tagja, a magyar historizmus kiemelkedő alakja. Számos munkája közül Budapesten a mai Néprajzi Múzeum, a mai Műegyetem központi épületének, a Budavári Palota bizonyos részeinek tervezője.
- Rados Gusztáv matematikus, az MTA tagja, műegyetemi tanár, többször az egyetem rektora, az Eötvös Loránd kezdeményezésére alakult Matematikai és Fizikai Társulat alapítója, később elnöke.
- 39 Bisothka Gábor Ungváry Gábor tulajdonában lévő diplomája alapján.
- 40 Kiskunhalas Városháza építésének emléktáblája. Kiskunhalas honlap. In: <http://www.halas.hu/almanach/fejezet/15szobor2.htm> (letöltés 2013. január 20.)
- 41 Bisotka Gábor, Akvi 20402, Hadtörténeti Levéltár, borító, 1-2.
- 42 Uo. 5.
- 43 Uo.
- 44 Uo.
- 45 Gyóni Géza összes versei. *Magyar asszony írja...* (Táb. Ujs. febr. 12.: »Bisothka Gáborné úrnőnek« - B. H. máj. 16. - Bocskai Hirl. máj. 17.). Digitális változat. In: <http://mek.oszk.hu/00600/00664/00664.htm> (letöltés 2013. január 20.)
- 46 Dr. Horvay Róbert osztályában. Fazekas Mihály Gimnázium honlapja, érettségizettek névsora 1876–2011. In: <http://fmg.hu/erett1893-1909> (letöltés 2013. január 21.)
- 47 A lőcsei pénzügyi palota tervpályázata. *Magyar Építőművészet*, 1913 (XI. évfolyam), 11–12. szám. Digitális változat. In: <https://kolibri.omikk.bme.hu/digit/index.php?page=article&id=15170> (letöltés 2013. január. 18.)
- 48 Köszönetem fejezem ki a sír beazonosításában és a mai sír felkeresésében, lefényképezésében nyújtott önzetlen segítségért Pintér Tamás történész-levéltárosnak, a Nagyháború.hu. I. világháborús történelmi blog szerkesztőjének és egyik állandó szerzőjének. <http://nagyhaboru.blog.hu/>; Ugyanezen a történelmi blogon olvasható a *Hősök és hős halottak – Bisothka János sírja* c. fotókkal kiegészített rövid írásom családunk (a Kövendy–Bisothka–Ungváry családok) férfi tagjainak I. világháborús részvételéről és hős halottairól. In: http://nagyhaboru.blog.hu/2013/05/30/hosok_es_hosi_halottak_bisothka_janos_sirja#more5332959 (letöltés 2013. augusztus 9.)
- 49 Báthory Júlia, Munkácsy- és Magyar Örökség-díjas üvegművészről lásd többek között az Artportal.hu lexikon szócikkét. In: http://artportal.hu/lexikon/muveszek/bathory_julia (letöltés 2013. január. 18.)
- 50 A napló, köszönet keresztanyámnak, Kövendy Istvánnénak, hozzám került.
- 51 A Kövendy családról lásd Kövendy Katalin: „Nyírábrány koronázatlan királya” – családörténet Kövendy Gyula önéletrajzi írása alapján. *Valóság*, 54. évf. 1. sz. 2011. 48–63.
- 52 Lásd Kövendy Katalin: Hunyadi kamaszok. *Valóság*, 53. évf. 7. sz. 2010. 90–105.
- 53 Dédanyám, Ungváry Mihályné Bisothka Mária naplója alapján.

- 54 Családi elmesélés.
- 55 Családunk dédanyám legkisebb testvérével, a legfiatalabb Bisothka fiúval igen, de annak családjával nem tartott semmilyen kapcsolatot. Bisothka Béla elvált a feleségétől, fiát, aki az ország másik részében élt, kitagadta. Bisothka Bélát az *én nagyanyám* temettette el 1973-ban ebbe a sírba. Az ő elvált feleségének az urnáját (1974) viszont – a Nagyanyám és a családunk tudta és engedélye nélkül – minden bizonnyal Budapestről a fia helyeztette ide, az „ingyen” sírba. Ugyanez az illető – a Bisothka felmenők és leszármazottak közmegegyezését kijátszva – kikérte, és a vezetékneve miatt meg is kapta azokat az ősököt ábrázoló festményeket, amelyek a Déri Múzeumban *letétben* voltak elhelyezve. A család és a rokonok tudta nélkül azokat eltulajdonította. Ebben a sírban nyugszának még dédanyám Rózsa nevé, s egy másik, még csecsemőkorban meghalt leánytestvérei. A sír Bisothka Mária révén a Kövendy család gondozásában volt és van.
- 56 A Debreceni Déri Múzeum építési munkálatai miatt nem tudtam személyesen megnézni 2011-es debreceni utam során. A Déri Múzeum nem adott választ és információt többszöri e-mailben elküldött kérésemre.
- 57 Családi elmesélés.
- 58 Történelemportal. Magyar történelmi és kulturális portál, szerk. Virág István.: *Technikatörténet. A magyar autógyártás hőskora*. In: <http://tortenelemportal.hu/2009/10/a-magyar-autogyartas-hoskora/> (letöltés 2013. február 6.)
- 59 Négyesi Pál: *A magyarországi karosszériakészítők összefoglaló enciklopédiája 1899-1949. Riesz Henrik*. A hazai automobilizmus története és dokumentációja. Négyesi Pál és Hajdú Csaba Magyar jármű. hu. honlap. In: <http://magyarjarmu.hu/ipar/karosszeriakeszitok/> (letöltés 2013. február 6.)
- 60 Dr. Riesz Kálmán 1887-ben született Debrecenben, anyja Ungváry Mária volt, apja Riesz Henrik kocsigyáros. Kolozsváron és Budapesten tanult s szerzett jogi diplomát, majd apja üzemében, valamint Bécsben kocsigyári segédként szerzett gyakorlatot. „1921-ben lett önálló, mikor atyja, néh. Riesz Henrik elhalálózásával átvette annak nagy tökéletességgel berendezett, országjárta ismert üzemet. Gyárt: luxuskocsikat, gyász-kocsikat és autókarrósziériákat.” Kemény László szerk.: *Debrecen sz. kir. Város és Vidéke Díszalbuma*. Dr. Riesz Kálmán. 1928. 63. (Fülöp Gabriella szíves közlése). In: http://pepigabi.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=194 (letöltés 2013. január 29.)
- 61 Lásd a Szent Anna Székesegyház és Főplébánia – Debrecen honlapján *Bücsü Wolfinau Magda nénitől* írást. In: http://www.szentannaplebania.dnyem.hu/a_wm.htm (letöltés 2013. január 25.)
- 62 Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára M39266/1, Wolfinau Paula, Katalin, Ilona, Magda, Márta.
- 63 Hivatalosan Boockaykert hajdúhadházi földek parcelálásával alakult hegyközséggé, s vette fel a Boockay nevet 1899-ben. Lásd az erről szóló híradást *DNE* 1899. 57. évf. 10. szám. 2. In: <http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/handle/2437/406> (letöltés 2013. január 25.)
- 64 Oklevél száma 3224/1933–34.
- 65 Straub János (1893–1956) vegyész, egyetemi tanár, a kémiai tudományok kandidátusa, a debreceni egyetem tanára. A golyva és a jód-háztartás, valamint a fogszuvasodás és az ivóvíz fluortartalmá közötti összefüggésekre vonatkoztak kutatásai.
- 66 Dr. Szendi Balázs (1904–1986), az orvostudományok kandidátusa, szülész-nőgyógyász orvos. Jelentős kutatói munkát is folytatott.
- 67 Arany Sándor (1899–1984) talajvegyész, Kossuth-díjas (1958), a mezőgazdasági tudományok doktora (1954). A szikesedési folyamatok tanulmányozása, a szikes talajok javítása és mezőgazdasági hasznosítása területén végzett munkájával világszemelte elismerést szerzett. A talajjavításoknál lejátszódó kémiai folyamatokat kutatta egyebek között a Hortobágyon.
- 68 Szelényi Ferenc (1909–1991) a mezőgazdasági tudomány doktora orvos, talajbiológus. 1949-ben került Debrecenbe. 1953-ban az agrár-felsőoktatás újjászervezésekor megbízták a Debreceni Mezőgazdasági Akadémia (a későbbi Debreceni Agrártudományi Egyetem) Kémiai-Talajtani Tanszékének szervezésével és vezetésével mely 1964-ben a Talajtani és Mikrobiológiai Tanszék nevet kapta. 1972-ig volt tanszékvezetője.
- 69 Dr. Ungváry Ilona iratai: önéletrajzok, munkáltatói jellemzések, a társadalombiztosítás és a nyugdíjbeszámításhoz szükséges igazolások, kérelmek és beadványok, kinevezések stb. Sajat tulajdonomban lévő iratok.
- 70 Lásd Kövendy Katalin: „Nyírábrány koronázatlan királya”. Családtörténet Kövendy Gyula önéletrajzi írása alapján. *Valóság*, 54. évf. 1. sz. 2011. 48–63.
- 71 Nagyanyámék itt nőttek fel; itt gyerekeskedtek apámék is együtt a Gulyás, a Sztanó és a Szőőr fűkkel, a Wolfinau lányokkal és Tormássy Irénnel; nővéremmel mi is teljes nyári szünetben, minden nyarat itt töltöttünk az 1950-es évek második felétől.
- 72 Talán Bisothka nagybátyjaiknak köszönhetően is.
- 73 Königrätzben kaptak tartalékos tiszti kiképzést.
- 74 Dr. Verebely Tibor (1875–1941) sebészprofesszor végezte a nagy műtétet Budapesten.
- 75 Vitézségi Díszoklevél Ungváry József tart. hadnagy részére, Horthy Miklós, a Vitézek Főkapitánya aláírásával, 1934. június 3.; Az 1934. évben felavatott tiszti vitézek névsora in vitéz Szécsy Imre et alii szerk.: *A tíz éves Vitézi Rend 1921–1931*. Budapest, Országos Vitézi Szék, Pest, Királyi Vár. 8. Ungváry József, tisztvi-

- selő, Budapest. 3594–1934.; Ungvári Béla, mérnök, Budapest, 3595–1934. 8.; Vitézek Albuma. Merkantil, Budapest, 1939.
- 76 Az idősebb Ungváry fiú és a legfiatalabb Bisotška fiú, a nagybácsi közötti tizenkét év korkülönbség volt.
- 77 Ingenieur Akademie Oldenburg I. O. 1925.
- 78 Uhry Imre műhelyéről, az Uhri testvérek Autókarosszéria és Járműgyáráról, a gyár háború alatti működéséről, a repülőgépgyártásról lásd: Dr. Jenői Károly: *Az elődállalatok története az alapítástól az államosításig (1859–1948)* in Farkas Béla szerk.: *Az IKARUS Karosszéria- és Járműgyár története*. Ikarus Karosszéria- és Járműgyár, Budapest, 1981. 13–62.; Négyesi Pál: *A magyarországi karosszériakészítők összefoglaló enciklopédiája 1899–1949. Uhry/Uhri*. A hazai automobilizmus története és dokumentációja. Négyesi Pál és Hajdú Csaba Magyar jármű. hu honlap. <http://magyarjarmu.hu/karosszeria-gyartok-2/uhryuhri/> (letöltés 2013. január 27.)
- 79 *Uhry Imre Karosszéria és pótkocsigyár*. „Elkészült az 1000. gépjármű karosszéria. Csoportkép a dolgozókról.” (18457 sz. orig. László János). Fortepan Fotógyűjtemény. In: <http://www.fortepan.hu/?view=new&lang=h&img=10568> (letöltés 2013. január 27.)
- 80 Magyar Vasutak Autóközlekedési Rt.
- 81 Bálint Sándor: *Autógyártás Magyarországon*. In Fejezetek a Magyarország technika- és tudománytörténetéből (Helyünk Európában), a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége honlapja. In: <http://www.sci-tech.hu/autogyartas.sci-tech.hu/00home/00home.htm> (letöltés 2013. január 26.); Istvánfi Péter: *Megszűnt buszgyárak nyomában: Uhry*. Indóház online. Az *Indóház* Közlekedési Lap- és Könyvkiadó online közlekedési, környezetvédelmi és utazási hírportálja. In: <http://iho.hu/hir/uhry-imre-karosszeria-es-potkocsi-gyar-120115> (letöltés 2013. január 27.); Négyesi Pál: *A magyarországi karosszériakészítők összefoglaló enciklopédiája 1899–1949. Uhry/Uhri*. A hazai automobilizmus története és dokumentációja. Négyesi Pál és Hajdú Csaba Magyar jármű. hu honlap. In: <http://magyarjarmu.hu/karosszeria-gyartok-2/uhryuhri/> (letöltés 2013. január 19.)
- 82 1941-ben, a VII. Kiegészítő Parancsnokság (Vác) irata szerint tartalékos főhadnagy volt.
- 83 Dr. Ungváry Gábor elmesélése. Erre vonatkozó irat az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (még) nem került elő.
- 84 Róth Béla gépészmérnökkel együtt.
- 85 Legát Tibor: *Az Ikarus 60 éve. Akár a nevadó*. Magyar Narancs. 2007/49. szám. In: http://magyarnarancs.hu/tudomany/az_ikarus6_0_eve_-_akar_a_nevado-68011 (letöltés 2013. január 29.)
- 86 1939-től repülőgépgyártással (is) foglalkozott; ez a gyártelep olvadt be illetve alapozta meg a későbbi Ikarus-t.
- 87 Zajácz János: *Legendás gyártótól a roncslerakatig - I. rész*. Indóház online, i. m. In: <http://iho.hu/hir/legendas-gyartotol-a-roncslerakatig-i-resz-111014> (letöltés 2013. január 27.)
- 88 Négyesi Pál: *Zerkovitz Béla, ifj (1912–1993)*. A hazai automobilizmus története és dokumentációja. Négyesi Pál és Hajdú Csaba Magyar jármű hu. honlap In: <http://magyarjarmu.hu/emberkek/zerkovitz-bela-ifj-1912-1993/> (letöltés 2013. január 29.)
- 89 Az Ikarusról lásd Gerlei Tamás – Kukla László – dr. Lovász György: *Az Ikarus évszázados története*. Maróti Könyvkiadó, Budapest, é. n.; Négyesi Pál: *Ikarus*. A hazai automobilizmus története és dokumentációja. Négyesi Pál és Hajdú Csaba Magyar jármű hu honlap. <http://magyarjarmu.hu/ipar/ikarus/> (letöltés 2013. február 6.); Dippold Pál: A faros Ikarus. Mandarchiv.hu. A Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet honlapja. In: http://mandarchiv.hu/cikk/348/A_faros_Ikarus; Az Ikarus buszok képes történeti áttekintését lásd az Ikarus buszok története honlapon, valamint az old-ikarus.hu/ (szerk. Tildy Tibor) honlapon. In: <http://dani.wewewe.hu/ikarusbuszok.htm#Az%20Ikarus%20v%C3%A9gnapjai>; http://autobusz.zylon.hu/ikarus_reprok.htm#Ikarus%2055%20v%C3%A9g%2066; Gerlei Tamás – Kukla László – dr. Lovász György: *A magyar buszgyártás fénykora*. Index.hu honlap 2010. május 26. In: http://index.hu/belfold/budapest/2010/05/26/a_magyar_buszgyartas_fenykora/ (összes letöltés 2013. január 29.)
- 90 „Zerkovitz Béla főmérnök és csapata egy városi (66) és egy városközi-távolsági (55) forgalomra alkalmas önhördő, farmotoros nagybusz terveivel állt elő. A szakmán belüli harcok, a problémák felnyitása azonnal megkezdődött: a farban elhelyezett motorkialakítást szinte mindenki bírálta és ugyancsak sokan ellenezték a hagyományostól eltérő, nem alváz konstrukciót. A csatát a Szovjetunió döntötte el, mert az ún. vagon építési elv szerint gyártott ZISZ 154-es autóbusz megteremtette a szükséges ideológiai háttérrel és be lehetett mutatni valami hasonlót. Ez volt az A58 gyári rajzjelölésű 66-os, mely 1952-ben készült el, még a karakteres fő jellegzetessége, a szakmai körökben csak találóajtként emlegetett hátsó motorsátor nélkül. Az egykori vázlatok tanúsága szerint ez a markáns formajegy több fázisban alakult ki, először 1953-ban az 55-ös prototípusokon, majd egy évvel később, a MÁVAUT-nál futó nullszérián jelent meg közismert és közkedvelt alakjában.” *Páros - Ikarus 55 - Ikarus 66*. Zerkovitz család honlapja. In: <http://www.zerkovitz.hu/zerkovitzb%E9laikarus.htm> (letöltés 2013. január 31.)

A Heine–Medin-járványok hazánkban és a világban

Az Egészségügyi Világszervezet 2012. június 21-én kiadott nyilatkozatában az Európa Régiót a poliomyelitis betegség vonatkozásában fertőzésmentes területté nyilvánította. Ez a régió 53 országot, mintegy 873 millió lakost foglal magába, de már 1994-ben e betegséget nem tapasztaltak sem amerikai, sem 2000-ben a nyugati csendes-óceáni régiókban. Külön kiemelték, hogy a Föld lakosságának 55%-a (3,4 milliárd ember) él poliomentes területen, bár a behurcolás veszélye továbbra is fennáll. A járványmentesség feltétele a lakosság magas arányú védőoltással biztosított védettsége, a hatékony ellenőrző rendszer, szükség esetén a gyors újraoltás („nemzeti immunizációs napok”), valamint a magas szintű vírusdiagnosztikai laboratóriumi háttér.

A gyermekbénulás talán a 20. század legrettegettebb betegsége volt, egészen addig, miután sikerült több más járvány (például a diftéria, a skarlát, a különböző enterális betegségek, így a kolera) megfékezése, s kórokozójának felismerése után a megfelelő védőoltás előállításával. Amíg ez a gyermekbénulás vonatkozásában nem történt meg, valóban az emberiség százmilliói tartottak a titokzatos kórtól, leginkább következményeitől. Ez a betegség – a poliomyelitis, vagy ahogy később nevezték a Heine–Medin-kór – feltehetően az emberiség egyik legősibb betegsége, hiszen egyiptomi ábrázoláson (kb. a Kr. e. 1400-as évekből) jól látható egy alsóvégtagi izomsorvadásos botra támaszkodó sántikáló férfi. Hippokratész (Kr. e. 460 körül) is leírt Thászosz szigetén, nyáron és ősz elején lezajlott bénulásos megbetegedéseket. Ettől az időtől kezdve, a középkoron túl is, a betegség előfordulása elég bizonytalan, hiszen a pestis, a fekete himlő, később a kolera sokkal nagyobb áldozatokat követeltek, feltehetően volt, de a szórványosan előfordult bénulásos arányai eltörpültek a nagyobb és pusztítóbb betegségek mellett. Az első adat csak a 18. századból származik, Underwood (1730–1810) angol szülész és gyermekgyógyász 1789-ben egy gyermekbénulásos esetet írt le. Johann Carlander (1759–1848) uppsalai svéd orvos leveléből tudjuk, hogy Svédország első gyermekbénulásos járványa 1808-ban volt, majd 1813-ban néhány bénulást okozott egy másik.

Ez az elsősorban gyermekeket érintő betegség a 20. század legelején – 1905-ben – jelentkezett tömegesen a skandináv államokban, áttért Németszagra és Ausztriára, főként egyes területeikre, s hamarosan az Egyesült Államokban is több tízezres megbetegedést okozott. Ezek közül a legnagyobb az 1921. évi volt, amelyben a későbbi amerikai elnök, Roosevelt is megbetegedett. A betegséget az enterovirushoz hasonló poliovírusok okozzák, amelyek egymástól független három típusa van. A terjedés orális (szájon át történik) és csak ember betegszik meg benne. A fertőzés 95%-a tünetmentesen, észrevétlenül zajlik le, több esetben enyhe enterális vagy légúti panaszokat okoz, ritkábban agyhártyagyulladás, míg csak 0,1%-ban lép fel bénulás. A fertőzés – a klinikai lezajlástól függetlenül – teljes védettséget eredményez. A megfigyelések szerint a betegség június-júliusban és az ősz legelején jelentkezik. A bénulásos esetekben a vírus a gerincvelőben, az elülső szarv idegsejtet pusztítja el, amelynek következtében a megfelelő izom azonnali, petyhüdt és maradandó, teljes (paralysis) vagy részleges (paresis) bénulását okozza, amely később sorvadást és kontraktúrát eredményez. A bénulásnak változatos formái lehetnek: leggyakrabban a vázizomzat, leginkább a végtagok érintettek, a bénulás teljes vagy részleges lehet. Bénulhat a törzs, a has és a hát izomzata, ami életveszélyes helyzetet, a rekeszizom bénulását okozza, amely a légzőközpont károsodása miatt fulladásos halálhoz

vezet. A legtöbb haláleset a csecsemőknél fordult elő. Ezért alkalmazzák a mesterséges, gépi lélegeztetést. Ennek egyik változata a tankrespirátor (vastüdő), amelyben a beteg lélegeztetését – a légzés ritmusát követő – vákuum segíti. Később dolgozták ki a „pozitív nyomású” lélegeztető gépet, amikor a levegőt az előzetesen kialakított tracheotomiás nyíláson át juttatják a tüdőbe. Ennek előnye, hogy a beteg szabadon fekszik, könnyen el tudják távolítani (leszívással) a légúti váladékot. Enyhébb fokú légzészavar esetében használják a „hintaágyat”: ez egy forgástengelyre szerelt nagy lap, amit villanymotorral hajtanak, néhány fokos hintázó mozgást idéznek elő. A felfektetett beteg hasi zsigerei, a billegő mozgásnak megfelelően a rekeszizmot fel-, majd lefelé mozgatják, ezzel segítve a rekeszi légzést.

A terápia az izmok hosszadalmas és fáradtságos kezelése. Ez elsősorban a gyógytorna, a fizioterápia, és az ortopédiai műtétek. Az izommozgás kialakítása járógépek segítségével történhet. A sérültek többsége hasznos munkára megtanítható, megfelelő pszichológiai segítséggel magasabb iskolai végzettséget is szerezhetnek. A legfontosabb feladat – a rehabilitálás mellett – az önellátásra való felkészítés.

(A gyermekbénulás története) A gyermekbénulás kórképét még 1839-ben Jacob von Heine azonosította, de nem tudta megállapítani, miként terjed a betegség. Ezt közel tíz év múlva Oscar Medin állapította meg, így a gyermekbénulás betegségét e két orvostól nevezik el. Jacob von Heine (1800–1879) Stuttgartban élt ortopéd orvos volt, aki magángyógyintézetében gyermekbénulásos betegekkel is foglalkozott, megállapításait a legnagyobb német nyelvű orvosi folyóiratokban közölte le. Egy másik közleményében, a *Spinale Kinderlambung* című könyvében (1860), gerincvelő eredetű megbetegedésnek tartja. Ennek nyomán P. Charcot (1825–1893), világhírű párizsi neurológus 1870-ben paralisiszes gyermekek gerincvelőjében szövettani elváltozásokat talált, amit később többen megerősítenek, sőt 1885-ben a francia Pierre Marie ezt a csak bénulásos betegséggel együtt jelentkezett elváltozást fertőzőes eredetűnek tartja.

Ezeket a közleményeket olvasva 1924-ben – a jó félszázaddal fiatalabb – Oscar Medin (1847–1927) svéd orvos, a stockholmi Karolinska Intézet gyermekgyógyásza már pontosan leírta a poliomyelitis vírusát, kórképét és terjedésének lehetőségeit. A Heine–Medin-járványbetegség különös figyelmet mindig Svédországban kapott, hiszen 1881-ben Umeå kisvárosban 20 megbetegedést észleltek, 1885-ben pedig Stockholmban fordult elő 44 bénulásos megbetegedés, amit a később híressé vált Oscar Medin írt le. 1905-ben ismét Skandináviában jelentkezett nagyobb járvány, de a későbbiekben is – elsősorban Oroszország felől – jelentős volt a gyermekbénulásos betegség behurcolása Svédországba. Az 1900-as évek első negyedében egyre gyakrabban és egyre több helyen keletkeztek járványok (USA, Németország, Franciaország, Ausztria és természetesen Svédország) és a sajtó méltán nevezte a 20. század titkos „pestisének”. Hans Wichman, német járványügyi szakember az 1905-ös svédországi járvány tapasztalatai alapján megállapította, hogy vannak tünetszegény (abortív) és tünetmentes (latens) esetek is. Ő javasolta a betegségnek a „Heine–Médin kór” elnevezést, valamint megállapította, hogy fertőző betegséggel állunk szemben. A bécsi Landsteiner (1863–1943) 1908-ban egy majom agyába bénulásban elhunyt beteg gerincvelőpépjének baktériummentes kivonatát fecskendezte be, így fertőzést okozott, amit „eredményesen” más majmokba is átoltott.

Az 1920-as évek végén újabb nagyobb gyermekbénulásos járványok söpörtek végig Európában, sőt az amerikai kontinensen is, 1916-ban 30 ezer, 1921-ben közel százezer volt a megbetegedettek száma. Ez a tény arra is felhívta a figyelmet, hogy a felnőttek is megbetegedhetnek, ez pedig sokkolta az amerikai társadalmat. Egy időben több ameri-

kai kutatóintézetben indult meg az a kutatás, ami az ellenanyaghoz vezetett. A megoldás végül a pittsburghi egyetem víruskutató laboratóriumában született meg, amikor Jonas Edward Salk (1914–1995) az influenzavakcina előállításánál szerzett tapasztalataival a poliovírust immunológiai alapon kezdte vizsgálni.

Jonas Edward Salk szegény orosz bevándorlók gyereke volt, 1914. október 28-án született New Yorkban, és orvosi tanulmányait is itt végezte (1939), majd a Mount Sinai Kórházban dolgozott. 1942-ben a Michigan Egyetem víruskutató részlegében az influenzavakcina készítésénél dolgozott. A formaldehiddel inaktivált influenzavírus kítőnő oltóanyag volt és elsősorban a hadseregnél alkalmazták. Salkot 1947-ben a pittsburghi egyetem víruskutató laboratóriumának igazgatójává nevezték ki, ahol – mint említettük – a polio vírusváltfajait immunológiai alapon vizsgálta. E kutatások ismeretesebbek lettek Basil O'Connor, a Gyermekparalízis Nemzeti Alap igazgatója előtt, és felkérte Salkot 1949-ben a gyermekbénulás elleni vakcina kidolgozására. Itt már figyelembe vette, hogy – elsősorban John Enders, Thomas Weller és Frederick Robbins kutatásai nyomán (1954-ben Nobel-díjat kaptak) – a poliovírus jól tenyésztető a majmok veséjében, amit – az influenza-oltóanyag mintájára – formaldehiddel inaktivált olyan mértékben, hogy ez megtartotta immunológiai hatását. Az ebből készült injekciót először majmokon próbálta ki. Az állatkísérlet tökéletesen sikerült, ennél fogva (1953 novemberében) Salk önmagán, feleségén és három gyerekén is kipróbálta. Sikere után 1954-ben történt az első nagy létszámú „emberkísérlet”: egyszerre 200 ezer gyermeket oltottak be, 201 ezer gyermek kapott placebót és 1,2 millió személy kezelés nélkül maradt, mint kontroll-csoport. Ez volt talán az orvostörténelem legnagyobb létszámú orvosi kísérlete. A kísérlet során mellékhatást nem észleltek, a beoltottak közül csupán 33, a placebót kapottak közül 115 megbetegedés történt. Az amerikai hatóságok hamarosan engedélyezték a vakcina gyártását, majd beoltották az amerikai lakosság teljes 40 év alatti létszámát, így a teljes népesség 86%-a megmenekült a betegségtől. Az Egyesült Államokban 1957-ben mindössze 5600 gyermekbénulásos esetet jegyeztek fel, hasonló rohamos javulást tapasztaltak más országokban is, ahol kötelező módon alkalmazták Salk oltóanyagát. (Ezek inkább fertőzött területekről történt behurcolásos esetek voltak.) Ez olyan fordulópont volt a gyermekbénulás történetében, aminek következtében Salk egyik napról a másikra világhírű emberré vált, megkapta a legnagyobb amerikai kitüntetések, viszont Nobel-díjban nem részesítették.

Viszont 1957-ben egy másik amerikai tudós, Albert Sabin (1906–1993) az oltóanyagot cseppformában állította elő, így hatalmas verseny formálódott ki a két oltóanyag között. Albert Sabin a lengyelországi Bialystokban született, családja még az első világháború előtt vándorolt ki az Egyesült Államokba. Előbb fogászatot tanult a New York-i egyetemen, de hamarosan átiratkozott az általános orvostudományi karra, és 1931-ben kapott orvosi oklevelet. Ezután a Rockefeller Intézetben kutatóorvos. 1939-től a gyermekgyógyászatot vállalt munkát. Praxisában jelentős számú gyermekbénulásos beteg volt, kutatásainak középpontjába valóban a védőoltás került. Ő ún. attenuált oltóanyagot állított elő, amely élő, de legyengített kórokozót tartalmazott. Ezek a kórokozók nem tudnak szaporodni, nem okozhatnak megbetegedést, de képesek kiváltani az immunizálást. Ez a forma rendszerint sokkal hatékonyabb, mint az elölt, csak a kórokozókra jellemző fehérjéket tartalmazó oltóanyag. Salk és Sabin „oltóanyaga” között ez az eltérés és a hasonlóság. Sabin „cseppjeinek” gyártását 1961-ben engedélyezték az Egyesült Államokban, lassan kiszorította a Salk-féle oltóanyagot. Azonban néhány ország hűséges maradt az első oltóanyaghoz. A paralysis elleni védőoltások eredményességét jelenti, hogy 1969–1974 között az Egyesült Államokban összességében 111 megbetegedést, 1975-ben 8 esetet jegyeztek fel, az ezt követő években már nem volt friss megbetegedés.

A két felfedező élete végéig folyton vitában állt egymással, mindegyik a maga anyagát dicsérte. Azonban a tudományos vetélkedés az Egészségügyi Világszervezet ajánlása szerint Salk javára dőlt el, mivel minden országban a gyengített vírus tartalmú oltóanyagot fel kell váltania az inaktivált vírusoknak, így a poliovírus Földről való eltűnéséhez mindennemű poliovírust meg kell szüntetni, még a gyengített oltóanyagvírus előfordulását is.

(Heine–Medin-járványok Magyarországon) A hazai orvosi irodalomban Rácz Sámuel 1801-ben az Orvosi Praxis című munkájában találunk utalást a gyermekbénulás betegségére, amire a jeles élettani kutató nem talált magyarázatot. 1872-ben pedig Gebhardt gyermekbetegségeket bemutató tankönyvében elég részletesen szólt – bár az okát nem tudja megnevezni – a gyermekbénulásra jellemző tünetekről. 1889-ben Berend Miklós gyermekgyógyász A gyermekgyógyászat compendiuma című könyvében „a gerincgayi gyermekhűdést” fertőző betegségnek véli. Bókay János professzor A gyermekorvoslás tankönyve (1911) c. monográfiája már részletesen foglalkozik az előző nagy európai gyermekbénulásos járványokkal, annak különféle megjelenési formáival, a betegség lefolyásával és a maradványtünetekkel. 1912-ben pedig – a világirodalomban elsőnek – közöl egy kórházi poliós fertőzést, amikor gyermekbénulásos beteget helyeztek el egy kórterembe egy kétéves másik gyermek mellé, aki egy hét múlva gyermekbénulásban megbetegedett. Ugyancsak ő hívta fel a figyelmet 1911-ben az akkor szórványos jelentkezett Heine–Medin-megbetegedésre, ami járvánnyá alakult át, végül 397 megbetegedést okozott. 1912-ben már 252 megbetegedést regisztráltak.

A belügyminiszter körlevelében értesítette az egészségügyi hatóságokat a poliomyelitis azonnali bejelentésére, nem sok sikerrel: sajnos a közegészségügyi hivatalok gyakorlatilag nem hajtották végre a rendeletet. Ez történt 1927-ben is, de a megismételt szigorú rendelet nyomán közel 1000, 1928-ban 134, 1929-ben 102 és 1930-ban 50 poliomyelitis esetet vettek nyilvántartásba, amely számok biztosan nem fedték a valóságot. Ekkor a nyilvántartás vezetését az Országos Közegészségügyi Intézetre bízták.

1931-ben jelentős járvány tört ki Magyarországon, ekkor a megbetegedettek száma 1138 lett. Elsősorban a Dunántúlon és a Felső-Tisza mentén dúlt a járvány, a meghaltak száma 484 volt. 1932-ben ismét ezer körül volt a megbetegedettek száma, majd a következő években is – szórvány megbetegedésként – általában 100 körüli esetet jegyeztek fel.

A gyermekbénulásos járvány 1945 nyarán jelentkezett újból, elsősorban a fővárosban és környékén regisztrálták a közel ezer esetet. A legnagyobb gondot a betegek kórházi elhelyezése jelentette, mivel a budapesti kórházak 70%-a romokban állt. A betegeket már az első világháború éveitől kezdve főleg a Szent László Járványkórházban, illetve a vidéki közkórházak járványosztályain helyezték el. 1945 nyarán a Szent László Kórház nagy része romokban állt, így e célra átalakított mozgásszervi osztályokon helyezték el a Heine–Medin-kóros betegeket. Ilyen lett az Országos Reumakórházhoz (ma Országos Reumatológiai és Fizioterápiás Intézet) csatolt, Török u. 12. sz. alatti magánpalota, amely a II. világháború alatt vöröskeresztes katonai kórházként működött. Ez az intézmény önálló Heine–Medin rehabilitációs osztályként működött 1956 januárjáig, amikor átköltöztették a Rózsadombon e célra felépített Gyermekkórházba. Különben az ORFI keretén belül több ilyen – a sérültségi fokhoz igazodó – osztály működött. Később különböző munkaterápiás foglalkozásokat szerveztek, kiváló könyvkötő és kárpitos műhely működött, lányoknak varrodát alakítottak ki. Az itt rehabilitált betegek szakmunkás bizonyítványt szerezhettek, fizetett szakmunkásokként dolgoztak.

Az 1950-es években négy nagyobb Heine–Medin-járvány söpört végig hazánkban (1954, 1956, 1957 és 1959), valóban félelemben tartotta a szülőket és gyerekeket. 1954-

ben 956, 1956-ban 1050, 1957-ben 2334, 1959-ben 1830 gyerek és felnőtt került tartósan kórházi ellátásra, a halálozások száma 945 fő volt. A betegek mintegy 10%-a olyan mértékben megbetegedett, hogy életük végéig gondozóintézeti ellátásra szorultak/szorulnak. Az elhunytak szinte mindegyike idült légzésbénulásban szenvedett.

A legsúlyosabb, légzészavart szenvedő betegek a Szent László Kórházba kerültek, számuk egyre nőtt, viszont a vastüdők száma nem volt elegendő, még akkor sem, amikor amerikai, svéd és német gyártmányú tankrespirátorokat is hoztak be ajándékként. Ekkor kezdték el gyártani a magyar vastüdőket a Kórházberendezések Gyárában. Így alakult ki a Szent László Kórházban Európa legnagyobb gépi lélegeztető centruma, amely nemzetközi mércével is a legmagasabb színvonalat képezte. (Itt hazai és külföldi szakembereknek továbbképző tanfolyamok is indultak.) 1959-ben a magyar szakemberek valójában már felkészülve várták az újabb nagy járványt, a légzési megbetegedettek életben tartása már nem járt nagy kockázattal. Jellemző adat, hogy az előző évek légzésbénulási 80%-os halálozási aránya 16%-ra esett vissza.

A Szent László Kórházban kialakított Heine–Medin Központ mellett a régebbi osztályok – így a Török u. 12. sz. alatt működő önálló osztály – utókezelő intézményekké alakultak át, ilyen lett az Országos Reuma és Fizioterápiás Intézet több osztálya is. Ez a folyamat játszódott le a vidéki intézményekben is, a legsúlyosabb betegeket a budapesti központi intézményekben helyezték el, a rehabilitációra szorulókat pedig megyei központokba kerültek.

Érthetetlen okok miatt szinte lehetetlen volt a megbetegedettek számának pontos megállapítása, mivel a korabeli betegségstatisztikákban nem mindig jelölték elkülönítve ezt a megbetegedést. Ezen vonatkozásban is tapasztalható valamiféle túlzott „prudéria”, mintha lett volna eltitkolni való e betegséggel kapcsolatban. (Például a szovjet betegségstatisztikákban is hasonló helyzettel állunk szemben, szinte megoldhatatlan a megbetegedések pontos számának megállapítása.) Csak a később felállított adattárban, illetve kártérítést perelő bírósági beadványban szerepel, hogy 1930–1960 között Magyarországon kb. 16 500 megbetegedést regisztráltak, 1345 volt az elhaltak száma. Ma mintegy tízezer gyermekbénulásos rokkant él hazánkban. Az 1960-as évek elejétől a friss Heine–Medin-fertőzés szörvány megbetegedésnek számít, mivel 1959 decemberétől hazánkban nagy ütemben és széles körben alkalmazták a Sabin-cseppeket. 1957-ben mintegy 350 ezer gyereket oltottak be Salk-féle oltóanyaggal, 1959-től Sabin-cseppekkel szinte az ország összes gyermekét és 40 év alatti felnőtt lakosát részesítették. A következő években a megbetegedettek száma átlagban 10 alatt maradt évente, 1972-től csak egy-egy eset fordult elő. A legnagyobb járvány idején, 1957 júliusában indultak meg a hazai védőoltások, 1958-tól 1959 májusáig a 18 éven aluli korúak 90%-a legalább háromszor kapott oltást. A megfigyelések szerint a járványveszélyt hazánkban is a június–júliusi hónapok jelentették, és az is bebizonyosodott, hogy a Salk-féle oltóanyag nem nyújtott teljes biztonságot, viszont a Sabin-cseppek igen. Ezért indult meg az utóbbi vakcinával a további intenzív oltási program.

A Salk-vakcina előállítási technológiáját dániai minta alapján az Országos Közegészségügyi Intézet vette át, 1959-ben mintegy 345 ezer adagot állították elő, az ellenőrző feladatokat pedig a Virologiai Osztály egy részéből kialakított Vírusoltóanyag-ellenőrző Osztály végezte. A Sabin-vakcina gyártására való áttérés 1959 végén történt – kezdetben itt, majd az 1960-as évektől a Sabin-vakcinát a moszkvai Poliomyelitis és Vírus Encephalitis Intézetében készítették, de az OKI Vírusoltóanyag-ellenőrző Osztályán vizsgálták meg.

Miután tisztázódn látszott a járványfenyegetettség, a meglévő gondozói egységeket egységes rendszerbe szervezték. 1959 őszén, Budapesten, az Országos Reuma

és Fizioterápiás Intézeten belül felállították a Gyermekbénulásos megbetegedettek Nyilvántartó és Beutaló Központját, amely hívatott lett nemcsak a betegek nyilvántartása, de alárendeltségében működött a Központi Ambulancia is. Ez elsősorban a nem gondozóintézeti eltartásban élőket kísérte figyelemmel, illetve a speciális ellátást igénylőket irányította – hosszabb-rövidebb kezelésre – más intézményekbe. Ennek alárendeltségében működött – ugyancsak az ORFI szervezeti és betegellátási keretében – egy az 1956. október 2-án Budapesten, a volt Honvéd Mozgásszervi Utókezelő Kórház helyén megnyitott 160 ágyas gyermekkórházi részleg, amelyet 1964-ben áthelyeztek a Budai Gyermekkórházba. Itt szerveztek meg egy 50 ágyas ortopédiai osztályt is, a sebészeti úton rehabilitálható betegek számára. Itt végezték munkájukat a betegek körében tisztelt Tarnóczi Mária és Lukács László főorvosok. Ezekben az években alakították ki Hévízen – a Honvéd Fürdőkórházban, később Mozgásszervi Rehabilitációs Intézet – azt a 28 ágyas rehabilitációs osztályt, ami még ma is működik.

Az egészségügyi kormányzat Heine–Medin gondozói osztályt szervezett Nyíregyházán (1963–1967), a debreceni Gyermekkórházban, Miskolctapolcán, Egerben (1967–1972) Nagybarcán és Sóly községekben, illetve bővítették a már működő terápiás intézmények lehetőségeit. Viszont 1972-ben – pénzügyi okokra hivatkozva – mintegy négyezer gondozott fiatalokrúl szülői gondozásba helyeztek vissza, ami szinte megoldhatatlan feladatokat rótt a szülőkre. Nemcsak felülvizsgálatra kellett vinni a bénult és mozgáskorlátozott betegeket, hanem minden terápiás kezelést is a családnak kellett megoldani. A gondozásra biztosított szociális kiegészítések nem voltak elegendők a közepes szintű ellátásra sem, a szülők öregedésével, a betegekkel kapcsolatos fizikai erőfeszítések is súlyosbították a helyzetet. A betegek – főleg a szülők halálával – időseket gondozó szociális intézményekbe kerültek, s végleg eleshettek a színvonalas terápia lehetőségétől. Az 1980-as években – társadalombiztosítási támogatással – a csehországi *Janské Lázně* fürdőkórháza fogadott be magyar betegeket. Megjegyzendő, hogy az utógondozásos terápiával töltött idővel nem könnyebbedtek a gondok, sőt 30-40 év elmúltával olyan lassú állapotromlás következik be, amelyek újabb kórházi kezelést igényelnek.

Feltétlenül megnyugtató tény azonban, köszönhetően a széleskörű védőoltásoknak, hogy már évtizedek óta nincs hazánkban friss gyermekbénulásos megbetegedés, sőt kontinensünk is megszabadult e szörnyű kórtól. Fájdalmas emlékként még köztünk élnek a betegség túlélői, emlékeztetve a szülők és az egykori fiatalok hajdani félelmeire. A védőoltások felfedezése nemcsak a medicina diadalát jelentette, eredményes alkalmazása valami ritka összefogásnak köszönhető, amikor ideológiai és nagyhatalmi ellentétek félretevéseivel az akkori világ mindkét oldalán képesek voltak összetartani egy az emberiséget sújtó betegség legyőzésére.

IRODALOM

- Berend Miklós – Preisz Kálmán: *A gyermekgyógyászat compendiuma*. Bp., 1899.
 Bókay János – Flesch Ármin – Bókay Zoltán: *A gyermekorvoslás tankönyve*. Bp., 1912, 1925.
 Bókay János: A Heine–Medin betegségről és a poliomyelitis járványokról. *Orvosképzés*, I. évf. I. füzet, 1911.
 Bókay János: Az 1926. évi Heine–Medin járvány Csonka-Magyarországon. *Orvosi Hetilap*, 1927, 37. sz.
 Gerhardt, [Carl] Károly: *A gyermekbetegségek tankönyve*. Bp., MOKT, 1872.
 Hargitai Rezső – Kiss Ákosné (szerk.): *A gyermekbénulás elleni küzdelem*. Beszámoló egy ma már múlttá váló rettegett betegség ellen folytatott hőies küzdelemről. A Szent László Kórház centenáriuma készült összeállítás. Bp., Literatura Medica, 1994.
 Petrilla Atila: Az 1931. évi Heine–Medin-járvány. *Népegészségügy*, 1931. 12. sz.

A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban

(Perek, tanúskodások, vallatások, felhívások, szovjet partizánok; Sztálin, Molotov, Krausz Tamás és a népirtó magyarok)

*Jaj a legyőzötteknek! A vereség bánata és a kínjukban összekotort bűneik mellett a győztes mocs-
kát és szégyenét is rájuk aggatja az utókor!* Krausz Tamás és társai *Magyar megszálló csapatok a
Szovjetunióban* című forráskiadványát olvasva gyötört meg a fenti gondolat. A „Bevezetővel” és
a mellékletekkel 631 oldalas forrásgyűjteményből 38 oldalon – a valamikori moszkvai Kossuth
Rádió stílusát, szóhasználatát és politikai fogalomtárát favorizálva – azt bizonygatja a kötet fő-
szerkesztője, hogy „a magyar katonák a szovjet polgári lakosság, főleg öregek, nők, gyermekek
és szovjet hadifoglyok – ma még pontosan nem is felmérhető – tömegeit a német és más fegy-
veres erők tettestársaként szinte felfoghatatlan kegyetlenséggel fizikailag megsemmisítették.”
(13. o.) Elfogultsága közben arra sem figyelt a forrásválogató, hogy előtte – a hadtörténeteszek
adatait használva – ismertette a szituációt. Ezek szerint a hadvezetés előbb negyven-, végül ki-
lencvenezer katonát „vezényelt” félmillió négyzetkilométernyi területre, ahol sejtetően több
milliónyi partizán lappangott. De ne a számokon lovagoljunk, hallgassuk inkább Krausz Tamást,
aki szerint a „nyugati csoport (121., 124. gyalogdandár) viszonylag békés körülmények között
tevékenykedett a Dnyeper folyótól nyugatra. Ezzel szemben a keleti csoport (102., 105., 108.
gyalogdandár) Csernyigov, Brjanszk, Kurszk térségében... kezdettől... harcba került nagyobb
partizánalakulatokkal” (8. o.). A partizánharcról aligha lehet több ismeretük a gyűjtőmunkához
nevüket adóknak, mint amennyit gyermekkoruk iskolai számháborúi során asszociáltak róla. A
partizán szó leírását követően ugyanis sorjázunk „a magyarok által” elkövetett borzalmak. Ezek
„a magyarok” szelidebbek még a tendenciózusan válogatott forrásokban is, mint Krausz Tamás
fantáziájában. A forrásokban – jószerével Sztálint, Molotovot és egy-két központilag kioktatott
névtelen partizánt, és természetesen Krausz Tamást kivéve – többnyire egy, két, három, tíz...
katonáról, legfeljebb egy kisebb alakulatról, és konkrét szituációról esik szó.

Az Előszóban és a propaganda célú plakátokon, ellenállásra szóló felhívásokban, az értékel-
hető publikus forrásokban alig található ellenőrizhető adat. Csak a borzalmak – jelzők, minősí-
tések, ráfogások, vádak, rágalmak, gyalázkodások, ideológiai lözungok – sorjázunk. Ki, hol, mi-
kor, mennyi ember sírját ásatta meg. Ki, mikor, hány nőt cipelt ki a rétre, vagy erőszakolt meg a
gyermekei vagy az apja szeme láttára. Rogyadoznak a teherautók az elrablott holmik súlya alatt.
A nők ujjáról párosával húzzák le a briliáns- és smaragdköves gyűrűket. Rabolják a templomok-
ból, a szobák faláról az ikonokat, nemesfém kegytárgyakat, mintha Lenin és Trockij sose adott
volna parancsot állami célra az egyházi, templomi kincsek összegyűjtésére. Csak Krausz Tamás
magyar katonái „ikonoztak”. Gömnyedeztek a magyar bakák az elrablott orosz meleg ruhák,
nemezcizmák batyukba kötött terhe alatt. Kilószámra postázták hazai címükre az ezüsttárgya-
kat, cári korabeli kastélyok csillárait. Hétszázvalahány könyvet (valamivel kevesebbet mint az
oroszok Sárospatakról) és kétezer hangszert cipeltek haza a magyar bakák. Csordákat, gulyákat,
juhnyájukat, sertéskondákat tereltek maguk előtt a tisztetek, mindenféle eligazító lábjegyzet nélkül.
Mintha nem is Krausz Tamás dicsérte volna a felégetett föld taktikáját. Ebbe hajdan Napóleon
hadserege, most meg a németek is, a magyarok is belerokkantak. Mégiscsak loptak, raboltak, és
főleg gyilkoltak. Amerre megfordultak, emberek tízével-húszával, máshol 360-an égtek az álta-
luk felgyújtott házakban. Istenverte fasiszták, elévülhetetlen náci bűnök elkövetői. Ideológiailag,

szellemileg és antiszemitizmusban hozzájuk idomultak a „szovjet állampolgárok ellen el-
évülhetetlen genocídiumot” elkövető honvédeket mentegető, a népiártást eltitkoló magyar
történészek is. Leginkább egy kicsi magyar településről Budapestre „vergődött” – Gerő
Andrástól már korábban antiszemitának kikiáltott – akadémikus, aki tudatosan elhallgatja
ezeket a gatzettekét. Pedig a Csernyigovi terület „12 járásában 38.611 békés szovjet állam-
polgárt gyilkoltak meg... [A] lakossággal való leszámolást kizárólag magyarok hajtották
végre... [és] a leggyakoribb kivégzés az elevenen elégetés volt.”

Máshol – deklarálja Krausz Tamás – „12.159 embert taszítottak rabszolgaságba.” Aki
„elrejtőzött az ilyen falka elől,” azt „elégették a krumplisgödörben.” 1942. május 20-án
is „67 férfit égettek el.”

Mint ősszel a fákról a dércsípte levelek, hullanak a megfoghatatlan, bizonyíthatatlan szá-
mok és galádságok a forráskiadvány lapjaira. Nem a történelmi igazságért, inkább azért, hogy
a „kirajzolódó genocídium minden elemét” felmérni követelő Krausz Tamásnak módja legyen
megfogalmazni: „Németek és ukránok, magyarok és románok, olaszok és finnek, lettek és lit-
vánok, és még sorolhatnánk azokat a nemzetiségeket, amelyeknek... fegyveres erői, csoportjai
végrehajtották a világtörténelem eddig legkiterjedtebb, legtöbb áldozatot magában foglaló
népiártását.” A felsorolásból természetesen kihagyta Krausz Tamás Sztálint, Molotovot, az
NKVD-t, a Vörös Hadsereg politikai tisztjeit, a nagy dicsőségű kommunista, Bolsevik Pártot.

De ne kószáljunk tovább se az időben, se a térben. Ismerkedjünk inkább Krausz Tamás
és a szerkesztőgárdá kedvencével, az ártatlan Marsallal, aki demokráciából kioktatta
Churchillt: „Képtelen gondolat, hogy bírósági eljárás nélkül hajtsanak végre kivégzése-
ket – perlekedett Sztálin az angol miniszterelnökkel – Ebben az esetben azt mondhatná a
világ, hogy félünk a gonosztevők bíróság elé állításától.”

Elképzелhetetlen, hogy Krausz Tamás és levéltáros, történész barátai a források válogatása,
jegyzetelése során ne lettek volna tisztában azzal, hogy a II. világháború az elsőt lezáró Párizs
környéki békék méhében fogant. Az is elképzелhetetlen, hogy a forráskritika szabályairól, a
források hitelességének a szükséges ellenőrzéséről egyikük sem hallott. A kihallgatások alkalmával
elhangozó félmondatokat, a figyelmen kívül hagyott állításokat, az erőltetve ismételt, de
többször visszautasított kérdéseket, a „vallattak” tagadásait, a 16 óráig tartó faggatás és né-
hány soros feljegyzés között rejtezködő anomáliát, a védőtanúk meghallgatásának eltiltását, az
e mögött rejlő szándékosságot és valóságghamisítást nem vette észre az *Előszó* írója. Ezt ügyész
sem teheti meg, de aki történészként cselekszi az ilyet, az kiírja magát Európából. Nem feltét-
lenül hihető ugyanis, hogy az ellenséget gyűlölő, megsemmisítésére törekvő párttitkár, parti-
zánvezér, károsult igazabban állít, mint az zaklatott lelkiismeretű vádlott vagy bűnelkövető. A
történész kötelessége nem a vádaskodás, nem az ítélezés és nem az ideológiai vagy politikai
deklaráció mögül kikandikáló hatalomvágy szolgálata. A valós történelmi tény, cselekvést,
annak indítékait és körülményeit sokoldalú elemzéssel, a körülmények feltáráásával kellene
kihámozni. Az igazságkeresés során magára valamit adó értelmiségi a politikai számításból
manipulált vallomásokot a lelkesültség hevétől és a gyűlölet tüzétől egyformán megtisztítja.

A „népek között sem kulturális, sem erkölcsi tekintetben semmiféle hierarchiát nem állítha-
tunk fel” – hirdeti álságosan Krausz Tamás. A maga konstruálta erkölcsi dombocskáról azonban
kedvenc politikusainak – a kommunisták felsőbbrendűségét hirdető Sztálinnak és Molotovnak –
a kijelentéseivel erősíti és igazolja a magyarság kollektív bűnösségét. A Moszkváig eljutó néme-
tek visszaszorítása, az orosz főváros védelme bizonyára több figyelmet és koncentrációt kívánt
Sztálintól, semmint a jelentéktelen, rosszul felszerelt és alacsony szinten kiképzett magyar csapa-
tok hátországi tevékenysége. Antony Eden angol külügyminiszternek 1941 decemberében mégis
elsírta a pártfőtítkár, hogy „a magyarok rosszabbak az SS-nél” is. Hozzáteve, hogy fontolgatja a
román–magyar határ nyugatabbra tolását. Krausz minden kommentár nélkül felhasználta Sztálin

állítását annak bizonyítására, hogy a magyarok permanensen genocídiumot követtek el az ártatlan szovjet állampolgárok féktelen gyilkolásával, elevenen elégetésével. A forrásválogató stábjának tagjain kívül nincs történész, akinek a jelenet kapcsán eszébe ne jutna, hogy a Ribbentrop–Molotov-paktumot követően a németek nyugatról, az oroszok keletről fogták harapófogóba Lengyelországot. A Vörös Hadsereg túlereje elől visszahúzódó, százezernél több lengyel menekült – többségükben katonák és családtagjaik – Magyarországon keresztül jutott el az angol hadi táborokig. Ez a kicsi, semmi, koldus ország 1941-től az 1944-es német megszállásig tartotta fenn a kontinens egyetlen lengyel nyelvű gimnáziumát. Kicsi gesztus volt ez. Olyan kicsi, mint a Trianonban körbesabdalt Magyarország. De gesztus és szimbólum. Történelmi és erkölcsi válasz a Katyń környékén lengyel tartalékos tiszteket, civilben értelmiségieket, tarkón lövögető, ritkító szovjet bolsevikok és hős komiszárok „kommunista humanizmusára”. Kifejezésre juttatása annak, hogy a nemzetszocializmus és a kommunizmus Lengyelországot a térképről letérlő gonoszsága ellen vétőt emelnek a Krausz és társai által szívesen rugdosott magyarok.

Sztálin volt annyira rafinált, hogy tudta, az angol politikai elit méltányolta Magyarországnak a lengyelek iránt tanúsított gesztusát. Az Edennel történt véleménycsere időpontjában a Marsall már azt is tudta, hogy Churchill a háború utáni béketárgyalások kerekasztalánál egy üres széket szánt Teleki Pál mártír miniszterelnök emlékének. Az angoloknak ezt a magyarok iránti rokonszenvét a bolsevikoknak valahogyan meg kellett törni. Véltetően ezt a sztálini szándékot kívánta megerősíteni később Molotov a moszkvai angol nagykövethez, A. C. Kerrhez 1943. június 7-én címzett levelében, amit – minden kommentár nélkül – helyeslően idéz Krausz Tamás: »*A szovjet kormány úgy véli, hogy azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, valamint azokért a gyilkosságokért és erőszakos cselekményekért, fosztogatásokért, gyalázatoságokért, amelyeket a megszállt területeken követtek el, a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is.*«

Egy lábjegyzetet 2013 tavaszán-nyarán talán már megérdemelt volna, hogy Molotov külügyminiszter a magyarok gyalázásakor feltehetően Orsós Ferenc professzor katyúni áldozatokkal kapcsolatos tudományos megnyilatkozásait kívánta semlegesíteni. Az NKVD által egyenként tarkón lövögetett 15-20 ezernyi lengyel és fehér orosz értelmiségi Katyń környéki sírgödőre azonban hidegen hagyja az *Előszó* íróját, ha egy jól megfontolt Molotov-idézettel ő is rúghat egyet a már visszaszólni nem tudó magyarokba.

Sztálin kijelentéseinek és Molotov levélrészletének idézésekor indokolt lett volna arra is figyelni, hogy miért az angol miniszterelnököt és a brit diplomáciai kar vezetőit gyözködi a szovjet pártfőtitkár és külügyminiszter. Krausz Tamás és stábjá elmulasztotta erre a kérésre is keresni a választ. Ugyanakkor a magyarok gyalázása, irtása céljából készült hadiplakátokat, felhívásokat evangéliumi kinyilatkoztatásként kezelik a könyv összeállítói. A magyaroknak a – harcban álló felekre jellemző túlzásoktól nem mentes – felhívásait azonban „*rasszista, nemzetiségeket egymás ellen uszító... szellemi kotyvaléknak*” minősítik.

Ennyi rosszakaratot, álszenteskedést tapasztalva nem lepődhet meg senki a „Bevezető” írójának a feledékenységén. Azon sem, hogy a memóriazavar megfertőzte munkatársait is. A fájdalom lenyomatai, az objektíválódott gyűlölet megnyilvánulásai, a háborús karikatúrák között válogatva, egy lábjegyzet erejéig sem jutott eszébe egyik russzicistának sem, hogy ezt az örületes zajt, embersírást, fájdalmas zokogást, ezt a gyilkos gerjedelmet, húszmilliónál több ember esztelen pusztulását a Molotov–Ribbentrop-paktum aláírását követő, pezsgővel telt kristálypoharak összekoccanó zenéje intonálta.

Hitler és Sztálin egymással osztzkodva, közösen törölték le Lengyelországot a térképről. A győzelmet is közös katonai parádával ünnepelték Breszt-Litovszkban. Az annyit dicsőített bolsevik hatalom 1939 szeptemberében és októberében erőszakolta rá „segítségnyújtási szerződését” és hadseregét Észtországra, Lettországra és Litvániára. Mivel Finnország nem fogadta

el a katonai megszállással járó, területabló „segítségnyújtást,” Sztálin – lemásolva Hitler Lengyelország elleni provokációját – Andrej Alekszandrovics Zsdanov párttitkárrel orosz földről tűz alá vette saját országát. Lövette a Szovjetunió területét 800 méterre a finn határtól. A „mainilai lövés” eldördültét követően kiadta a jelszót: „*Likvidálni az aljas bandát!*” Ez a stílus és minősítés kijárt mindenkinek, akit Sztálin nem szeretett. Eddig barátai sem, ellenségei sem találtak olyan embert, népet és nemzetet, akit igazán szeretett volna. A nyilvánosságra került adatok szerint részéről a felesége, gyermekei és a grúzok szerelme és szeretete is viszonzatlan maradt. Ezúttal sem Zsdanovot, nem a hazájukra ágyútűzet zúdító belügyi alakulatokat, hanem – Krausz Tamás egyetértésével – a finn nemzetet titulálta „*aljas bandának*”. 1939. november 30-án – miközben a Szovjetunióban élő 20 éves Otto Ville Kuusinen finn kommunista megalakította Terijokban a Finn Népköztársaság Népi Kormányát – hadüzenet nélkül rákergetett egymilliónyi orosz katonát Finnországra.

A magyarokat elmarasztaló bolsevik nyilatkozatokhoz kronológiailag mindig társult egy, a történészek által többnyire figyelmen kívül hagyott, de Sztálint annál inkább bosszantó magyar lépés. Bizonyára feltűnt a pártfőtárnak és külügyminiszterének, hogy Finnország hadüzenet nélküli lerohanását követően *húsz ezer magyar* fiatal jelentkezett önként az oroszok ellen a finnek oldalán harcolni. Horthy kormányzó ötezeret ki is engedett. Krausz és társai feltehetően a „*magyarok által elkövetett genocídium áldozatai közé*” számolták azokat a szovjet katonákat is, akiket használhatatlan fegyverekkel és nyírfasuhángokkal a Vörös Hadsereg politikai tisztjei kibiztosított karabélyokkal és golyószórókkal a finn aknamezőkre zavartak. Bár az ötezer magyar önkéntest már nem vezényelték tűzharcba, de a finnek feltehetően tájékoztatták őket arról, hogy miért „*titulálták őket kollektíve aljas bandának*”.

A szovjet genocídium áldozatait (1992-ben szerkesztett könyvében Krausz 6,4 milliót, most 13,7 milliót mond) számolva, egyetlen szava sincs az *Előszó* írójának és társainak arról, hogy mi történt azoknak a falvaknak a lakóival, akik rokonszenveztek Vlaszovval?! Azokkal, akik a falujukba érkező magyarok számát nem jelentették azonnal a partizánoknak!? Netán tejjel is megkínálták őket!? Azokkal a tatárokkal, lettekkel, észtekkel, ukránokkal, a szovjet birodalom több tucat nemzetiségével, számos vallás híveivel, kis létszámú etnikumaival, akiket Sztálin szeszélye folytán ide-oda telepítettek?! Arról sem tesz említést a magyarokat Sztálinnal, Molotovval és a partizánokkal együtt gyűlölő team, hogy az akkor élő ukránok a sztálini kolhozosítás idején több millió éhhalállal pusztult családtagot, szülőt, gyermeket, rokont, hozzátartozót, barátot, falutársat temettek el a bolsevik pártvezér népi köztudatlansága miatt. A „*Vezér*” az akkori szigor ismétlését feltehetően lelkébe kötötte partizánjainak is a „*felégetett földi*” ukrán falvak gyér lakosságával szemben. Ismerve a ma már szóvá tehető bolsevik módszereket és következetességet, a „*krumplisgödörökben, a pajtákbán és lakóházakban meghúzóódókra gyűjthettek tüzet*” a partizánok is. Az ő cselekedetüket azonban nem firtatta az NKVD, inkább a magyarok számlájára írta. Mélyen hallgat róluk a forrásgyűjtemény előszava is.

Nem az a baj, hogy Krausz Tamás és russzicista stábja felvetette ezt a tisztázatlan kérdést. A baj a szakszerűtlenség és a Sztálin elfogultságával harmonizáló magyargyűlölet. A tények valós feltárásához, a magyarok, partizánok és reguláris alakulatokban harcoló szovjetek korabeli harctéri és hátszói történetének tisztázásához több kell Sztálinnak és Molotovnak néhány, a magyarok kollektív bűnösségét emlegető állításánál. Első és legfontosabb tennivaló lenne minden korabeli – a magyar hadseregtől zsákmányolt iratoknak is – dokumentum titkosságának a feloldása, kutathatóságának biztosítása. Talán akkor két, elfogulatlansággal nem vádolható, nem gyanúsítható nemzedék hely- és hadtörténelmi fényt deríthetnének az igazságra.

A Krausz-összeállítás bevezető tanulmányának elnagyolt érvrendszerét, lépten-nyomon megkérdőjelezhető bizonyítékait, tendenciózus politikai beállítottságát, ideológiái értékrendjét, erőszakolt deklarációit olvasva, lépten-nyomon a forráselemzés kínos módszertani hiányosságai is

hiteltelenítik. A források hitelét erősítő, vagy az igazát megkérdőjelező jegyzetek elmaradása nyers, szovjet háborús propaganda képzetét vizionálja. Akaratlanul is azt sugallja, hogy a kiadvány nem a történesek és háborús bűnök tisztázását, hanem a második világháború „hadüzenet nélküli” folytatását célozza. Kimondatlanul ugyan, de arra vállalkozik, hogy a térben és időben Lenin által Moszkvából exportált, és a hazai Galilei Kör által importált radikális Kun Béla és az anarchista Szamuely Tibor páros, valamint a Sztálin által küldött Rákosi–Gerő–Farkas trojka történelmi ideje közé konszolidálónak választott Horthy kormányzót ráfogott gonoszságokkal, nemtelen aljaságokkal a nemzet történeleméből és a magyarok emlékezetéből kiirtsa. A könyv „Előszava” formális hadüzenet nélkül folytatja – immár a magyarok ellen – a második világháború „legembertelenebb, mert a látszattudomány köntösébe bújtatott vérengzéseit”. Undort, rettegést, félelmet, szégyenérzetet, iszonyodást akar kierőszakolni a második világháború lezárását követően született második-harmadik generációban. Horthyt üldözve, előkészíti a történelmi terepet a Kun Béla és Rákosi nevével jellemezhető bolsevik diktatúrák „visszacsempészéséhez”. A sztálini ideológia és politikai frazeológia módszereit felelevenítve, pszichikai hadjáratot folytat az éppen regnáló jobbközép kormány támogatói ellen.

A szakmaiság követelményeinek ez a nagyvonalú mellőzése, a védőtanúk erőszakos távoltartása, Sztálin, Molotov és a partizánok koncepciójának ráerőltetése a témára, azért több a bűnnél, mert nemcsak hátráltatja, ellenszenvessé is teszi, sőt, ellehetleníti a szakmai és emberi követelményekre is figyelő vizsgáldást. Néhány abszurditástól eltekintve – a megerőszakolt nők rétekre cipelése, az ujjukról párosával lehúzott gyémántköves gyűrűk, a főfoglalkozásként emlegetett „ikonozás”, a krumppligödörben élve égetett ártatlanok stb. – ugyanis a gaztettek közül többet egyik-másik magyar katona, a hadsereg őrsnyi, rajnyi csoportja is elkövetthetett, elkövetettek. Nem „a magyarok, nem a hadsereg”, hanem a felfegyverzett személyek, esetleg kisebb egységek. A háborúban az angyalok is eldurvulnak. Azt azonban a vádaskodóknak is illene tudni, hogy a besorozott parasztfiataloknak a zöme a keresztény civilizációban szocializálódott, és legkevésbé az alakulatok többségét kitevő paraszt legények és családos emberek szekularizálódtak. Többségük hitt a túlvilági ítéletben. Többségükben az igavonó állataikkal is szelíden bánó embereket a halál minden pillanatban rávetülő árnyéka is visszatartotta a felebarátok gyilkolásában való tobzódástól. Lelkük is, következésképpen lelkiismeretük is – ilyen, olyan –, de volt. Kellott, hogy legyen.

Legtisztábban és legmélyebben átélve ezt a szorongást, az emberi lealjasodásnak ezt a háborús mértékét – ami körül most materialista ködlovagok járnak vitustáncot – magyar nyelven Ady már az első világháború borzalmainak lázában megírta. A háború embert züllesztő, ártatlanokat is lealjasító kényszeréről szóló sorai ebben a visszafordíthatatlan kegyetlenséget tárgyaló, ártatlanokat is vádoló, kollektív bűnösséget feszegető témában figyelmeztethette volna a kötet munkatársait, hogyan kerülhették volna el a direkt politikai gőgöt, és a kívülállók felsőbbrendűségi pózát, a mérlegeletlen és megfontolatlan bírói ítékezés igényét:

*Szegény emberek ölnék és csak ölnék // S láz-álmaikban boldogan békülnek. /
S reggelre kelvén megint megdühülnek, // Kárhozna, halnak, vadakká törpülnek.*

*Halál-mezőkön bitófák épülnek, // Nagy tetejükre kövér varjak ülnek, /
Unják a hullát, el s vissza-röpülnek, // De az emberek meg nem csömörülnek.*

Miután az Ady Endre megkívánta alázat a forrást publikálókat, a főszerkesztő *Előszót* írók nem érintette meg, deklaratív általánosításai, a kollektív bűnösség vádját súroló állításai gyanút ébresztenek: nem a források háttérében zajló valóság érdekelte őt, sem a munkatársait. A tudományosság leplébe burkolva, politikai agitációra vállalkoztak. Közel egy évtizede hasonló

kísérletet egy szépíró is „elkövetett” már. Az akkor publikussá vált esszéregény „választott hőse” a gonosz Kádár volt, de a port az akkor regnáló miniszterelnökön verte el a stílusában is, fantáziájában is, sugalmazó képességében és hatást gerjesztő eszköztár alkalmazásában is a mostani kísérletezőknél sokszorosan tehetségesebb szerző. Az a mű is, ez is tendenciózus vádiratként született, politikai indítéktól vezérelt propaganda mindkettőnek a lényege. Manipulatív mélylélektani módszerekkel ingerlik az altudatot. Akkor a művészet, most a tudomány leplebe takart történelmi hamisságokat kínál kevésbé tájékozott emberek számára. A jobbközép politikai irányzat támogatóit akarja megalázni. A frissen múlt években egyre hangosodó, fasisztázó, nácizó, antiszemita baloldali és liberális politikai csoportosulások retorikáját kívánja bizonyítatlan hitelű, archivált munícióval támogatni. Olyan „mérgezett” forrásokkal, amiket az eleven emlékezők életében még a sztálini történettudomány és levéltári szervezet is titkolt. Talán azért, mert napfényre kerülésük esetén az ellenérdekeltek felek is „kidobták” volna a döbbenetes igazságokat: amik közül Katyínt – a legborzalmasabbat – már az orosz politikai elit és a történettudományuk sem tagadhatja.

Az anarchisták és bolsevizmussal rokonszenvező balliberális erőszaktevők évrendszere, logikája, retorikai építkezése, fogalomtára, frazeológiája és politizáló módszere ez. Nem új, és nem is ismeretlen Magyarországon. A dualizmus utolsó évtizedeiben szerveződött Galilei Kör honosította meg. Mint szenvedélyes vadászok az aranyérmes tróféával ékes vadra, úgy vágyakoztak tehetséges jobboldali politikusok likvidálására. Hamis állításaikkal addig mocsarasították befolyásolható emberek idegrendszerét, amíg akadt közöttük egy mértéket vesztett „szenvédélyes forradalmár”, akinek a kezében elsült a pisztoly. A magyarság múltját megszenvedő, elfogadó, büneiért emberi mértékkel majdnem elviselhetetlen módon vezeklő, de a jövőjét nemzeti keretek között egyengető személyek és ígéretes civil kezdeményezések lejáratására, ellehetlenítésére ma sem drága a szó, a megalázó szándék. A politizálásnak és a történelemhamisításnak ezt a módszerét fejlesztették vitát kizáró, ellentmondást nem tűrő zsarnoksággá, a célba vett jelenséget, személyt vagy csoportosulást könyörtelenül likvidáló módszerré az oroszországi bolsevikkok. Ennek az elfogult, soha nem mérlegelő, radikális könyörtelenségnek évszázadosnál ősdibb kövülete az a tudományos álca, amivel most – Sztálintól, Molotovtól a szovjet partizánoktól támogatva – Krausz Tamás a magyarokat kirugdosta az európai civilizációból. Valahogy így: „*ma már meggyőződéssel állapíthatjuk meg, hogy a horthysta magyar állam, illetve hadseregei az elfoglalt szovjet területeken 1941 és 1944 között népirtást követtek el. E kötet lapjain a dokumentumok tükrében a náci népirtás »magyar fejezete« tárul fel. Mivel ezek a bűncselekmények az emberiség elleni bűncselekmények kategóriájába tartoznak, sohasem évülnek el.*” (38. o. A deklarációt az *Előszó* szerzője kurziválta.) Hogy a „kollektív bűnösség” vádját enyhítve súlyosbítsa, két bekezdéssel később hozzát teszi: „*szembe kell tehát néznünk a Horthy-rendszer kettős népirtásának (a holokauszt és a Szovjetunió népeivel szembeni népirtás) tényével. Ha a kettős népirtás egymással összefüggő történetét végre feldolgozzuk, egyúttal lelkiileg is felszabadítjuk mindazokat, akik nem hazudnak, nem hamisítanak, csupán valamely okból a történelem »megszépítésébe« menekülnek a történelmi valóság és a jelen megismerése elől.*” (39. o. Kiemelés a könyv ismertetőjétől!)

A recenzens szomorúan kérdezi: akkor mit is tesz most tendenciózus forrásválogatásával, és nagy ívű – Sztálin, Molotov és a szovjet partizánok véleményét visszamondó – *Előszavával* Krausz Tamás!?

(A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947. Főszerkesztő: Krausz Tamás; Szerkesztőbizottság: Sipos Péter, Varga Éva Mária, Andrej Ny. Artyizov, Vaszilij Sz. Hrisztoforov, Szergej I. Filonyenko; A kötetet összeállította és szerkesztette Krausz Tamás és Varga Éva Mária; A térképeket készítette Nagy Béla. L'Harmattan, 2013, 629 p.)

Aryeh Neier

Guatemalai népirtás: felelősségre vonás kérdőjelekkel

Május 20-án a guatemalai Alkotmánybíróság semmissé nyilvánította az egykori diktátor, Efraín Ríos Montt tábornok elleni büntetőeljárás egy részét, és hatályon kívül helyezte a bíróság tíz nappal korábban kihirdetett ítéletet, amely bűnösnek nyilvánította Ríos Monttot népirtás és emberiség elleni bűncselekmények vádjában. A döntést az Alkotmánybíróság azzal indokolta, hogy a tárgyalást vezető három bíró megsértette a vádlott tisztességes eljárás-hoz való jogát. A szóban forgó jogsértés abból származott, hogy miután Ríos Montt március 19-én, azaz a tárgyalás első napján visszavonta akkori védői megbízását, a bíróság csak némi késéssel hagyta jóvá az újonnan megbízott védőt, így a vádlottnak néhány órán át önmagát kellett képviselnie. A bíróság említett döntésével már több fellebbezés is foglalkozott a tárgyalás során, ám úgy találták, hogy az eset nem sértette Ríos Montt emberi jogait. Az esetre való tekintettel a perbíróság úgy döntött, hogy nem veszi figyelembe azokat a tanúvallomásokat, amelyek azalatt a néhány óra alatt hangzottak el, amíg a vádlottnak nem volt jogi képviselője.

Az Alkotmánybíróság már korábban is foglalkozott ezzel a kérdéssel, és lehetővé tette a tárgyalás folytatását. A május 20-ai döntés – amit épp ezért kissé nehéz megérteni – helyben hagyott minden, az ügyben lefolytatott eljárást a tárgyalás március 19-ei kezdete és április 18-a között, amikor egy másik fellebbviteli bíróság elutasította azt a keresetet, miszerint megsértették a vádlott tisztességes eljárás-hoz való jogát. A tárgyalás érvénytelené nyilvánított része kiterjedt a védelem néhány tanújának bemutatására, a záró érvekre, Ríos Montt tábornoknak egy saját nevében kiadott nyilatkozatára, továbbá

az ítélethirdetésre és a büntetésre. A tárgyalás érvénytelené nyilvánított szakaszában az idő legnagyobb részét a jogi természetű viták emésztették fel.

2013 első felében, amikor a jelen cikk eredeti változata nyomdába kerül, nehéz megjósolni, hogy folytatják-e a tárgyalást vagy megszüntetik az eljárást. A történetek visszalépésnek tűnnek a guatemalai igazságszolgáltatásban, különösen azért, mert az Alkotmánybíróság döntésének háttérben intenzív lobbizás zajlott az ítélet semmissé nyilvánítása érdekében, különösen a Mezőgazdasági, Kereskedelmi, Ipari és Pénzügyi Szövetségek Bizottsága (*Comité de Asociaciones Agrícolas, Comerciales, Industriales y Financieras*, CACIF), az ország vezető gazdasági társasága részéről. Másrészt az Alkotmánybíróság döntése nem sokat számít – ha számít bármit is – Ríos Montt jó hírének helyreállítása szempontjából. Valószínűnek tűnik, hogy ezzel együtt is úgy fognak emlékezni rá, mint arra az emberre, aki leginkább felelős a semmissé nyilvánított ítéletben megjelölt bűncselekményekért.

1990 és 2009 között mintegy hatvanhét büntetőeljárásra került sor állam- és kormányfők ellen emberi jogi ügyek, korrupció vagy mindkettő miatt, sokkal többre, mint korábban bármikor.¹ Azonban a nyolcvanhat éves Ríos Montt tárgyalása, aki Guatemala elnöke volt az általa 1982 márciusában elkövetett katonai puccstól 1983 augusztusáig, amikor is egy újabb puccs miatt lemondani kényszerült, egyedi eset. Ez volt ugyanis az első alkalom, hogy egy egykori államfőt saját hazájában állítottak bíróság elé népirtás vádjával.

A Ríos Montt ellen Guatemalavárosban lefolytatott eljárás gyakorlatilag a Reagan-kormányzat politikáját is elítélte, amely hatá-

¹ Lásd Ellen L. Lutz and Caitlin Reiger, *Prosecuting Heads of State* (Cambridge University Press, 2009). A könyv 295–304. oldalán megtalálható a vádlottak listája.

rozottan pártját fogta a guatemalai diktátornak. Mind Reagan elnök, mind az amerikai külügyminisztérium magas rangú tisztviselői tagadták, hogy több ezer guatemalait gyilkoltak volna meg Ríos Montt elnöksége alatt. Azt állították, hogy azokat, akik a visszaéléseket jelentették, megtevesztették a guatemalai kormány ellen akkoriban harcoló baloldali gerillák.

Bár a tömeggyilkosságok, amelyek miatt népirással vádolták, Ríos Montt elnökségének idején érték el tetőpontjukat, az ország lakosságának legnagyobb részét kitevő guatemalai őslakosok – akiket leginkább majákként szoktak említeni – már régóta súlyos megkülönböztetést voltak kénytelen elsz szenvedni. A gyarmati időkben, már több mint négyszáz évvel ezelőtt is ki voltak szolgáltatva a *repartimiento* nevű kényszermunka-rendszernek. Bár őket nem lehetett a rabszolgákhoz hasonlóan adni-venni, a rendszer így is a rabszolgaságra emlékeztető körülményeket teremtett számukra. Ráadásul a guatemalai őslakosokat elűzték az alacsonyan fekvő területek termékeny földjeiről, és a nagy többség azóta is szegény földművesként próbál megélni az ország festői, ám sziklás felföldjein. A termékeny földek tulajdonosai spanyolok és más európai országokból érkezett gyarmatosítók lettek.

Sok guatemalai számára csillant fel a remény, amikor 1951 márciusában Jacobo Árbenz Guzmánt választották elnöké. Árbenz földreformtörvényt léptetett életbe és magasabb adókat vetett ki az országban működő külföldi vállalatokra, amelyek addig keveset vagy semmit sem fizettek. Árbenz elnököt azonban, aki legalizálta a guatemalai munkáspártot, és akit ezért, illetve a földreform miatt Guatemalában és az Egyesült Államokban is azzal vádoltak, hogy kommunista érzelmű, 1954 júniusában megbuktatta egy, az amerikai Központi Hírszerző Ügynökség, azaz a CIA által szervezett államcsíny.² A puccsra nagyjából egy évvel azután került sor, hogy a CIA-nek a brit MI6 titkosszolgálatlal együttműködve sikerült egy másik demokratikusan megválasztott vezetőt, Mohamed Moszadek iráni miniszterelnököt el-

mozdítania a hatalomból. Az iráni puccsot az váltotta ki, hogy Moszadek államosította az ország olajkitermelését kézben tartó brit olajtársaságot, az Anglo-Iranian Oil Company-t (AIOC). Guatemalában Árbenz földreformtervei és adóemelései különösen az ország banán- és kávéültvényeit ellenőrzés alatt tartó amerikai vállalat, a United Fruit Company (UFCO) érdekeit sértették. A cég azt akarta, hogy Árbenz elnököt távolítsák el a hatalomból, és segítette meggyőzni az Eisenhower-vezetést arról, hogy megtegye a szükséges lépéseket.

Az Árbenz elnökségét követően hatalomra jutott katonai junták betiltották a szakszervezeteket és a baloldali politikai pártokat, ezzel hozzájárulva egy baloldali felkelés kialakulásához. A felkelés 1960-ban vette kezdetét egy nacionalista katonatisztek által szervezett lázadással. A lázadók rossz szemmel nézték, hogy gyakorlatilag az Egyesült Államok uralja az országot, illetve sokan nehezményezték azt is, hogy a CIA Nicaraguában és Guatemalában képezte ki azokat a kubai emigránsokat, akik néhány hónappal később, 1961 áprilisában részt vettek a balsikerű disznó-öbölbeli partraszállásban. A lázadást támogatták a kommunisták és, ami a legfontosabb, sok szegény *ladino* (kevert származású guatemalaiak, akik nem beszélik az indián nyelveket és nem követik az őslakos szokásait) is a lázadók mellé állt.

A bennszülöttek támogatása egészen az 1970-es évek végéig nem volt jelentős mértékű. A legfontosabb tényező, ami ennek megváltozásában szerepet játszott, a *Comité de Unidad Campesina* (CUC) megalakulása volt. Bár vezetői közül sokan szimpatizáltak a gerillákkal, a CUC nem gerillaszervezet volt; a szervezet azzal a céllal jött létre, hogy egyesítse a szegény *ladinókat* és az őslakos közösségeket a földkérdéssel kapcsolatos küzdelmekben. A felkelők 1978 májusában nyerték el a szervezet támogatását, amikor a hadsereg lemészárolta azokat az őslakosokat, akik egy, a CUC által szervezett békés tüntetésre gyűltek össze. 1980 januárjában, miután a tiltakozók erőszak nélkül elfoglalták a spanyol nagykövetséget, a guatemalai rendőrség (a spanyol nagykövet tiltakozása ellenére) felgyújtotta az épületet. A

2 Lásd Stephen Schlesinger és Stephen Kinzer, *Bitter Fruit: The Story of the US Coup in Guatemala* (Doubleday, 2002).

tűzvészben harminckilenc ember vesztette életét, többségükben indián parasztok.³

A gerillákat a diákok is támogatták – mivel a nagykövetség leégése közben több diák is életét vesztette – és elnyerték a városi értelmiség tagjainak támogatását is, akik közül sokan lettek „eltűnések” áldozatai. Az ellenzékiek eltűn(tet)ése megszokott gyakorlatnak számított más latin-amerikai országokban is, de úgy tűnik, hogy a módszer az 1960-as évek Guatemalájából ered. A halálosztagok által elkövetett gyilkosságok is mindennapos eseményekké váltak, különösen az 1978 és 1982 közötti években Romeo Lucas García elnöksége alatt, akinek hatalmát végül a Ríos Montt által szervezett puccs döntötte meg.

Emlékszem egy 1981-es guatemalai látogatásomra, amire hat hónappal azelőtt került sor, hogy Ríos Montt hatalomra jutott. Miközben bejelentkeztem a guatemalavárosi Camino Real Hotelbe, találtam egy hírlevelet a recepción, abból a fajtából valót, amit a szállodák szoktak osztogatni a turistáknak. Ahelyett, hogy azokról a hírességekről tudósítana, akik a hotelben korábban megszálltak, a hírlevél első oldalán azt olvastam, hogy több mint száz lefejezett holttestet találtak egy felföldi faluban. Ott tartózkodásom alatt megtudtam, hogy sok neves guatemalait, köztük vezető politikusokat gyilkoltak meg, és tudomásul szereztem azokról a mérszárlásokról is, amelyeket a hadsereg követett el Romeo Lucas García elnök és testvére, Benedicto Lucas García (a fegyveres erők parancsnoka) irányítása alatt. Amikor 1982 márciusában Lucas García hatalmát megdöntötte Ríos Montt, az első gondolatom az volt, hogy innen már csak felfelé vezet út. Tévedtem.

A Ríos Montt felelősségre vonásáért folyó harc egyik kritikus pillanata a guatemalai emberi jogi visszaélések és erőszakos cselekmények feltárására alakult bizottság (*Comisión para el Esclarecimiento Histórico de las Violaciones a los Derechos Humanos y los Hechos de Violencia que han Causado Sufrimiento a la Población Guatemalteca*) kilenczötetes jelen-

tésének kiadása volt 1999 februárjában. A bizottságot általában rövidebb nevén, Történelmi Igazságtétel Bizottságként (*Comisión para el Esclarecimiento Histórico*, CEH) szokták említeni. A jelentés számos Ríos Montt elnöksége idején elkövetett visszaélést dokumentált, többek között sok ezer gyilkosságot, nemi erőszakot és kínzást.

A CEH 1997-ben jött létre egy a guatemalai kormány, a Nemzeti Forradalmi Egység (*Unidad Revolucionaria Nacional Guatemalteca*, UNRG) nevű guatemalai forradalmi csoport és az ENSZ között Oslóban kötött megállapodás alapján. A megállapodás lezárta a guatemalai gerillák és a kormányerők között immár harminchat éve tartó fegyveres konfliktust, és lerakta a nemzeti megbékélés folyamatának alapjait, amely magában foglalta a gerillák visszaillesztését a guatemalai társadalomba. Kofi Annan, az ENSZ akkori főtitkára, a spanyolul beszélő német jogászprofesszort, Christian Tomuschatot nevezte ki a CEH elnökévé. A bizottság másik két tagja guatemalai volt, a CEH munkatársainak száma pedig mintegy kétszáz főre rúgott.

Amikor aláírták a bizottságot létrehozó megállapodást, sokan kételkedtek abban, hogy a CEH jelentése különösebben sokat számít majd, a guatemalai kormány ugyanis – annak fejében, hogy elfogadta, hogy a bizottság vizsgálni fogja a múltat –, ragaszkodott ahhoz, hogy a jelentés nem nevezi meg a visszaélésekért felelős személyeket. A jelentés mindazonáltal világossá tette, hogy felelősség messze a legtöbb visszaélést Ríos Montt tábormokot terheli, és ezekre a visszaélésekre abban az időszakban került sor, amikor a tábormok volt az ország elnöke.

A CEH 42 275 olyan esetet dokumentált, amelyekben embereket gyilkoltak, erőszakoltak vagy kínoztak meg, illetve amelyekben emberek tűntek el. Becslések szerint a konfliktus során meggyilkoltak vagy eltűntek tényleges száma meghaladja a kétszázezret. A jelentés úgy találta, hogy az általa dokumentált bűncselekmények 93%-át a guatemalai fegyveres erők tagjai vagy a „civil őrzékek” követték el – ez utóbbiak alatt olyan félkatonai erők értendők, amelyeket a guatemalai hadsereg hozott létre

3 Lásd Jean-Marie Simon: *Guatemala: Eternal Spring, Eternal Tyranny* (Norton, 1987), p. 102.

és irányított, s amelyekben több mint egymillió guatemalai embernek kellett mindenféle ellenszolgáltatás nélkül szolgálnia. Csak a bűncselekmények mintegy 3%-áról állapították meg, hogy azokat gerillák követték el. A fennmaradó 4%-ról a CEH nem tudta meghatározni, hogy kit terhel érték a felelősség.

A CEH azt is megállapította, hogy a gyilkosságok és eltűnések 81%-ára 1981 és 1983 között, és mintegy 48%-ukra 1982-ben került sor. A jelentés azonosított olyan régiókat, ahol több száz falu lakosságát irtották ki, és megállapítja, hogy az ezeken a területeken elkövetett gyilkosságok joggal nevezhetők „népirtásnak a maja népcsoportok”, azaz a guatemalai bennszülött lakosság ellen. Az CEH szerint a mérszálásokra ezeken a területeken a „legmagasabb állami hatóságok tudtával, illetve azok utasítására” került sor.

Egyértelműnek tűnik, hogy Ríos Montt elnöksége alatt az ixilek, a huszonkét különböző guatemalai őslakos népcsoport egyike szenvedett a legtöbbet. A guatemalai polgárháború alatt a Szegények Gerillahadserege (*Ejercito Guerrillero de los Pobres*, EGP), a négy legjelentősebb gerillacsoport egyike a Cuchumatanes-hegységet használta bázisul, azt a térséget, ahol az ixilek élnek. A kormányerők úgy vélték, hogy az ixilek határozottan támogatják az EGP-t. A CEH jelentése szerint, amely mintegy hétezer ixil meggyilkolását dokumentálta, az elpusztított ixil faluk nagy részét Ríos Montt hivatali ideje alatt rombolta le a guatemalai hadsereg. A túlélők közül sokan kénytelenek voltak Guatemala távoli részeibe vagy Mexikóba menekülni. Az ixilekkel történtek kiemelt szerepet játszottak a CEH azon döntésében, hogy megállapítsa a népirtást – népirtásnak tekintendők ugyanis azok a cselekedetek, amelyek „szándéka, hogy részben vagy egészben megsemmisítsenek egy nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoportot”.

Korábban csak néhány eredményes büntetőeljárásra volt példa a hadsereg tagjai ellen a guatemalai politikai konfliktus során elkövetett bűncselekmények miatt. A két legjelentősebb ezek közül az esetek közül olyan aktivisták meggyilkolásához kapcsolódott, akik a guatemalai

hadsereg által elkövetett bűncselekmények után nyomoztak. Az egyik eset Myrna Mack antropológus meggyilkolása volt 1990-ben, aki azoknak az embereknek a helyzetét vizsgálta, akik falvaik elhagyására kényszerültek. 1993-ban a guatemalai bíróság elítélt egy őrmestert azért, mert leszúrta a kutatónőt, 2002-ben pedig egy ezredest ítélték el, aki a gyilkosságra parancsot adott. Az, hogy az ezredest elleni ügy végül bíróság elé került, leginkább Helen Mack elszántságának köszönhető. A konzervatív üzletasszony Myrna Mack nővére, aki húga halála után vált elkötelezett emberi jogi aktivistává.

A másik kiemelkedő ügy a hetvenöt éves püspök, Juan Gerardi Conedera meggyilkolása volt 1998-ban, két nappal azután, hogy megjelentette a Katolikus Egyház Emberi Jogi Hivatalának 1400 oldalas jelentését, amely dokumentálta az emberi jogok megsértését a fegyveres konfliktus során. A jelentés ugyanarra az időszakra vonatkozott, mint a későbbi CEH jelentés, és hasonló következtetésekre jutott. Egy ezredest, egy századost és egy velük együttműködő papot ítélték el azért, mert halálra verték a püspököt.⁴

A CEH-jelentés kiadását követő években nem lehetett bíróság elé állítani Ríos Monttot Guatemalában, mert a guatemalai kongresszus tagjaként mentelmi jogot élvezett. Mentelmi joga 2012. január 12-én járt le, és 2012. január 26-án emeltek vádat ellene egy olyan ügyben, amelyben más tábornokokat is bíróság elé állítottak. Azóta a szóban forgó tábornokok egyikét, Oscar Mejía Victorest, aki honvédelmi miniszter volt Ríos Montt mellett és az elnök utóda lett az 1983. augusztusi puccsot követően, a guatemalai bíróságok testileg és szellemileg alkalmatlannak találtak arra, hogy bíróság elé álljon. A Ríos Montt elleni eljárással párhuzamosan, akit házi őrizetben tartottak, amíg az eljárás folyamatban volt, az ügyészség folytatta a José Rodríguez Sánchez, a katonai hírszerzés vezetője elleni eljárását. A két férfit emberiesség elleni büntetékkel és népirtással vádolták.⁵

4 Lásd Francisco Goldman: *The Art of Political Murder: Who Killed the Bishop?* (Grove, 2007). A könyvről Aryeh Neier írt recenziót *The Death of the Good Bishop* címmel a *The New York Review of Books* 2007. november 22-ei számában.

5 Az egyik különbség a két vád között az, hogy a

Idén márciusban, Ríos Montt tárgyalásának kezdetekor az ügyész kijelentette, hogy Ríos Montt és Rodríguez Sanchez felelős 1771 ixil lakos meggyilkolásáért és 29 000 további ixil erőszakos kitelepítéséért. Az elüldözöttek közül sokakat megkínoztak, és számos nőt megerőszakoltak. Több mint 120 tanú tett vallomást a vád képviselőjében. A tanúk közül sokan ixil vagy kicse nyelven – egy másik őshonos nyelv, amit ugyanabban a régióban beszélnek – tettek vallomást, amit le kellett fordítani spanyolra. Hátborzongató történeteket meséltek a mészárlásokról, melyeknek tanúi voltak, és amelyekben gyakran családtagjaik – köztük kisgyerekek – estek a kormánykatonák áldozatául. Néhányan beszámoltak azokról a megpróbáltatásokról is, amelyeket a hegyekben éltek át azután, hogy elmenekültek a falujukból, és amelyek következtében sok családtagjuk éhen halt.

A tárgyalás egyik napján nagyrészt olyan tanúk vallomásait hallgatták meg, akik nemi erőszakról számoltak be. Az aznap tanúvallomást tevő tizenkét nő közül tízen a *rebozos* nevű tarka szövetkezővel takarták el fejüket és arcukat, hogy ne ismerjék fel őket. A tárgyaláson jelenlévő újságírókat az elnöklő bíró arra kérte, hogy ne tegyék közzé a tanúk neveit. Az egyik nő elmondta, hogy 1982 májusában (ekkor tizenkét éves volt) őt és az édesanyját elvitték egy katonai bázisra. A katonák megkötözték a kezét és a lábát, és egy ronggyal betömtek a száját. Végig kellett néznie, ahogy a katonák megerőszakolják az anyját, aztán őt magát is megerőszakolták. A tanú azt mondta, hogy „dőlt belőlem a vér”.⁶ Az anyja meghalt. Az aznap elhangzott többi tanúvallomás is hasonlóan szívszagató volt.

népirtás esetében szükséges annak bizonyítása, hogy az elkövetők azzal a szándékkal cselekedtek, hogy – részben vagy teljesen – kiirtsanak egy csoportot annak faji, vallási, etnikai vagy nemzeti hovatartozása miatt. Egy ilyen szándék bizonyítása rendkívül nehézé teszi a népirtás vádjának megalapozását. Az emberiség elleni bűncselekmények esetében elegendő azt bizonyítani, hogy az elkövető tudta vagy szándékában állt bizonyos súlyos bűncselekményeket nagyszámú áldozat ellen elkövetni.

6 Lásd a bírósági eljárásról tudósító napi blogbejegyzéseket a www.riosmontt-trial.org oldalon az Open Society Justice Initiative jóvoltából.

A legtöbb tanú beszélt a Nebaj – az ún. guatemalai ixil-háromszöget alkotó három város legnagyobbika – közelében zajlott eseményekről is. Az ügyészség meghallgatott számos tanút a Törvényszéki Antropológiai Alapítványtól (*Fundación de Antropología Forense de Guatemala*, FAFG), egy guatemalai szervezettől, amely több száz mészárlás helyszínén exhumálta az emberi maradványokat, és igyekezett meghatározni az áldozatok személyazonosságát és a haláluk okát. A guatemalai szervezet az 1986-ban alakult hasonló argentin szervezet társszervezete. Az argentin csoport a világ számos táján végzett vizsgálatokat, és kutatókat képzett több olyan országban, amely történelme során súlyos elnyomástól szenvedett. A Törvényszéki Antropológiai Alapítvány tanúi beszámoltak az általuk végzett számos exhumulálásról az ixil területen. Fredy Peccerelli, a szervezet igazgatója rámutatott, hogy a halottak nagy többsége nem összezsapás során esett el, hanem kivégezték őket.

A vád egyik tanúja egy amerikai volt. Beatriz Manz a Berkeley Egyetem antropológiaprofesszora útítársam volt guatemalai utazásaim során. A professzorasszony 1982-ben interjúkat készített olyan guatemalai menekültekkel, akik Mexikóban kerestek menedéket. Miután megtudta tőlük, hogy mi történik az ixil területen, 1983-ban odautazott, hogy több információt gyűjtsön. Abban az időben a külföldi újságírók az El Salvadorban és Nicaraguában zajló háborúkkal voltak elfoglalva, a hazai emberi jogi szervezeteknek pedig túl veszélyes volt Guatemalában dolgozni. A professzorasszony interjúkat készített az ixil háromszögben, ahol a régió belül a legsúlyosabb mészárlásokra sor került, és tőle származik néhány olyan információ, amelyre később az Americas Watch (későbbi nevén Human Rights Watch) támaszkodott a jelentéseiben.

A vád saját tapasztalataikról beszámoló tanúitól a védőügyvédek megkérdezték, hogy mit tudtak a térségben zajló gerilla-tevékenységekről, és hogy ajánlottak-e nekik pénz azért, hogy tanúskodjanak. Minden tanú tagadta, hogy pénzt ajánlottak volna fel neki.

A védelem csak néhány saját tanút vonultatott fel. Legtöbbjük katona volt, akik beszámoltak a kiterjedt gerillaaktivitásról az ixil területen,

és arról is, hogy nem Ríos Montt irányította a katonai műveleteket. Az egyik tanú azt mondta a bíróság előtt, hogy az elnök ugyan állami szintre emelte a katonai célokat, de nem ő irányította a fegyveres erők műveleteit. A védelem azt állította, hogy még több tanú meghallgatását tervezte volna, ám ismert tartózkodási hely hiányában nem tudták beidézni őket.

Bár Yassmín Barrios bírónő, a háromtagú tanács elnöklő bírāja mindent megtett azért, hogy a tárgyalás gördülékenyen haladjon, ebben gyakran akadályozta a védelem időhúzó taktikája. Egyes megfigyelők szerint a védelem fő stratégiája mindvégig az volt, hogy szánt szándékkal olyan helyzetbe hozzák a bírónőt, amelyekben kénytelen volt olyan döntéseket hozni, amelyek később, a fellebbezés során alkalmasak lehetnek arra, hogy az érvénytelenítse az eljárást. A tárgyalás egyik szakaszában egy másik guatemalai bíró megkísérelte elérni a per szüneteltetését, számos neves guatemalai közéleti személyiség pedig, köztük Otto Pérez Molina elnök, olyan nyilatkozatokat adott ki, amelyekben ellenezték a tárgyalást. Az egyik ilyen nyilatkozat szerint, melyet az elnök április 16-án, négy héttel a tárgyalás kezdete után hagyott jóvá, az eljárás „elárulja a békét és megosztja Guatemalát.” Az említett nyilatkozat, amelyet több, különböző korábbi kormányzatokban magas pozíciót betöltő tisztviselő is aláírt, kimondta:

„A népirtás vádja a guatemalai hadsereg tisztjei ellen nemcsak ezek ellen a tisztok vagy a hadsereg elleni vád, hanem a guatemalai állam egésze elleni vád is... [Egy ítélet] komoly veszéllyel járna országunk számára, többek között a társadalmi és politikai polarizáció romlásával, ami visszajára fordíthatja a békét, amit eddig elértünk.”

A nyilatkozat nem említi azt a tény, hogy a Történelmi Igazságtétel Bizottság már 1999-ben kijelentette, hogy a guatemalai fegyveres erők a legmagasabb rangú állami tisztviselők felügyelete alatt népirtást követtek el.

Amikor Pérez Molina elnök jóváhagyta a tárgyalást ellenző nyilatkozatot, azt mondta, hogy „mint minden háborúban, ebben is voltak megmagyarázhatatlan döntések”, de ragaszkodott hozzá, hogy nem történt népirtás. Három héttel

később azonban, egy olyan időszakban, amikor a tárgyalást felfüggesztették addig, amíg a fellebbviteli bíróságok a védelem által az eljárás akadályozására benyújtott beadványok sokaságának elbírálásával foglalkoznak, Pérez Molina azt mondta: fontos, hogy a „tárgyalás folytatódjon és ítélettel záruljon, függetlenül attól, hogy az Ríos Montt számára kedvező-e vagy sem”.⁷

Nagy kockázattal jár az ilyen eseteket Guatemalában bíróság elé vinni. A tanúkat, ügyészeket és bírákat mind megfenyegették, és bizonyos esetekben kénytelenek voltak elmenekülni az országból. 2012 decemberében egy bérgyilkos megölte az egyik ügyészt, aki tagja volt Claudia Paz y Paz guatemalai főügyész munkacsoportjának. A 2010-ben kinevezett főügyészasszony, a Ríos Montt elleni vizsgálat igazi motorja nagyon sokat tett annak érdekében, hogy bíróság elé állítsák a hosszú guatemalai politikai konfliktus során elkövetett bűncselekményekért leginkább felelős személyeket. Az 1990-es években egy ideig az Érseki Emberi Jogi Hivatalban (*Oficina de Derechos Humanos del Arzobispado de Guatemala*, ODHAG) szolgált. Az emberi jogokkal kapcsolatos ügyeken túl vizsgálódott már jelentős korrupciós ügyekben, és vezető kábítószer-kereskedők ellen is folytatott vizsgálatokat. A főügyész késznek látszik arra, hogy újabb büntetőeljárásokat indítson azok ellen – beleértve a volt gerillavezéreket is – akik törvénysértéseket, bűncselekményeket követtek el a hosszú konfliktus alatt.

Ríos Montt egyik érve a vád ellen az volt, hogy a Mejía Victores elnök által jóváhagyott 1986-os amnesztiatörvény megtiltotta, hogy az ügyvel kapcsolatban további vizsgálatokat folytassanak. Ezt az érvet a guatemalai bíróságok számos okból elutasították, többek között azért, mert Guatemala ratifikálta a népirtás büntetésének megelőzéséről és megbüntetéséről szóló 1948-as egyezményt (Genocidium-egyezmény), amely szerint a népirtás büntetést mindenképp büntetni kell. Ríos Montt védelmének tanúi azt is állították, hogy a korábbi elnök nem volt jelen, amikor a gyilkosságokra sor került, és nem ő volt a parancsnoka azoknak a katonatisz-

⁷ Lásd: „Prosecutor Killed in Guatemala Along with 6 Others,” Associated Press, 2012. december 24.

teknek, akik közvetlenül részt vettek azokban a bűncselekményekben, amelyeket azalatt az idő alatt követtek el, amíg ő volt az államfő.

A fenti állítással szembeszállva az ügyészség bemutatott a bíróságnak egy filmet egy Ríos Montt-tal készült interjúról, ami még elnöksége idején készült, s amelyben azt mondja: „Ha nem tudom ellenőrzésem alatt tartani a hadsereget, akkor mit keresek én itt?”⁸ Ezen túlmenően az ügyészség különböző törvényeket és rendeleteket idézett, amelyek alapján Ríos Montt teljhatalmat gyakorolt, és rámutatott arra is, hogy az elnököt rádión keresztül folyamatosan tájékoztatták a műveletekről.

A tárgyalás végén, amikor maga szólalt fel a saját védelmében – annál a résznél, amelyet később érvénytelennek nyilvánítottak – Ríos Montt azt állította, hogy elnökként „nemzeti és nemzetközi ügyekkel volt elfoglalva”, és a katonai ügyekkel a hadsereg foglalkozott. Azt állította, hogy a regionális parancsnokok „mindegyike felelős volt a saját területéért”, a körzetparancsnokok pedig önállóan tevékenykedtek. Ríos Montt azt mondta: „Én soha nem adtam engedélyt, soha nem tettem javaslatot és soha nem adtam parancsot bármilyen etnikai vagy vallási csoport elleni cselekményekre.”

Azt azonban nem állította, hogy nem tudott az ixilek lemeszárlásáról. Ha egy parancsnok tudja, hogy a parancsnoksága alá tartozók elkövettek vagy el fognak követni ilyen bűncselekményeket, akkor – a parancsnoki felelősség nemzetközi alapelvei szerint – köteles megtenni minden lehetséges intézkedést annak érdekében, hogy megakadályozzák a bűncselekményeket vagy megbüntessék azokat, akik a bűncselekményeket elkövették. Ha nem tesz ilyen intézkedéseket, a parancsnok válik felelőssé ezekért a cselekményekért.

A döntő elem a bűncselekményekről való tudomás. Eltekintve a guatemalai hadseregtől kapott információtól, Ríos Montt aligha állíthatta volna, hogy nem volt tudomása az Amnesty International és az Americas Watch jelentéseiről, amelyeket nem sokkal a gyilkosságok és más

bűncselekmények elkövetését követően hoztak nyilvánosságra. Ezeknek a jelentéseknek jelentős szerepe volt a hazájáról alkotott nemzetközi vélemény alakításában. Ennek ellenére nem tudott bizonyítékot felhozni arra nézve, hogy valaha is megpróbálta volna vizsgálni az említett jelentések megalapozottságát, vagy azt, hogy bármit is tett volna annak érdekében, hogy megállítsa az ixilek lemeszárlását (például azzal, hogy rendeletben tiltotta volna meg, hogy etnikai hovartartozásuk miatt meggyilkolják őket).

A vizsgálatból az a kép rajzolódott ki, hogy bár nem adott kifejezett utasítást népirítás vagy emberiség elleni bűncselekmények elkövetésére, elnökként és főparancsnokként lehetővé tette, hogy ilyen bűncselekményekre sor kerüljön. A bírák a parancsnoki felelősség elvére alapozták az ítéletüket, és nyolcvan év börtönrre – ötven év népirításért, további harminc év emberiség elleni bűncselekményekért – ítélték a nyolcvanhat éves Ríos Monttot. Ugyanakkor alperestársát, Rodríguez Sánchez tábornokot felmentették azzal az indoklással, hogy az ő esetében a parancsnoki felelősség ténye nem volt megállapítható. Feltételezhető, hogy a Sánchez elleni vádakat ugyanígy elejtik akkor is, ha a tárgyalás folytatódik.

Bár a CEH szerint a guatemalai kormány elnyomó politikájának amerikai támogatása is szerepet játszott a jelentésük által dokumentált emberi jogi visszaélésekben, a tárgyalás közben nem kerültek szóba a Reagan-kormányzat azon erőfeszítései, melyeket az 1980-as évek elején azért tett, hogy megvédje Ríos Monttot és lejárassa a bírálót. Pedig megérdemlik, hogy felidézünk őket, mert valószínűleg ez is hozzájárult ahhoz, hogy ilyen kiterjedt erőszakra sor kerüljön.⁹

1982-ben, mintegy három hónappal azután,

8 A riportot Pamela Yates dokumentumfilm-rendező készítette, és bár nem került bele abba a filmbe, amit akkoriban Guatemaláról készített, megjelenik 2011-es *Granito: How to Nail a Dictator* című, Paco de Onis-szal és Peter Kinoyjal közösen készített filmjében.

9 Ahogy a szomszédos El Salvadorban is történt, a kormány elnyomása miatti politikai erőszak mértéke élesen nőtt Guatemalában azt követően, hogy 1980 novemberében Ronald Reagan választották az Egyesült Államok elnökévé. A leköszönő Carter-adminisztráció emberi jogi politikáját ért támadások az új adminisztráció tisztviselői részéről hozzájárulhattak ahhoz a nézethez, hogy megszűnik a két ország kormányára az emberi jogi kérdések miatt nehezedő nyomás, és megszüntetik az amerikai pénzügyi segítségre ugyanebből az okból bevezetett korlátozásokat.

hogy Ríos Montt hatalomra került, az Amnesty International kiadott egy részletes jelentést, amelyben a következőket olvashatjuk:

„A guatemalai biztonsági szolgálatok továbbra is megpróbálják ellenőrzés alatt tartani mind a katonailag fellépő, mind az erőszakmentes ellenzékét a széles körben elterjedt gyilkosságok módszerével, beleértve nagyszámú vidéki nem harcoló személy, köztük teljes családok bírósági ítélet nélküli kivégzését, valamint olyan személyek likvidálását, akiket azzal gyanúsítanak, hogy szimpatizálnak a harcoló vagy az erőszakmentes ellenzéki csoportokkal.”¹⁰

A jelentés felsorol számos vidéki mészárlást, melyek közül tizenötöt a guatemalai hadsereget, négyét pedig a gerillákat teszi felelőssé. A jelentés azt is kimondja, hogy ötven esetenél vagy nem tudható, hogy melyik oldal követte el, vagy mindkét fél részt vett a mészárlásokban. A jelentésre válaszul Thomas Enders Amerikaközi ügyekért felelős külügyminiszter-helyettes a következőket írta az Amnesty-nek:

„Feltételezzük, hogy a brazil nagykövetséget május 12-én elfoglaló CUC, az FP-31 vagy hasonló csoportok sok eseményről számoltak be önöknek, ahogy másoknak is, azok közül, amelyeket nem tudunk alátámasztani (pl. [...] március 24–27., április 2., április 5.). Még ha nem is állnak nagy mértékben a befolyásuk alatt, de mind a CUC, mind az FP-31 szorosan együttműködik azokkal a gerillacsoportokkal, amelyek megpróbálják megdönteni a guatemalai kormányt. Ennélfogva okunk van kételkedni a jelentéseik pontosságában.”¹¹

Enders levelét sajtótájékoztató követte a Capitol Hill-en, ahol a Külügyminisztérium

tisztviselői ragaszkodtak ahhoz, hogy az Amnesty jelentése gerillaszimpatizánsok által szolgáltatott információkra alapult.

Hasonlóképpen, amikor az Americas Watch 1983 májusában közzétett egy jelentést, amely részben Mexikóba menekült guatemalikai tanúvallomásain alapult, Elliott Abrams, aki akkoriban a Reagan-kormányzat emberi jogokkal foglalkozó külügyminiszter-helyettese volt,¹² a következőket mondta a sajtó munkatársainak: „Az ottani menekültek nem képezik a guatemalai lakosság reprezentatív részét.” Közöttük, mondta Abrams, „gerillaszimpatizánsok” is találhatóak.¹³

A Külügyminisztérium országjelentései az emberi jogi gyakorlatokról 1982-ben – tehát abban az évben, amelyről a CEH úgy találta, hogy a harminchat éven át tartó konfliktus összes gyilkosságának és eltűntetésének 48%-ára ekkor került sor –, azt állították, hogy „csökkenés volt a [kormány által elkövetett] gyilkosságok mennyiségében.”¹⁴ A jelentést Elliott Abrams irányítása alatt tették közzé. Reagan elnök maga is találkozott Ríos Montt-tal Hondurasban, 1982. december 4-én, azaz éppen a félidejében annak az időszaknak, amit az utóbbi Guatemala államfői székében töltött. Az amerikai elnök azt nyilatkozta, hogy a jelentések az emberi jogok megsértéséről Ríos Montt idején „hamis vádak” voltak.¹⁵

Bár a kongresszus meggátolta, hogy közvetlen katonai támogatást nyújtson a guatemalai kormánynak, a Reagan-adminisztráció minden tőle telhetőt megtett azért, hogy kijátsszák a korlátozásokat. Nemzetközi pénzügyi intézményeken keresztül folyósított hitelekkel támogatták Guatemalát, a katonai teherautókat és terep-

10 Lásd: Amnesty International, “Guatemala: Special Briefing,” 1982. július.

11 Levél Patricia Rengelnek, az Amnesty International washingtoni irodája igazgatójának, 1982. szeptember 15. Lásd Americas Watch: “Human Rights in Guatemala: No Neutrals Allowed” (1982), pp. 119–122. Az FP-31 egy kis csoport volt, amely valószínűleg együttműködött a gerillákkal. A csoport neve arra utal, hogy a spanyol nagykövetség felgyűjtására január 31-én került sor. A CUC nem gerillaszervezet volt, bár vezetői közül sokan valószínűleg szimpatizáltak a gerillákkal.

12 A későbbiekben Abrams magas rangú tisztségviselőként dolgozott a Nemzetbiztonsági Tanácsban George W. Bush elnöksége idején. Felelőssége a közép-keleti politikára terjedt ki.

13 *The New York Times*, 1983. május 8.

14 1983. február, p. 517. Bill Clinton elnökségétől kezdve az országjelentéseket (Country Reports) depolitizálták, és ez a gyakorlat megmaradt a későbbiekben George W. Bush és Barack Obama elnöksége alatt is. Napjainkban megbízható jelentéseknek számítanak az emberi jogi gyakorlatokról.

15 *The New York Times*, 1982. december 5.

járokát nem-katonai támogatásnak minősítették át, és katonai alkatrészeket szállítottak, arra hivatkozva, hogy ezeknek a berendezéseknek a szállítását egy korábbi időpontban hagyták jóvá.

Bár az ilyen támogatásoknak valószínűleg csekély hatása volt, az a tény, hogy Reagan úgy döntött, felszólal Ríos Montt támogatása érdekében és válaszol a bírálóinak, már sokkal komolyabb dolog volt. A mérsárlásokban részt vevő guatemalai csapatok katonái közül sokan hallhatták, hogy az amerikai elnök támogatja a vezérüket. Ami Ríos Monttot illeti, azzal, hogy Reagan elnök elutasította azoknak az emberi jogi szervezeteknek a jelentéseit, melyek nyomon követték a konfliktust, arra bátoríthatta a guatemalai elnököt, hogy ne vegye őket komolyan.

Az egyik furcsa eleme a Ríos Montt elleni eljárásnak az volt, hogy épp akkor került rá sor, amikor Guatemalát egy másik nyugalmazott tábornok, Otto Pérez Molina vezeti. Három évtizeddel ezelőtt, amikor a mérsárlásokra sor került, Pérez Molina őrnagyi rangban szolgált Nebaj városában. Kevés a bizonyíték arra nézve, hogy mit csinált abban az időben, és csak egyetlen tanú utalt a jelenlegi elnök személyére a Ríos Montt elleni vizsgálatban. Azonban legalábbis tudnia kellett arról, hogy mi történik az ixiilekkel. Az 1990-es években Pérez Molina részt vett azokon a tárgyalásokon, amelyek eredményeként létrejött az oslói békemegállapodás.

Eddig nem voltak komolyabb panaszok Molina elnök ellen az emberi jogi kérdésekkel kapcsolatban, eltekintve a tárgyalást ellenző nyilatkozattól, amit az eljárás korai szakaszában adott ki. Hogy milyen politikát fog követni most, azt követően, hogy az ítéletet megsemmisítették, az továbbra is kulcsfontosságú kérdés. Minden tőle telhető meg kellene tennie, hogy újraindítsa az eljárást és gondoskodnia kell az ügyészek és Barrios bíró biztonságáról is. A törvények iránti elkötelezettségének egy másik fontos próbájára 2014-ben kerül majd sor, amikor eldönti, hogy meghosszabbítja-e Claudia Paz y Paz főügyészi megbízatását, akit még elődje, Alvaro Colom elnök nevezett ki.

A legsúlyosabb latin-amerikai emberi jogi visszaélések közül sokra az 1970-es és 1980-as években, a korszak katonai rezsimeinek uralma alatt került sor, és hosszú évekig tartott, amíg sikerült elérni, hogy elszámoltathassák a felelősöket. Olyan dél-amerikai országokban, mint Argentína és Chile, már több mint száz büntetőeljárás és büntetőítélet volt hasonló ügyekben.¹⁶ Börtönbüntetéseket szabtak ki a visszaélésekért felelős tisztekre, valamint Argentína és Peru korábbi államfőire. Az egykori chilei diktátort, Augusto Pinochet tábornokot kora és egészségi állapota miatt megkímélték attól, hogy bíróság elé álljon. Uruguay egykori diktátorát, Juan María Bordaberry Arocenát 2010 márciusában harminc év börtönbüntetésre ítélték (2011 júliusában bekövetkezett halála miatt a kiszabott büntetésből csak néhány hónapot tudott letölteni).

Guatemala az egyetlen ország Latin-Amerikában, amelynek esetében helyénvaló lenne a népirtás szót használni a második világháború óta (amikor Raphael Lemkin lengyel jogász, a Genocídium-egyezmény szerzője meghatározta a népirtás fogalmát) elkövetett bűncselekményekre. Egyértelműnek tűnik, hogy a hatalmon levő rendszer el akarta pusztítani a bennszülött indián etnikumú népesség jelentős részét. Bár egyesek azt mondanák, hogy nem lehet hierarchiát meghatározni olyan jogsértések között, amelyek oly sok szenvedést okoztak, nemzetközi konszenzus alakult ki abban a tekintetben, hogy a népirtás a legsúlyosabb az összes bűncselekmény közül. Az elszámoltathatóságért folyó harcban különösen fontosnak tűnt, hogy annak a személynek, aki a legnagyobb mértékben felelős a guatemalai népirtásért, felelnie kell tetteiért. Bár előfordulhat, hogy Ríos Montt elkerülheti az elmarasztaló bírósági ítéletet, a kétségbevonhatatlan bizonyítékok, amelyek az előző eljárásban az elítéléséhez vezettek, megmaradnak...

(The New York Review of Books)

¹⁶ Lásd Kathryn Sikkink: *The Justice Cascade: How Human Rights Prosecutions Are Changing World Politics* (Norton, 2011).

Joseph C. Goulden¹⁷

Sztálin átka

Robert Gellately: Stalin's Curse: Battling for Communism in War and Cold War (Alfred A. Knopf, 2013, 464 oldal) című könyvének bemutatása

Robert Gellately akár a „Sztálin legnagyobb balfogása” címet is adhatta volna *Stalin's Curse* (Sztálin átka) című munkájának. A könyv annak történetét mutatja be, hogyan vezetett előbb a hidegháborúhoz, majd évtizedek múlva a szovjet blokk összeomlásához az, hogy 1947-ben a Szovjetunió, illetve Sztálin nyomására a II. világháború után szovjet befolyás alá került kelet-európai országok is elutasították a Marshall-terv által felajánlott gazdasági támogatást.

A szerzőtől egyfajta bűnbocsánatot nyerne egyes nyugati politikusok – különösen Roosevelt elnök és George F. Kennan, az Egyesült Államok Külügyminisztériumának munkatársa –, akik úgy érezték, hogy az USA és a Szovjetunió közötti háborús szövetség a béke beköszönte után is megmarad majd. Gellately világossá teszi, hogy Sztálinnak nem volt ilyen szándéka. A háború alatt mindent kisajtolt a szövetségből, amit csak tudott, miközben végig azt tervezte, hogy szovjetbarát rezsimeket juttat hatalomra mindenütt, ahová a Vörös Hadsereg a németekkel való harc közben eljutott.

Az amerikai államférfiak, köztük George C. Marshall külügyminiszter és kollégája, Dean Acheson jól tudták, hogy a háború után Európa gazdasági értelemben (is) romokban hevert. Európának több élelmiszerre és üzemanyagra volt szüksége annál, mint amennyiért fizetni tudott volna. Ha a problémákat nem oldják meg, mondta Marshall, a demoralizálódás biztosan bekövetkezik és megzavar minden újjáépítést.

Marshall gondolatmenetének alapjait egy 1947 júniusában, a Harvardon tartott beszédében ismertette. Az általa kidolgozott tervet joggal sorolhatjuk a 20. század történetének legnagyobb szabású ajánlatai közé. Ahogy

Gellately írja: „a Marshall-terv nem olyan terv volt, mint Sztálin egyik ötéves terve, egy vastkos dokumentum, amely meghatározza a termelési célkitűzéseket, a kvótákat és az összes többit.” Marshall azt mondta, hogy a terv „nem valamely ország vagy doktrína ellen irányul, hanem az éhezés, a szegénység, a kétségbeesés és a káosz ellen”. Új megközelítésre volt szükség, de „nem lenne sem helyénvaló, sem hatásos e kormány számára, hogy egyoldalúan egy olyan programot vázoljon fel, melynek célja az, hogy gazdaságilag talpra állítsa Európát. Ez az európaiak feladata.”

Marshall és segítői merész döntést hoztak. Ahhoz, hogy a terv hatékony legyen, jegyezték meg, a helyreállítási programba be kell vonni a Szovjetuniót és Kelet-Európát is. Barátai körében Marshall „sajnálataát fejezte ki az országban [az Egyesült Államokban] tapasztalható orosz-ellenes érzelmi attitűd miatt, és folyamatosan hangsúlyozta annak szükségességét, hogy Európáról az ideológiák helyett a gazdaság szempontjából kell beszélni és írni”. Azzal is tisztában volt, hogy ha „az oroszok” beleegyeznek abba, hogy részt vegyenek a helyreállítási programban, akkor nehezebb lesz megszerezni az amerikai képviselőház jóváhagyását. Ezt a kockázatot azonban Marshall hajlandó volt vállalni.

Ernest Bevin brit külügyminiszter és francia kollégája, Georges Bidault megállapodtak abban, hogy egy nemzetközi konferenciát hívnak össze azért, hogy megvitassák Marshall javaslatának részleteit, mondván, hogy a terv „olyan volt, mint egy mentőöv a tengerben hanykolódó hajótörteknek. Úgy tűnt, hogy reményt hoz oda, ahol nem volt semmi remény. Nagylelkűsége minden képzeletet felülmúlt.”

Sztálinnak azonban már korántsem tetszett ennyire az ötlet. A moszkvai diktátor „véleménye az volt, hogy Egyesült Államok és Nagy-Britannia, a két kapitalista nagyhatalom, amely túlélte a háborút, örült, hogy legyőzte fő versenytársait Olaszország, Németország és Japán alakjában, és az volt a céljuk, hogy elnyomva tartsák legyőzött ellenfeleiket, hogy diktálják az árakat és uralják a világot.” Sztálin azt jósolta, hogy az Egyesült Államok el fog bukni. „Az

¹⁷ Joseph C. Goulden legutóbbi könyve a *The Dictionary of Espionage: Spyspeak Into English* (Dover Books, 2012) címmel jelent meg.

amerikaiak azt hiszik, hogy egyedül képesek lesznek kézben tartani a világgpiacot. Ez illúzió; nem lesznek képesek megbirkózni a feladattal.”

Moszkva parancsát hamarosan megkapták a kelet-európai országok kommunista vezetői: bojkottálniuk kell a Bevin és Bidault által összehívott konferenciát. A csehszlovák kormány eredetileg vállalta volna a találkozón való részvételt. Jan Masarykot, az akkori csehszlovák külügyminisztert és más vezetőket erre Moszkvába hívták. A komor Masaryk így panaszkodott, amikor visszatért Prágába: „Úgy mentem el Moszkvába, mint egy független, szuverén állam külügyminisztere, és úgy tértem vissza, mint a szovjet kormány lakája.” (Az akkori moszkvai amerikai nagykövet, Walter Bedell Smith ezredes azt táviratozta Marshallnak, hogy a Kreml bánásmódját a csehszlovákokkal úgy tekinti, hogy az „nem kevesebb, mint hadüzenet a Szovjetunió részéről Európa irányítására vonatkozólag”.)

Gellately elismeri, hogy a Marshall-terv tartalmazta mind az amerikai altruizmus, mind az amerikai gazdasági érdek elemeit. „De mégis mikor nem keveredett az önzetlenség az önérdkekkel? Nem tesz jót senkinek sem, ha olyan kereskedelmi partnerei vannak, akik kétségbeesettek és éheznek.” Azt se felejtjük el, hogy az amerikai gazdaság a háború befejezésekor a teljes foglalkoztatottság állapotában volt, és a belföldi keresletet a külföldi segélyekhez csatolt befektetések nélkül is lehetett volna tovább ösztönözni.

„Túlnyomórészt Sztálin intézkedései vezettek a hidegháborúhoz. A moszkvai diktátor hajlandó volt arra, hogy kivárjon, és hagyja, hogy Nyugat-Európa stagnáljon és elmérgesedjen a helyzet. Ha az Egyesült Államok nem lépett volna, azok, akik elítélik azért, mert felajánlotta a Marshall-tervet, azért hibáztatnák – és joggal – mert nem tett semmit annak érdekében, hogy véget vessen a szenvedésnek és éhezésnek a háború utáni Európában.”

Végül a hétköznapi kelet-európai emberek – és az oroszok – fizették meg Sztálin döntésének árát. A keleti blokk gazdasága fokozatosan lemaradt a nyugat-európai mögött, és soha nem érte azt utol. Ugyanez történt az életszínvonallal

és a várható élettartammal is. „A kommunisták Nyugat-Európában soha többé nem kerültek a politikai hatalom közelébe.”

Robert Gellately, aki a Florida State University professzora, zömében újonnan nyilvánosságra hozott szovjet dokumentumokra támaszkodott, amikor megírta a *Stalin's Curse* című könyvét. A szerző egyszer és mindenkorra megcáfolja az áltörténészek, illetve a mindennél Amerikát okoló történészek azon állításait, miszerint Washingtonot terheli a felelősség a hidegháborúért.

(*The Washington Times*)

Thomas E. Nutter¹⁸

Az utolsó csata

Stephen Harding: The Last Battle: When U.S. and German Soldiers Joined Forces in the Waning Hours of World War II in Europe (Da Capo Press, 2013, 256 oldal) című könyvének bemutatása

Stephen Harding a *Military History* című folyóirat vezető szerkesztője; termékeny kutató és hadtörténész, aki a most bemutatott munkán kívül eddig hét szakkönyvet és több száz újságcikket publikált. Harding legújabb könyve, a *The Last Battle (Az utolsó csata)* viszonylag rövid munka, amely a szerző jól átgondolt kutatásainak eredményeire épül. A felhasznált források között megtalálhatóak az elsődleges forrásdokumentumok – amelyek hozzáférhetőek a Nemzeti Archívumban (National Archives) és a Maryland állambeli College

18 Thomas E. Nutter, recenzióknak szerzője három Missouri állambeli főiskolán is tanított történelmet, mindemellett pedig számos cikket és recenziót publikált. A német hadsereg második világháborús csatarendjéről szóló, William T. McCrodennel közösen írt háromkötetes, átfogó könyvsorozatának első része *German Ground Forces of World War II* címmel 2012 nyarán jelent meg a Savas Beatie kiadónál.

Parkban található Nyilvántartási Igazgatóság Modern Katonai Feljegyzések Központjában (Records Administration's Modern Military Records Center) –, valamint azoknak a beszélgetéseknek az átiratai, melyeket a szerző az események 2011–2012-ben még élő amerikai résztvevőivel folytatott.

Sokunk számára közhelyként hangzana, ha azzal igyekeznénk felhívni a figyelmet a szóban forgó események egyedi és meglepő természetére, hogy még egy hollywoodi forgatókönyvíró vagy rendező is nehezen tudná filmvászonra álmódni azokat. A Stephen Harding által a *The Last Battle* című könyvben elmondott történet azonban tényleg egy ilyen sztori.

Történetünk színhelye egy hegyvidéki környezetben található festői osztrák városka, illetve azon belül annak középkori vára, a Schloss Itter. A több száz éves észak-tiroli várkastély stratégiai elhelyezkedése kiváló, és bár falai aligha tudnának sokáig ellenállni a modern tüzérség lövedékeinek, a kézfegyverek tüzétől jó ideig megvédhetnék a mögöttük levő védőket.

Ám még a Schloss Itternél is érdekesebbek azok az emberek, akik a második világháború alatt a kastély vendégszeretetéet élvezték, s akikre Harding gyakran „francia VIP-kként”, azaz „nagyon fontos francia személyekként” utal. Esetünkben olyan ismert francia katonákról és politikusokról van szó, akiknek csillaga még fényesen ragyogott a két világháború közötti időkben. Köztük volt Edouard Daladier korábbi francia miniszterelnök, aki akkor volt hivatalban, amikor Franciaország aláírta a müncheni egyezményt (és ezzel beleegyezett Csehszlovákia feldarabolásába), illetve akkor is, amikor Hitler 1939 szeptemberében megtámadta Lengyelországot, Franciaország pedig, bár hadat üzent Németországnak, gyakorlatilag tehetetlen szemlélőként nézte végig, ahogy a németek – a szovjetekkel karöltve – lerohanják a lengyeleket. A Daladier-t a miniszterelnöki székben követő Paul Reynaud-ot ugyancsak az Itter kastélyban őrizték.

A börtönné alakított kastély foglya volt Maurice Gamelin tábornok (aki a nyugati fronton Hollandia és Belgium ellen megindított

német offenzíva idején a francia vezérkar főnöke volt), és utódja, az 1940 májusában helyére kinevezett Maxime Weygand tábornok is. Itt raboskodott Michel Clemenceau, a kortársak és az utókor által gyakran „Tigrisnek” nevezett harcias miniszterelnök, Georges Clemenceau fia, Jean Borota ismert francia teniszcsillag, sőt François de La Rocque ezredes, a Tűzkeresztesek (Croix de Feu) nevű francia szélsőjobboldali mozgalom vezetője¹⁹ is.

A Schloss Itterben több női foglyot őriztek (többségük az itt fogva tartott politikusok, katonák párja vagy hozzátartozója volt), köztük Marie-Agnes Cailliau-t, Charles de Gaulle tábornok nővérét is. Marie-Agnes és férje, Alfred Cailliau fáradságos utazás után, 1945 áprilisában érkeztek a Schloss Itterbe. Megérkezésükkor a helyőrség parancsnokhelyettese, Stefan Otto SS-Untersturmführer (SS-hadnagy) durván közölte velük, hogy nincs hely a számukra. Marie-Agnes, attól való félelmében, hogy a németek kivégzik őket, ekkor felkiáltott: „De én De Gaulle tábornok testvére vagyok!” Otto erre bocsánatkérően az asszony mellé lépett, és saját szállását ajánlotta fel nekik.

A felsorolt illusztris személyeken kívül még számos más, különböző hátterű, személyiségű és politikai meggyőződésű „francia VIP” volt a kastély foglyai között. (A fentebb említett Maurice Gamelint például a németekkel együttműködő dél-franciaországi Vichy-kormány tartóztatta és börtönbe zárta, míg Weygand tábornok ugyanebben a kormányban hadügyminiszterként dolgozott. A két exminiszterelnök, Daladier és Reynaud elkeseredett politikai ellenfelek voltak, viszont mindketten megvetették Weygandot.) Az ennek következtében kialakult feszült légkör csak fokozta az amúgy is rossz közérzetet, amit általában véve a személyes szabadságtól való megfosztás előidézett.

A logikusan gondolkodó olvasóban felvetődhet a kérdés, hogy miért kerültek a történetben szereplő francia személyiségek

¹⁹ Amellett, ill. annak ellenére, hogy a Vichy-kormányban dolgozott, De La Rocque egyúttal egy, a szövetségeseket támogató ellenállási mozgalmat is irányított, ezért került végül az Itter kastély foglyai közé.

ebbe a helyzetbe. A válasz erre a kérdésre az, bár ezt a szerző kevésbé fejti ki, hogy Heinrich Himmler, az SS birodalmi vezetője (Reichsführer SS) 1943 elején birtokba vette a várat azzal a céllal, hogy a dachauai koncentrációs tábor felügyelete alá tartozó börtönné alakítsa át Daladier, Weygand és társaik számára. Himmler érezte, hogy a háború menete immár a Harmadik Birodalom bukását vetíti előre, és egyfajta „cserealapként” szándékozott használni a francia foglyokat arra az esetre, ha élve kerül az ellenség kezére. Úgy tervezte, hogy a francia foglyok életéért cserébe majd szabad eltávozást kaphat, és elérheti, hogy a nyugati szövetségesek egy „élhetőbb országba” (például Argentínába) szállítsák.

Ám a franciákon kívül voltak még más szereplői is a történetnek; amerikaiak és németek is...

A legfontosabb amerikai szereplő, és egyben a darab vitathatatlan főhőse John C. „Jack” Lee Jr. százados, a 12. Páncélosadosztály 23. Harckocsizászlóaljának egyik századparancsnoka. A rettenthetetlen Lee kapitány, szája sarkában az elmaradhatatlan szivarvéggel, a tipikus amerikai önkéntes katona megtestesítője, aki önként jelentkezik a feladatra, hogy megmentse a megtámadott franciákat, és hidegvérrel teljesíti a parancsokat.

Sok más háborús történettel ellentétben esetünkben egy külön csavar is van az eseményekben, méghozzá az, hogy a németek között ezúttal nemcsak a „rossz”, hanem a „jó” oldalhoz tartozó szereplők is vannak. Az első csoportból mindenekelőtt Sebastian Wimmer SS-Hauptsturmführert (SS-századost) kell megemlítenünk, akit Harding részeges, elvtelen és durva tisztként mutat be. Wimmert viselkedése miatt 1942 végén felmentették csapattiszt beosztásából a 3. SS „Totenkopf” páncélosadosztályban, melynek parancsnoka akkoriban a hírhedt SS-Obergruppenführer (SS fegyvernemi tábornok), az 1943-ban elesett Theodor Eicke volt, a koncentrációs táborok felügyelője, a dachauai koncentrációs tábor korábbi parancsnoka.

Két német tiszt azonban úgy döntött, hogy akár az élete árán is megvédi az illusztris francia személyeket. Egyikük a Wehrmacht osztrák származású őrnagya, Josef „Sepp” Gangl volt, a másik pedig Waffen-SS-beli kollégája, Kurt-Siegfried Schrader SS-Hauptsturmführer (SS-százados). Mindkét férfi tapasztalt háborús veterán volt, akiknek kitüntetései ékes bizonyosságot adtak a harcokban tanúsított bátorságukról.

Lee kapitány, miután hivatalosan megismerkedett Schraderrel és Gangl őrnaggyal, azonnal átvette a parancsnokságot (bár hivatalosan Gangl volt a legmagasabb rangú tiszt hármójuk közül, az osztrák származású őrnagy ellenvetés nélkül és teljes mértékben együttműködött az amerikai tiszttel). 1945. május 5-én a Lee által vezetett amerikai és német katonákból álló egység elérte az Itter kastélyt, amelynek német őrei akkorra már elmenekültek. Azonban ezzel még korántsem szakadt vége a történetnek, ugyanis a 17. Waffen-SS páncélgránátos hadosztály egységei kísérletet tettek arra, hogy visszafoglalják a kastélyt és kivégezzék a foglyokat. A kastély védelméért folyó csatában az amerikaiakkal együtt harcolt a német támadók ellen több, a Schloss Itterben őrzött francia fogoly, illetve Gangl és Schraeder katonái.

Bár a *The Last Battle* „forgatókönyve” kissé prototipikus, a könyv a szerző előadásában jól sikerült és kiválóan olvasható. Harding ügyesen tereli el az olvasó figyelmét arról, hogy a viszonylag kiszámítható cselekményére és a karakterekre összpontosítson. Ezt azzal éri el, hogy az olvasót számos érdekes témával és információval ismerteti meg, így például részletesen elmeséli a Schloss Itter és környéke történetét, kezdve a vár 9–10. századi alapításától a késő középkori fénykorán át egészen addig, amíg a 19–20. században végül turista látványossággá vált. Ugyanígy megismerteti az olvasókat az 1943-tól a Schloss Itterben őrzött legtöbb francia személyiség hátterével is.

(*New York Journal of Books*)

Eric Rauchway²⁰

Tisztára mosni a történelmet

Benn Steil: The Battle of Bretton Woods: John Maynard Keynes, Harry Dexter White, and the Making of a New World Order (Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2013, 472 oldal) című könyvének bemutatása

Az 1944-ben a New Hampshire állambeli Bretton Woods-ban megrendezett, mérföldkönek számító konferencia a nemzetközi monetáris együttműködés szinonimájává tette az üdülőváros nevét. Ugyanakkor még a fő alkotói sem tekintették teljes sikernek a Nemzetközi Valutaalapot (IMF) és a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bankot (IBRD) létrehozó Bretton Woods-i Egyezményeket...

John Maynard Keynes, a neves közgazdász, aki a tárgyalásokon Nagy-Britanniát képviselte, kifejezte csalódását amiatt, hogy Bretton Woods-ban nem sikerült egy olyan IMF-et létrehozni, amely az általa elképzelt módon, egyfajta „szuperjegybankként” működött volna. Ehelyett történetének első évtizedeiben az IMF egy szerényebb hivatalként tevékenykedett; úgy, ahogy azt Harry Dexter White, az Amerikai Államkincstár (US Treasury) tisztségviselője elképzelte. 1970-ben Edward Bernstein, az Amerikai Államkincstár Bretton Woods-i szóvivője azt mondta, hogy „a nemzetközi monetáris rendszer nem működött olyan jól, ahogy működnie kellett volna.”

Egyértelmű, hogy egy, a Bretton Woods-i eseményekről szóló történeti munkának figyelembe kellene vennie a rendszerre és annak hatásaira vonatkozó szkepticizmust. De Benn Steil (a Council on Foreign Relations vezető munkatársa) egy radikálisabb értelmezéssel áll elő. A szerző úgy mutatja be White-ot (aki állítólagos titkosügynökként nemcsak konzultált a szovjetekkel az amerikai háború utáni politikáról, hanem – mint Steil állítja – a Szovjetunió nevében azon dolgozott, hogy az Egyesült Államok

belépjen a második világháborúba), mint egy olyan Bretton Woods-i rendszer létrehozóját, amely az ő szavaival élve garantáltan „gazdasági apokalipszishez” vezetett volna.

Épp elég megbízható bizonyíték található a szovjet archívumokban, ami igazolja, hogy White titokban tájékoztatta a szovjet hírszerzést, bár azt nem lehet tudni, hogy mennyi információt adott át, illetve hogy a Szovjetunió vajon komoly hasznát vette-e ezeknek az értesüléseknek. Még a legtöbb White-tal szimpatizáló történész is elismeri, hogy kémkedéssel is foglalkozott. Steil viszont sokkal tovább megy, arra utalva, hogy White a szovjetek érdekében eljárva 1941 novemberében jelentős szerepet játszott olyan amerikai diplomáciai jegyzékek megfogalmazásában, amelyek annyira nyilvánvalóan elfogadhatatlan feltételeket tartalmaztak a japánok számára, hogy azoknak meg kellett szakítaniuk a tárgyalásokat és meg kellett támadniuk Pearl Harbort, így kiprovokálva az Egyesült Államok belépését a II. világháborúba.

Nos, ez egy több okból is kétségbe vonható állítás. Sem White, sem az amerikai pénzügyminisztérium nem volt az amerikai–japán tárgyalások központjában. Abban az időben, amikor az állítólag kritikus jelentőségű jegyzéket készítették, már a tengeren volt az a japán flotta, amelyik Pearl Harbort megtámadta. A 2002-ben megjelent munka, amit Steil arra használ, hogy alátámassza az állításait, maga is olyan dokumentumokra támaszkodik, amelyekről két történész, John Earl Haynes és Harvey Klehr már megállapította, hogy hamisak.

White kémkedése nem az egyetlen olyan téma, amellyel kapcsolatban Steil elégtelen bizonyíték alapján jut messzemenő következtetésekre. Amikor a monetáris politikáról beszél, Steil kedvezően ír az „1914 előtti aranystandard-rendszerről, annak automatikus mechanizmusaival a hitel árának és a határokon átnyúló aranyáramlásnak a szabályozására.” Ez a leírás, bár összhangban van azokkal a gazdasági modellekkel, melyek arról szólnak, hogy hogyan működhetne az aranystandard, nem tükrözi azokat a történelmi munkákat, amelyek azt mutatják be, hogy valójában hogyan működött.

Még az aranystandard-rendszer idején is a papírpénz volt a fő közvetítő közeg. A bankjegy-

20 Eric Rauchway történészprofesszor (Kaliforniai Egyetem, Davis); a *The Money-Makers: The Invention of Prosperity from Bullion to Bretton Woods* című (kiadás előtt álló) könyv szerzője.

kibocsátó központi bankok nem módosították a forgalomban levő bankjegyek mennyiségét a kereskedelmi forgalom alakulására adott válaszul, automatikusan követve a szabályokat. Ehelyett a monetáris hatóságok határozták meg a kamatokat – és ezzel a forgalomban levő pénz-mennyiséget – olyan szinten, amelyről úgy gondolták, hogy profitot hoz létre; és olyan szinten, amelyen a kormányuk kényelmesen vehet fel hiteleket, és amely lehetővé teszi számukra, hogy elég aranyat tartsanak kéznél ahhoz, hogy biztosítsák a megfelelő kötelezettségvállalást a papírpénz szükség szerinti aranyra váltásához.

Vagyis az aranystandard, mint a Bretton Woods-i rendszer is, a politikai döntéshozók helyes megítélésaitól függött. Steil úgy ír, mintha az aranystandardról a Bretton Woods-i rendszerre, illetve később a lebegő árfolyamra való áttéréssel a világ az automatikus szabályok korszakából egy olyan diszkrecionális döntéshozatali korba lépett volna, amely ki van téve a politikai befolyásnak. Valójában minden monetáris rendszer reagál a politikai befolyásra, a különbség köztük a politikai tartalomtól adódik, és nem az intézményekből vagy magukból a rendszerekből. Bretton Woods és a lebegő árfolyamok modern rendszere csupán demokratikusabb hatásokra reagálnak, mint az aranystandard-korszak intézményei tették.

Ha ahelyett, hogy azt írja, hogy Bretton Woods garantálta a gazdasági apokalipszist, Steil azt írta volna, hogy a rendszer nem maradhatott fenn örökké abban a formában, ahogy megvalósították, akkor nem tévedett volna, és a könyve is jobb lenne. Az eredeti rendszerhez arra volt szükség, hogy az Egyesült Államok – a Marshall-terv, valamint az Észak-atlanti Szerződés Szervezete, azaz a NATO révén – dollárokat adjon a világ polgárainak kezébe, valamint fenntartsa az arany névleges konvertibilitását uncianként 35 amerikai dolláros áron. Természetesen ezt nem lehetett az örökkévalóságig fenntartani, de ez az elkerülhetetlen következmény a rendszer sikerének jele volt, nem a kudarcáé. A rendszer célja elvégre nemcsak a valutakonvertibilitás biztosítása volt, hanem a háború utáni újjáépítés és a fejlesztés is. Miután a világ újjáépült és gazdagabb lett, a dollárközpontúság iránti igény megszűnt. Az addig USA-központú rendszer többoldalú rendszer-

ré vált. A Különleges Lehívási Jogok (Special Drawing Rights, SDR), egy valódi tartalékeszköz létrehozásával az IMF kezdett hasonlítani a Keynes által elképzelt szuper központi bankra. Annak ellenére, hogy az eredeti Bretton Woods-i rendszer 1971-ben megszűnt, célja – a nemzetközi monetáris irányítás a kölcsönös jólét érdekében – megmaradt, még ha szavakban gyakrabban is jelenik meg, mint a gyakorlatban.

Egy, a különböző pénzügyi rendszerek melletti nemzetközi gazdasági teljesítményről szóló összehasonlító elemzésben Michael Bordo gazdaságtörténész megállapította, hogy a Bretton Woods-i rendszer jobb volt, mint a többi, beleértve az aranystandard-rendszert is. A Bretton Woods-i rendszer idején a nemzetgazdaságok kiegyensúlyozott, alacsony inflációval és magas növekedéssel számolhattak. Bordo megjegyzi, hogy a modern lebegő árfolyamrendszer is elég jól működik, miközben még a Bretton Woods-i rendszernél is nagyobb belpolitikai mérlegelési jogkört biztosít.

Bretton Woods nem egy tökéletes rendszer volt, hanem egy nemzetközi vita és alkalmi koordináció alapján született egyezmény. Ez az örökség bizonyára jó kiindulópontot biztosít a töprengésre arról, hogy hová áramlanak a világ pénzei és mi lehet a Bretton Woods utáni IMF sorsa a jövőben.

(Finance & Development)

Hauke Friederichs

Szavakkal a fegyverek ellen

Jürgen Grässlin: Schwarzbuch Waffenhandel: Wie Deutschland am Krieg verdient (Heyne Verlag, 2013, 624 oldal) című könyvének bemutatása

Jürgen Grässlin nevéhez számtalan fegyverexport-botrány leleplezése fűződik. *Schwarzbuch Waffenhandel (A fegyverkereskedelem fekete könyve)* című új könyvében a legtekintélyesebb német politikusokat sem kíméli.

Angela Merkel kancellárt a „fegyverek markotányosnőjének” nevezi, Frank-Walter Steinmeier korábbi német külügyminisztert a „kézifegyverexport világsúcstartójának”. A jelenlegi német külügyminiszterről, Guido Westerwelleről pedig azt állítja, hogy „a német hadiipar szálláscsinálója”. Természetesen a szerző számára mindez nem pusztán eposzi jelzők használata; amit ír, azt komolyan is gondolja.

Ő ugyanis az egyik legkeresettebb fegyverkereskedelmi szakértő Németországban. A tanár és író Jürgen Grässlin évtizedek óta figyelemmel kíséri a német fegyverszállításokat, és már több könyvet írt a német hadiiparról. Szereti a provokációt, ám legalább ennyire szereti az alapos és mélyreható kutatómunkát is. 1992-ben kezdeményezésére jött létre a freiburgi Fegyverkezési Információs Iroda (RüstungsinformationsBüro Freiburg, RIB), melynek azóta is elnöke. Ő és kollégái számtalan fegyverexportbotrányt tártak már fel és mutattak be a médiában. Fáradhatatlan munkájáért 2011-ben elnyerte az Aachen-békedíjat.

Grässlin személyesen is felkereste azokat az embereket, akiket német gépfegyverekkel sebesítettek meg Szomáliában és Törökország kurdok lakta területein. Ismer történeteket megszárlásokról és az emberi jogok megsértéséről, amelyek annyira brutálisak, hogy egyetlen filmben sem lehetne bemutatni őket.

Aki az 55 éves, világosszürke hajú, sötétszürke szakállú Grässlinnel a freiburgi utcán összefut és nem ismeri őt, talán csodálkozna azon, hogy épp a fegyverkereskedelmet választotta kutatási témájául. Grässlin életvidám ember, aki szívesen és sokat nevet. Fiával együtt az SC Freiburg csapatának szurkol, és rekedtre ordítja magát a meccseken. Amikor nem az iskolában tanít, felolvasóúton van, vagy nyilvános vitákon vesz részt, akkor tüntetéseken és tiltakozó megmozdulásokon találkozhatunk vele. Hogy mindemellett mikor tud még időt szakítani a hobbjára is – akrilfestéssel vászonra dolgozva híres emberek portréit festi meg – az még barátai számára is rejtély.

Grässlin, aki sokak szerint a fegyverkezés legfelkészültebb ellenfele Németországban, keményen megdolgozott a hírnevéért. Időnként

bírálják őt éles véleményei miatt. Azt írja, hogy legalább kétmillió embert öltek meg a Heckler & Koch cég által gyártott fegyverekkel. A számot nem lehet igazán bizonyítani – ám Grässlin ellenfelei sem tudják azt cáfolni.

Grässlin legújabb projektje az *Aktion Aufschrei*, amellyel ő és a fegyverkezés más ellenfelei egész Németországból meg akarják akadályozni a német fegyverexportot. A kampány arca Margot Käßmann (református teológus és lelkész, korábbi hannoveri tartományi püspök-asszony), Grässlin pedig a kampány motorja.

Jürgen Grässlin éveken át dolgozott a *Schwarzbuch Waffenhandel* megírásán. A 624 oldalas könyv bemutatja, hogyan fejlődött Nyugat-Németország, illetve az újraegyesítés után Németország egy olyan országból, ahol a második világháború után tilos volt a fegyvergyártás, a világ harmadik legnagyobb fegyverexportőrévé. A könyv nem marad meg a vitánál, Grässlin az olyan politikusok és üzletemberek, mint Dieter Zetsche (a Daimler AG igazgatótanácsának elnöke, a Mercedes Benz Cars vezérigazgatója) elleni támadásait tényekkel támasztja alá. Hogy mi köze a közismert autógyárnak a hadiiparhoz? Nos, a Daimler Benz nemcsak limuzinokat és teherautókat gyárt: a stuttgarti cég a katonai járművek gyártásában is érdekelt. A Mercedes-Benz Military Vehicles nevű leányvállalat a világ minden tájára szállít járműveket a fegyveres erők számára. Még a korábbi líbiai diktátor, Moammar Kadhafi is a cég ügyfelei között volt.

A szerző intenzíven foglalkozik a nagy német harcieszköz-gyártókkal. A könyvben külön-külön fejezetet szentel az olyan cégeknek, mint az EADS, az MBDA, a Rheinmetall, az MTU, a Krauss-Maffei Wegmann, a Daimler, a ThyssenKrupp Marine Systems, a Diehl és a Heckler & Koch. Az oberndorfi Heckler & Koch fegyvergyár esetében részletesen leírja, hogyan kerültek G-36-os típusú géppisztolyok a helyi rendőrséghez egyes mexikói tartományokban annak ellenére, hogy a fegyverszállítást a német szövetségi kormány nem hagyta jóvá. A Heckler & Koch következetesen tagad minden tiltott exporttal kapcsolatos vádat. Közben azonban két olyan munkavállalót bocsátottak el rendkívüli felmondással, akik – állítólag a vállalat

vezetésének tudta nélkül – felelősek voltak a nem engedélyezett mexikói fegyverüzletért. Bűnbakok, mondja Grässlin.

A Heckler & Koch és Jürgen Grässlin ellenségeskedése egyébként immár sokéves múltra tekint vissza. Grässlin újra és újra megjelenik az oberndorfi gyár kapui előtt, hogy szórólapokat osszon a cég dolgozóinak: így próbálja felhívni a munkavállalók figyelmét a munkájuk sötét oldalára. Többször is megvádolta a cég vezetését illegális fegyverexporttal. A stuttgarti ügyészség még mindig folyamatban van több nyomozás vesztegetés gyanúja és a háborús fegyverek ellenőrzéséről szóló törvény megsértése miatt.

Grässlin vidáman idéz a Heckler & Koch vezetésének egyik, a cég munkavállalói előtt tartott tájékoztató beszédéből, melyben kijelentik, hogy minden jogi eszközzel fellépnek ellene

és informátorai ellen. Grässlin azonban sosem hagyta megfélemlíteni magát.

A hadseregben egykor sorkatonaként olyan céltáblákra kellett volna lőnie, amelyek ázsiai vonásokkal rendelkező emberalakokat ábrázoltak. Eleinte habozott, majd nem volt hajlandó megtenni: a katonából a fegyverkezés ellenfele lett.

Grässlin – a háborús övezetekben végzett számtalan kutatása ellenére is – optimista maradt, és megtartotta a pozitív képét az emberekről. Úgy véli, hogy az egyének is képesek arra, hogy a dolgokon változtassanak, a civil társadalom pedig képes a szükséges nyomást kifejteni a fegyverkereskedelem ellen. Biztosak lehetünk benne, hogy Grässlin folytatja a harcot és *A fegyverkereskedelem fekete könyve* aligha az utolsó munkája.

(Zeit Online)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Balázs Károly szakíró, Budapest

Galambos László PhD-hallgató, Budapesti

Corvinus Egyetem Politikatudományi

Doktori Iskola, Budapest

Kapronczay Károly történész, Budapest

Kövendy Katalin történész, Budapest

Szécsényi András történész, Budapest

Dr. Székely Gábor professor emeritus,

Nyíregyházi Főiskola

Takács Péter, az MTA doktora, egyetemi magántanár, Debrecen

Dr. habil Tefner Zoltán egyetemi magán-

tanár, Budapesti Corvinus Egyetem

Zirkuli Péter író, főiskolai tanár, szerkesz-

tő, az ELTE Eötvös Collégium HTK vezetője, Párizs/Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

Zirkuli Péter: Memória – A 70-es és 80-as évek magyar társadalmi emlékezete 1

MŰHELY

Székely Gábor: Nyelvhasználat háborúban és békében. 12

Galambos László: Szakértők tündöklése és bukása. Szakértő
miniszterelnökök kormányzati pályafutása és politikai reszelekcója. 30

SZÁZADOK

Szécsényi András: Apponyi Albert kultusza a két világháború között 40

Tefner Zoltán: Német hegemonia egykor és most.
A közép-európai uralom változó formái és módszerei 55

Balázs Károly: „Vajúdtak a hegyek...” – A felső-árvai és szepesi községek
Lengyelországhoz csatolása (1918–1920). 76

Kövendy Katalin: Cívisvárosi Ungváry és Bisothka felmenőim 88

Kapronczay Károly: A Heine–Medin-járványok hazánkban és a világban . . . 100

NAPLÓ ÉS KRITIKA

Takács Péter: A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban
(Perek, tanúskodások, vallatások, felhívások, szovjet partizánok; Sztálin,
Molotov, Krausz Tamás és a népirtó magyarok). 106

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Aryeh Neier: Guatemalai népirtás: felelősségre vonás kérdőjelekkel (112) *Joseph C. Goulden*: Sztálin átka (121) *Thomas E. Nutter*: Az utolsó csata (122) *Eric Rauchway*: Tisztára mosni a történelmet (125) *Hauke Friederichs*: Szavakkal a fegyverek ellen (126)

KÉPEK

Károlyi András grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megtegyünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2013. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 25440 Ft helyett 18000 Ft

Fél évre: 12720 Ft helyett 9000 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 18480 Ft helyett 14000 Ft

Fél évre: 9240 Ft helyett 7000 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 18960 Ft helyett 14000 Ft

Fél évre: 9480 Ft helyett 7000 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 13440 Ft helyett 9000 Ft

Fél évre: 6720 Ft helyett 4500 Ft

Akciónk a 2012. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - zöldszámon: 06-80-444-444
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - faxon: 06-1-303-3440
- levélben: MP Zrt. Hírlap Üzletág, Budapest 1008.

